

Дніпровський національний
університет ім. Олеса Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентові України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ І
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2020 ТОМ 23 № 1– 2

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2020

ГРАНІ

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний альманах

Том 23 № 1-2 2020

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 9 від 25.02.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
grani-print@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.

Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2020

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова О.О.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Контакти:

Тел.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27
e-mail: granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

GRANI

Scientific and theoretical and
social-political almanac

23 (1-2) 2020

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Dnipropetrovsk regional institute for
public administration
National academy for public
administration under
the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 9 dated 25.02.20).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

eLibrary

Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000

+38(056)794-54-63

granidp@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2020

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full. Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full. Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,

Krivoshin V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova O.O.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Contacts:

Tel.: +30(050)258-83-86; +38(096)574-72-27

e-mail: granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

ЗМІСТ

С. 6

Володимир Лісовський

Особливості регіональної політики України в контексті становлення єдиної національної ідентичності

С. 13

Ірина Ковальська-Павелко

Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: соціально-правовий аспект

С. 24

Олександр Токовенко, Олексій Третяк

Парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях: від міждисциплінарності до авторської концептуальності

С. 33

Михайло Мурашкін

Гнозис і метапізнання

С. 40

Сергій Довгаль, Оксана Бутурліна, Тетяна Тухтарова
Філософські проблеми трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій

С. 49

Андрій Ткачук

Ідея створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі УРСР на зламі 80–90-х рр. XX ст.

С. 59

Наталія Терлецька

Людина в метаантропології та трансгуманізмі й смисл людського буття

С. 66

Тетяна Комарова

Ціннісні смисли суспільного порозуміння в Україні

С. 73

Надія Міхно

«Пам'ять міста» і «пам'ять у місті»: евристичні ресурси хвильової концепції Е.Тоффлера

С. 82

Валентин Іваненко

Химера всеросійської «учредилки» і крах ілюзій української Центральної Ради (кінець 1917 – початок 1918 р.)

С. 93

Антон Бадер

Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля

Contents

P. 6

Volodymyr Lisovsky

Peculiarities of the regional policy of Ukraine in the context of unified national identity formation

P. 13

Iryna Kovalska-Pavelko

The mental basis of the historical memory of the Ukrainian people: the social and legal aspect

P. 24

Oleksandr Tokovenko, Oleksii Tretiak

Paradigmality in modern political science research: from interdisciplinarity to author conceptuality

P. 33

Michail Murashkin

Gnosis and metacognition

P. 40

Serhii Dovhal, Oksana Buturlina, Tatiana Tukhtarova
Philosophical problems of transformation of media space under the influence of digital technologies

P. 49

Andriy Tkachuk

The idea of creating a national armed forces in the socio-political discourse of the Ukrainian SSR in the 80s-90s of the 20th century

P. 59

Natalia Terletska

A human being in meta-anthropology and transhumanism: the sense of human exsistance

P. 66

Tetiana Komarova

Value senses of public understanding in Ukraine

P. 73

Nadiya Mikhno

«Memory of the city» and «memory in the city»: the heuristic resources of the waven concept of E. Toffler

P. 82

Valentyn Ivanenko

The chimera of the All-Russian»founder»and the collapse of the illusions of the Ukrainian Central Rada (end of 1917 –beginning of 1918)

P. 93

Anton Bader

Essential Fundamentals of Armed Violence through the Prism of the Phenomenon of Social Violence

С. 102

Януш Стройний

Динаміка процесів приватизації та
реструктуризації економіки Польщі на прикладі
Підкарпатського воєводства

Рецензія

С. 112

Тетяна Бевз

Інтелектуальні контексти Українського
XIX століття

P. 102

Janusz Strojny

Dynamics of the privatization's and restructuring's
processes of the Polish economy on the example of
Podcarpatian's region

Review

P. 112

Tetiana Bevez

Intellectual contexts of the Ukrainian XIX century

Особливості регіональної політики України в контексті становлення єдиної національної ідентичності

Володимир Лісовський, Національний університет кораблебудування ім. адмірала Макарова

У статті автором розглядається ступінь наукової розробки проблеми регіональної політики як важливої складової розвитку України. Обґрунтовуються концептуальні положення просторової регіоналістики, розкривається її сутність і методи дослідження. Акцентовано увагу на вивченні просторових закономірностей розвитку регіонів та особливостей розвитку взаємовідносин у системі «центр-регіони». Значне місце відведено дослідженню тенденцій регіоналізації як пріоритетного вдосконалення регіональної економічної політики та механізмів її реалізації. Найбільший інтерес тут становлять: інституціалізація відносин державної влади з субнаціональними територіями; розподіл повноважень між власне регіональною владою та представниками центрального управління на місцях. Основною метою органів місцевої влади має бути надання якісних різноманітних послуг громадам з оптимальними витратами при відкритій діяльності й відповідальністю перед громадою й державою. Висвітлені сучасні теоретичні та методологічні основи дослідження регіональних суспільних систем. Звертається увага на проблеми забезпечення національних інтересів, зокрема досягнення єдності українського суспільства, дотримання цілісності держави, яка реалізується через становлення спільної ідентичності громадян України і є передумовою життєздатності держави, дієвості її політики та повноцінності реалізації національних інтересів. Встановлено, що ключовим для розуміння особливостей творення єдиної ідентичності, яка об'єднуватиме більшість громадян України, є передумова формування в Україні політичної нації як спільноти, приналежність до якої базується на підставі громадянства, схвалення спільних цінностей держави, єдності інтересів представників різних етнічних, мовних, регіональних та релігійно-конфесійних груп України. Досягнення внутрішньої консолідації українського суспільства стає, з одного боку, сприятливим фактором для якісних та внутрішньополітичних перетворень; а з іншого боку, для зміцнення зовнішньополітичних позицій незалежної України.

Ключові слова: політичні відносини, територіальна цілісність, децентралізація, дезинтеграція, економічний простір, модернізація, планування території, регіональний розвиток

Peculiarities of the regional policy of Ukraine in the context of unified national identity formation

Volodymyr Lisovsky, Admiral Makarov National University of Shipbuilding

The author considers the degree of scientific development of the regional policy problem as an important component of the development of Ukraine. Conceptual principles of spatial regionalism, their essence and methods of research are substantiated. The attention is paid to the study of spatial patterns of regions development and to the features of the "center-regions" relations system development. Significant attention is paid to the study of trends in regionalization as a priority improvement of regional economic policy and mechanisms for its implementation. The greatest interest here is the institutionalization of the relations of state power with subnational territories; the division of powers between the regional authorities and the representatives of the central administration. The main goal of local authorities should be to provide a variety of quality services to communities with optimal costs in open activities and accountability to the community and the state. The modern theoretical and methodological foundations of regional social systems research are highlighted. Attention is paid to the problems of securing national

interests, in particular the achievement of the unity of Ukrainian society, the observance of the integrity of the state, which is realized through the formation of a common identity of the citizens of Ukraine and is a prerequisite for the viability of the state, the effectiveness of its policy and the full implementation of national interests. It is established that the key to understanding the peculiarities of creating a single identity, which will unite the majority of Ukrainian citizens, is the prerequisite for forming a political nation in Ukraine as a community, belonging to which is based on citizenship, approval of common values of the state, unity of representatives interests of different ethnic, linguistic, regional and religious-confessional groups of Ukraine. The achievement of internal consolidation of Ukrainian society, on the one hand, is a favorable factor for qualitative and internal political transformations; and, on the other hand, to strengthen the foreign policy positions of independent Ukraine.

Keywords: *political relations, territorial integrity, decentralization, disintegration, economic space, modernization, planning area, regional development*

Особенности региональной политики Украины в контексте становления единой национальной идентичности

Владимир Лисовский, Национальный университет кораблестроения имени адмирала Макарова

В статье автором рассматривается степень научной разработки проблемы региональной политики как важной составляющей развития Украины. Обосновываются концептуальные положения пространственной регионалистики, раскрывается ее сущность и методы исследования. Акцентируется внимание на изучении пространственных закономерностей развития регионов и особенностей развития взаимоотношений в системе «центр-регионы». Значительное место отведено исследованию тенденций регионализации как приоритетного совершенствования региональной экономической политики и механизмов ее реализации. Наибольший интерес здесь представляют: институционализация отношений государственной власти с субнациональными территориями; распределение полномочий между собственно региональной властью и представителями центрального управления на местах. Основной целью органов местной власти должно быть предоставление качественных разнообразных услуг общинам с оптимальными затратами при открытой деятельности и ответственностью перед обществом и государством. Освещены современные теоретические и методологические основы исследования региональных общественных систем. Обращается внимание на проблемы обеспечения национальных интересов, в частности достижения единства украинского общества, соблюдения целостности государства реализуемой через становление общей идентичности граждан Украины и является предпосылкой жизнеспособности государства, действенности ее политики и полноценности реализации национальных интересов. Установлено, что ключевым для понимания особенностей создания единой идентичности, которая будет объединять большинство граждан Украины, есть предпосылки формирования в Украине политической нации как сообщества, принадлежность к которой базируется на основании гражданства, одобрение общих ценностей государства, единства интересов представителей различных этнических, языковых, региональных и религиозно-конфессиональных групп Украины. Достижения внутренней консолидации украинского общества становится, с одной стороны, благоприятным фактором для качественных и внутривнутриполитических преобразований; а с другой стороны, для укрепления внешнеполитических позиций независимой Украины.

Ключевые слова: *политические отношения, территориальная целостность, децентрализация, дезинтеграция, экономическое пространство, модернизация, планирование территории, региональное развитие*

Постановка проблемы.

Для більшості сучасних країн світу оптимізація територіальної організації політичної системи залишається критичним фактором забезпечення інтеграції держави як фундаментальної політичної спільноти. Актуальним дане питання є й для України, яка перебуває

в процесі реформування своєї політичної системи і потребує створення стрункої системи організації влади, гармонізації відносин між різними її рівнями. Визначення єдиної ідентичності, яка об'єднуватиме більшість громадян України, є передумовою формування в Україні політичної нації як спільноти, приналежність до якої базується на підставі грома-

дянства, схвалення спільних цінностей держави, єдності інтересів представників різних етнічних, мовних, регіональних та релігійно-конфесійних груп України. Досягнення внутрішньої консолідації українського суспільства стає, з одного боку, сприятливим фактором для якісних внутрішньополітичних перетворень; з іншого боку, для зміцнення зовнішньополітичних позицій України.

Сучасна Україна має складну регіональну структуру: українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, а й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми. Ці відмінності нерозривно пов'язані з низьким рівнем консолідованості українського суспільства і створюють потенціал для дезінтеграції. Не меншим викликом для єдності держави є процес глобалізації, який спричинює розмивання державного суверенітету і стимулює політизацію територіальних ідентичностей. Для українських громадян, які представляють різні соціальні групи (етнічні, мовні, релігійно-конфесійні, регіональні тощо), державний статус України актуалізував проблему знаходження спільних засад для комунікації та взаємодії. За цих умов надзвичайно важливо досліджувати закономірності й тенденції регіоналізації, чітко оцінювати міру її незворотності і вплив для сучасних держав, забезпечити пошук принципів, ідей, механізмів, норм та інститутів, здатних пом'якшити конфлікти і протиріччя, які виникають у відносинах між центральною владою і регіонами.

Метою статті є аналіз і вивчення впливу політичних відносин між центром і регіонами в Україні на інтеграційні-дезінтеграційні процеси в державі, що необхідно для з'ясування перспектив збереження територіальної цілісності даного інституту. Розкрити сутність регіональної політики та проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до вивчення даного феномену. Визначити основні фактори регіоналізації сучасних держав із врахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду державного будівництва. Обґрунтувати аналіз особливостей становлення національної ідентичності в Україні безпосередньо у зв'язку із реалізацією національних інтересів.

Аналіз дослідження та публікацій.

Унаслідок здобуття Україною державності стала потреба налагодження в суспільстві системного зв'язку, який сприятиме творенню цілісної громадянсько-політичної спільноти, здатної до протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам, та такого, що пов'язуватиме громадян із власною державою як інструментом реалізації національ-

них інтересів. Увага до регіональних аспектів економічного розвитку привела до виникнення особливого напрямку у внутрішній економічній політиці держав, а саме – регіональної політики. Основні напрямки держави в питаннях реалізації національних інтересів суспільства:

- збереження цілісності держави та її зміцнення;
- подолання загроз сепаратизму;
- залучення до державотворчого процесу представників етнічних, регіональних, мовних та інших груп;
- зміцнення внутрішньої консолідації суспільства та міжетнічного миру;
- становлення політичної нації;
- розвиток громадянських зв'язків;
- знаходження місця країни у системі геополітичних і культурних координат належать до фундаментальних національних інтересів України.

Традиційно в Україні про регіональні відмінності та диспропорції у регіональному розвитку згадують здебільшого перед виборами і частково – після ухвалення бюджету на наступний рік. Дедалі частіше учасники політичних кампаній включають у свої виборчі програми положення про розширення прав регіонів, формування єдиного українського простору чи зменшення асиметрії у розвитку регіонів, а депутати придумують різні ініціативи, яким би чином у «своїх» регіонах завести додаткові кошти з державного бюджету. Усе це свідчить про те, що Україна не може і далі залишатися в ситуації, коли державна регіональна політика є лише гарним гаслом у передвиборній агітації. Державна регіональна політика є складовою внутрішньої політики держави, спрямованою на посилення конкурентоспроможності економіки держави та її регіонів, підвищення рівня добробуту населення та сприяння інтегрованості її простору. Єдина національна ідентичність створює лише загальнонаціональні ідентифікаційні межі, тоді як набір етнічних, культурних, регіональних ідентичностей є оригінальним для кожного індивіда та окремої спільноти. Таким чином, українська національна ідентичність є «ідеальним типом», до якого, відповідно до національних інтересів України, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві. Вітчизняні політичні мислителі недавнього минулого і теперішнього часу наголошували на тому, що однією з головних умов здійснення української державності є єдність – політична, національна, регіональна. Сягаючи корінням у княжу добу, українська ідея соборності почала набувати сучасного змісту в епоху нової і новітньої історії. Зокрема, вона рельєфно вимальовується вже в період формування

українського козацтва як консолідаційного ядра становлення української нації, національно-визвольної війни українського народу в другій половині XVII ст. Пізніше ідея соборності актуалізується в середині XIX – на початку XX ст., виступаючи як інтегруючий ідеал, духовна, метафізична та геополітична мета свідомого українства: українофільство Кирило-Мефодіївського товариства, «Руська трійця», ідеї Т. Шевченка, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, діяльність українських національно-демократичних партій, Центральної Ради, Української народної Республіки. Особливої актуальності регіоналізм як явище суспільно-політичного життя, як проблема управління та як предмет політологічних досліджень набув в Україні з початку 90-х років минулого століття, коли із здобуттям незалежності постала нагальна потреба просторової організації політичної влади і розроблення державної регіональної політики (Варналія, 2005). Першоосовою регіональних теоретичних досліджень є теорія розміщення, представниками якої є Й. Тюнен, М. Вебер, В. Крістлер, А. Льюїс та інші. Так з їхніми теоріями були пов'язані такі поняття, як: «ідеальний об'єкт», «економічний простір», «штандарт», «теорія центральних місць». Американський дослідник У. Ізард заклав фундамент «регіональної науки» на базі традиційної теорії розміщення (Михальченко, 2003). Народження регіональної політики як напрямку національної політики держави припадає на 30-ті роки XX ст. і висвітлювалася в наукових працях відомих вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: М. Долішній, В. Куйбіда, З. Варналій, Ю. Макогон, І. Буряковський, М. Їжа, А. Ткачук, І. Студенніков, Н. Мікула, М. Перкманн та ін. (Голікова, 2009). Українська регіоналістика сьогодні тільки починає своє становлення. В основу методології та теорії дослідження територіальної організації економіки покладені актуальні досягнення зарубіжних та вітчизняних вчених країн світу. Українська регіональна політика повинна базуватись на теоретичних дослідженнях та врахуванні наявної в країні ситуації. Головні стратегічні пріоритети регіональної політики України:

- досягнення загальнонаціональної єдності в середовищі регіонів України;
- пошук оптимальної моделі розподілу функцій влади;
- зміцнення матеріально-фінансових основ місцевого самоврядування;
- становлення інноваційно-інвестиційної моделі розвитку регіонів;
- модернізація виробничої та соціальної інфраструктури регіонів. Централізований підхід до

регіональної політики в сучасних умовах – непродуктивний і не дозволяє повною мірою розкрити можливості всіх регіонів. Уряди країн ЄС та інших країн світу дедалі більше уваги приділяють принципам партнерства і координації, стратегічного планування та цільового спрямування коштів, зокрема на гібридні інструменти політики (гранти плюс кредити). Водночас обсяги фінансування регіональної політики у цих країнах постійно зростають, а також посилюється контроль за їх використанням, ведеться глибокий аналіз впливу конкретних заходів та інструментів задля вдосконалення політики в майбутньому. Україна може багато почерпнути з цього пулу практик і підходів, ґрунтуючись, певна річ, на місцевому контексті та специфіці розвитку регіонів України (Станасюк, 2009). На сьогодні структура економіки більшості регіонів України залишається незбалансованою. У кожному домінують 1–2 галузі, в основному промислового виробництва, які випускають товари із низьким рівнем доданої вартості, інноваційності та високою енерго- і матеріалоемністю. Домінування фінансових послуг, будівництва, нерухомості та торгівлі внаслідок кризи викликало значне падіння в економіці сервісних центрів України, особливо Києва та в промислових локомотивах. Міжрегіональна асиметрія у соціально-економічному розвитку регіонів, яка продовжує наростати, може посилювати напруженість між регіонами на рівні їх жителів, виходячи зі справді істотних відмінностей у регіональній ідентичності.

Українські дослідники О. Антонюк, М. Вівчарик, О. Картунов, І. Кресіна, І. Курас, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, В. Панібудьласка та інші заклали теоретико-методологічний фундамент досліджень етнополітичних явищ та процесів націостановлення й державотворення в Україні. Дослідження підтвердило положення, що визрівання цілісної національної ідентичності, яка об'єднувала б більшість громадян України, не заперечує існування окремих етнічних, культурних, регіональних та інших ідентичностей, які, відповідно до національних інтересів України, мали б бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст. Таким чином, українська національна ідентичність є «ідеальним типом», до якого, відповідно до національних інтересів України, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві (Тищенко, 2004). Встановлено, що питанню регіоналізму і регіональної політики приділяється велика увага в сучасній українській політології. Проте цілісні, комплексні підходи до дослідження політичних відносин

«центр-регіони» в Україні відсутні. Тому підвищений інтерес до регіональної проблематики є однією з суттєвих ознак українського сьогодення. Формування державної регіональної політики є загальнодержавним завданням, яке тісно пов'язане з державним устроєм України в цілому (Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, 2015). Регіональна політика – складова державної політики. Під регіональною політикою слід розуміти, з одного боку, чітко опрацьовану в законодавчому аспекті практичну діяльність держави в усіх регіонах країни, а з другого – соціально-економічну політику, здійснювану на базі загальнодержавного законодавства самими регіонами для досягнення тих чи інших регіональних і місцевих цілей і завдань (Про засади державної регіональної політики, 2015). Сучасна українська та зарубіжна економічна література узагальнює чималий досвід теоретико-концептуальних і прикладних досліджень явища територіальної організації суспільства. У збірнику вітчизняних та зарубіжних статей «Регіональна політика та управління у країнах Європи» на особливу увагу заслуговує стаття дослідників Ю. Гладкого та А. Чистобаєва «Основи регіональної політики», в якій досить чітко визначаються види регіональної політики, її основні цілі, завдання та форми, а також класифікують регіони за рівнем розвитку:

- депресивні, що в минулому демонстрували високі темпи розвитку;
- стагнаційні з українським або нульовим темпом розвитку;
- піонерські, або регіони нового освоєння;
- мікрорегіони, або первинні економічні регіони, які втрачають свої властивості в разі їх подрібнення;
- економічні регіони першого порядку, або генеральні, тобто регіони, що створюють схеми регіонального макроподілу країни;
- програмні, або планові регіони, на які спрямовуються державні програми розвитку;
- унікальні, або проектні та проблемні регіони, що характеризуються або вкрай низьким рівнем розвитку, або пов'язані зі значними нововведеннями та новобудовами (Панухник, 2009).

Якщо взяти поняття «регіон» і синтезувати географічний, економічний, культурологічний, соціологічний, юридичний, політологічний підходи і спробувати дати йому узагальнене визначення, то під регіоном слід розуміти область, район, частину країни (систему політичної і адміністративної децентралізації), що відрізняється від інших сукупністю природних або інших особливостей,

що історично склалися і є відносно стійкими економіко-географічними структурами, що часто поєднуються з особливостями національного складу населення (Кукарцев, 2006). У політичній науці при вивченні регіоналізму виокремлюють три основні сфери аналізу, по-перше, це відносини між центром і регіонами; по-друге, це політика держави щодо регіонів (у такому вузькому розумінні регіональну політику розглядає переважна більшість науковців і політиків); по-третє, вивчення політичного середовища на рівні регіонів. У межах регіональної політики регламентуються взаємозв'язки між центром і регіонами, визначаються права і повноваження адміністративних одиниць; формується своя практика впливу центру на регіони, і навпаки, регіонів на центр, що регулюється у демократичних державах правом (Шульц, 2010). У сучасному, зокрема й у європейському, дискурсі поняття «регіональна політика» охоплює кілька вимірів, які теоретично можна розглядати окремо один від одного. Державна регіональна політика є комплексним явищем, яке тісно пов'язане з іншими важливими складовими державного будівництва: децентралізацією публічного управління, реформою місцевого самоврядування, адміністративною, адміністративно-територіальною реформою тощо (Максименко, 2002). Усвідомлення необхідності проведення обґрунтованої регіональної політики в Україні зумовлене посиленням соціально-економічної диференціації розвитку регіонів, що не тільки ускладнює здійснення реформ, а й може призвести до соціальних конфліктів та ставить під загрозу існування суверенної держави і її цілісності. У практиці країн Заходу в останній третині XX ст. апробовані модель економічного зростання Р. Солоу, неоліберальна та неокейнсіанська моделі розвитку регіонів. Неоліберальна модель – полягає у прагненні до максимального захисту ринків та регламентованого координування економічної діяльності. Неоліберальна модель базується на такому постулаті: вільний нерегульований ринок природно веде до ліквідації нерівностей між регіонами, і тому непотрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил. Неокейнсіанська модель мультиплікатора-акселератора – є моделлю циклічності економічного розвитку. Відповідно до даної концепції імпульсом для виникнення циклічних коливань в економіці служить автономне збільшення якої-небудь складової автономного попиту. Ріст сукупного попиту, як випливає з кейнсіанської теорії, породжує мультиплікативний ефект, у результаті якого кінцевий приріст національного доходу перевищує початковий приріст сукупного попиту на розмір, рівний значенню мультиплікатора автономних витрат. Модель

економічного зростання Р. Солоу – неокласична модель економічного зростання дає змогу дослідити, як основні фактори виробництва – праця, капітал, технологічні зміни – впливають на динаміку обсягу виробництва, коли економічна система перебуває у рівноважному сталому стані (Ткачук, 2011).

Висновки.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених регіональному розвитку, серед вітчизняних науковців немає єдиної думки щодо визначення та відокремлення таких понять, як «регіональна політика» та «державна регіональна політика». Здебільшого ці два поняття досить часто ототожнюються. При цьому роль держави полягає у підтримці відповідних регіональних ініціатив (нормативно-правове та матеріально-фінансове забезпечення, визначення загальних пріоритетів регіонального розвитку країни). Також необхідно підкреслити те, що досягнення поставлених цілей у сфері регіонального розвитку України практично неможливо без розробки і послідовного проведення єдиної гнучкої державної регіональної політики, зокрема й з урахуванням основних пріоритетів держави у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, без створення і впровадження в життя єдиної системи взаємоузгоджених і всебічно зважених заходів економічного, соціального, політичного й організаційно-адміністративного характеру, адекватних викликам щодо життєво важливих інтересів України. На наше переконання,

необхідно чітко розділяти державну регіональну політику, тобто політику держави щодо забезпечення соціально-економічного та суспільно-політичного регіонального розвитку, та регіональну політику – політику, що здійснюється регіональною владою, а отже, самими регіонами щодо забезпечення всебічного сталого розвитку відповідних власних територій. Протягом усіх років незалежності українська влада до весни 2014 р. так і не усвідомлювала, що Україна знаходиться в зоні ризику розриву її суверенної території. Регіони України, які формувались у складі різних держав, які по-різному сформували свій етнічний склад у роки СРСР, які по-різному урбанізовані, які відрізняються один від одного мовними та ментально історичними ознаками, можуть, за активного зовнішнього втручання, перетворитись у загрозу як для держави в цілому, так і для самого регіону. 29 років незалежності так і не сформували єдиний український простір, вакуум заповнила Московія і ми втратили Крим і частину Донбасу. Надзавдання сучасного часу – творення згуртованої України, формування єдиного загальноукраїнського економічного, політичного, мовного, культурного, освітнього, інформаційного простору в межах усієї України. Потрібно продовжувати пошуки шляхів постійного вдосконалення регіональної політики, що стане запорукою впевненого поступу до побудови ефективного суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / під заг. ред. Тищенко Ю. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. 312 с.
2. Голікова Т. В. Еволюція наукових поглядів на організацію державного управління економічним розвитком регіонів (XX – початок XXI ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 43–51.
3. Кукарцев О. В. Ідеї та концепції територіальної організації суспільства в українській політичній думці. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 47. Вип. 34. Політичні науки. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. С. 124–135.
4. Максименко С. Перспективи регіональної політики України в контексті європейського досвіду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2002. № 23. URL: [hvp://www.ji.lviv.ua](http://www.ji.lviv.ua).
5. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація. *Політичний менеджмент*. 2003. № 1. С. 19–28.
6. Панухник О. В. Методичне забезпечення стратегічного планування в регіонах України. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 1. С. 152–157.
7. Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених регіональних стратегій і планів заходів : Постанова Кабінету міністрів України № 932 від 11.11.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/932-2015-%D0%BF/paran11#n11>.
8. Про засади державної регіональної політики: Закон України № 156-VIII від 05.02.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 13. ст. 90.
9. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку : Монографія / за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання України, 2005. 498 с.
10. Станасюк Н. С. Аналіз стратегічного планування місцевого розвитку. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку (Вісник Національний університет «Львівська політехніка»)*. 2009. № 647. С. 212–217.
11. Ткачук А. Регіональна політика: правове регулювання. Світовий та український досвід. Київ : Леста, 2011. 260 с.
12. Шульц С. Л. Економічний простір України: формування, структурування та управління : монографія / Інститут регіональних досліджень НАН України. Львів, 2010. 390 с.

REFERENCES

1. Aktualni pyannia vitchyznianoj etnopolityky: shliakhy modernizatsii, vrakhuvannia mizhnarodnoho dosvidu [Topical issues of national ethno-politics: ways of modernization, taking into account international experience]. (2004). Tyshchenko Yu. (Ed.). Kyiv: Ukrainysky nezalezhnyi tsentr politychnykh doslidzhen [in Ukrainian].
2. Holikova, T. V. (2007). Evoliutsiia naukovykh pohliadiv na orhanizatsiiu derzhavnoho upravlinnia ekonomichnym rozvytkom rehioniv (XX – pochatok XXI st.) [The evolution of scientific views on the organization of public administration of economic development of regions (XX – beginning of XXI century)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of economy and economic thought Ukraine*, 39–40, 43–51 [in Ukrainian].
3. Kukartsev, O. V. (2006). Idei ta kontseptsii terytorialnoy orhanizatsii suspilstva v ukrainskii politychnii dumtsi [Ideas and Concepts of Territorial Organization of Society in Ukrainian Political Thought]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal – Scientific papers: Scientific and methodological journal*, 47 (34), 124–135. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly [in Ukrainian].
4. Maksymenko, S. (2002). Perspektyvy regionalnoy polityky Ukrainy v konteksti evropeiskoho dosvidu [Perspectives of regional policy of Ukraine in the context of European experience]. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «I» – The Independent cultural journal «I»*, 23. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua> [in Ukrainian].
5. Mykhalchenko, M. (2003) Ukrainska rehionalna tsyvilizatsiia [Ukrainian regional civilization]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 1, 19–28 [in Ukrainian].
6. Panukhnyk, O. V. (2009). Metodychne zabezpechennia stratehichnoho planuvannia v rehionakh Ukrainy [Methodical provision of strategic planning in the regions of Ukraine]. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of economics*, 1, 152–157 [in Ukrainian].
7. Pro zatverdzhennia Poriadku rozroblennia rehionalnykh stratehii rozvytku i planiv zakhodiv z yikh realizatsii, a takozh provedennia monitoryngu ta otsinky rezul'tatyvnosti realizatsii zaznachenykh rehionalnykh stratehii i planiv zakhodiv: Postanova Kabinet ministriv Ukrainy № 932 vid 11.11.2015 [On approval of the Procedure for creation of regional development strategies and action plans for their implementation, as well as monitoring and evaluation of the effectiveness of the implementation of these regional strategies and action plans: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 932 of 11.11.2015]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/932-2015-%D0%BF/paran11#n11>.
8. Pro zasady derzhavnoi rehionalnoy polityky: Zakon Ukrainy № 156-VIII vid 05.02.2015 [On the Principles of State Regional Policy: Law of Ukraine No. 156-VIII of 05.02.2015]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR) – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 13, art. 90 [in Ukrainian].
9. Varnalia, Z. S. (Ed.). (2005). *Rehiony Ukrainy: problemy ta prioriteti sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Regions of Ukraine: problems and priorities of socio-economic development]*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
10. Stanasiuk, N. S. (2009). Analiz stratehichnoho planuvannia mistsevoho rozvytku [Analysis of strategic planning of local development]. *Menedzhment ta pidpriemnytstvo v Ukraini: etapy stanovlennia i problemy rozvytku (Visnyk Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnik») – Management and entrepreneurship in Ukraine: stages of formation and problems of development (Bulletin of Lviv Polytechnic National University)*, 647, 212–217 [in Ukrainian].
11. Tkachuk, A. (2011). *Rehionalna polityka: pravove rehuliuвання. Svitovyi ta ukrainskyi dosvid [Regional Policy: Legal Regulation. World and Ukrainian experience]*. Kyiv: Lesta [in Ukrainian].
12. Shults, S. L. (2010). *Ekonomichnyi prostir Ukrainy: formuvannia, strukturuvannia ta upravlinnia [Economic space of Ukraine: formation, structuring and management]*. Instytut rehionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Lviv [in Ukrainian].

Лісовський Володимир Миколайович

Кандидат політичних наук, доцент

Національний університет кораблебудування

ім. адмірала Макарова

54025, м. Миколаїв, просп. Героїв Сталінграду, 9

Email: lisovsky.vn@gmail.com

Lisovsky Volodymyr

Ph.D. of Political Sciences, Assoc. Prof.

Admiral Makarov National University of Shipbuilding

9, Heroes of Stalingrad Ave, Mykolaiv, 54025, Ukraine

ORCID: 0000-0003-4101-7290

Цитування: Лісовський В. М. Особливості регіональної політики України в контексті становлення єдиної національної ідентичності. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 6–12.

Citation: Lisovsky, V.M. (2020). Osoblyvosti rehionalnoy polityky Ukrainy v konteksti stanovlennia yedynoi natsionalnoi identychnosti [Peculiarities of the regional policy of Ukraine in the context of unified national identity formation]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 6–12.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.02.2020

Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: соціально-правовий аспект

Ірина Ковальська-Павелко, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

Визначено, що під правовою ментальністю частіше за все розуміють певну сукупність умонастроїв, особливостей мислення і правосвідомості, юридично-правових традицій і звичок соціального суб'єкта, фундаментальних вірувань і пережитків, спрямування думок щодо всього свого правового буття, взаємодії із довкіллям через право. Вона забезпечує зберігання і трансляцію від покоління до покоління ментальної інформації, правил і норм, що гарантують історичну відтворюваність і самоідентичність; вона виробляється століттями і набуває стійкості і міцності. З'ясовано, що правова ментальність набуває також і динамічного характеру – вона визначає способи реагування на правові рецепції та інновації, забезпечує адаптаційні механізми, можливість пристосування до мінливих умов матеріального і духовного буття. Доведено, що правова ментальність українського суспільства була сформована ще в дохристиянську добу. Встановлено, що визначального значення для становлення правової ментальності українців набуває успадкований ще з часів Київської Русі землеробний та осілий спосіб життя, що сприяв утвердженню жіночого компоненту – найпоширенішими нормативно-правовими архетипами та символами в українській правовій культурі є образи Богоматері, Матері-землі, Неньки-України. Виявлено, що для українського народу також притаманна нормативно-правова інтровертивність, яка посилює вплив таких якостей, як поміркованість, послідовна наполегливість, урівноваженість, спроможність змінювати себе і навколишній світ. Прослідковано, що козацький період доповнив правову ментальність українців рисами демократизму (який є подальшим втіленням закладеного ще традицією Київської Русі вічного принципу), свободи, рівності і братерства.

Ключові слова: ментальне поле суспільства, правова культура, нормативно-правовий архетип, правова міфологія, землеробний спосіб життя, нормативно-правова інтровертивність, демократизм

The mental basis of the historical memory of the Ukrainian people: the social and legal aspect

Iryna Kovalska-Pavelko, Oles Honchar Dnipro National University

The social and legal of mental basis of the historical memory of the Ukrainian people is revealed. It is determined that the legal mentality is most often understood as a certain set of moods, features of thinking and justice, legal traditions and habits of a social subject, fundamental beliefs and vestiges, thinking about their whole legal existence, interaction with the environment. It provides for the storage and transmission from generation to generation of mental information, rules and regulations that guarantee historical reproducibility and self-identity; it has been manufactured for centuries and is durable and durable. It is found that legal mentality is also dynamic – it defines ways to respond to legal receptions and innovations, provides adaptation mechanisms, the ability to adapt to the changing conditions of material and spiritual being. It is proved that the legal mentality of Ukrainian society was formed back in the pre-Christian era – in the mythological representations of ancient Ukrainians God of Heaven Svarog passed to people a number of laws, among which are: to honor God; avoid wrongs and follow the truth; to honor your race; seek wisdom; to honor

one another, to live in harmony. It is established that the agricultural and sedentary inherited way of life, which contributed to the affirmation of the female component – the most common regulatory archetypes and symbols in the Ukrainian legal culture are the images of Mother of God, Mother of Earth, Nenka-Ukraine. It is revealed that for the Ukrainian people there is also a normative-legal introvert which enhances the influence of such qualities as moderation, consistent persistence, balance, ability to change oneself and the world. It is traced that the Cossack period supplemented the legal mentality of Ukrainians with the features of democracy (which is a further embodiment of the eternal principle laid down in the tradition of Kievan Rus), freedom, equality and brotherhood. Thus, in the historical memory of Ukraine, the mental traditions of democracy, which were manifested not only in the institutes of the Cossack council, the eldership council, the election of most state bodies and positions, but also in the features of local self-government, were entrenched.

Keywords: *mental field of society, legal culture, normative-legal archetype, legal mythology, agricultural way of life, normative-legal introversion, democracy*

Ментальное основание исторической памяти украинского народа: социально-правовой аспект

Ирина Ковальская-Павелко, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

Определено, что под правовой ментальностью чаще всего понимают определенную совокупность умонастроений, особенностей мышления и правосознания, юридически-правовых традиций и привычек социального субъекта, фундаментальных верований и пережитков, направленность мыслей относительно всего своего правового бытия, взаимодействия с окружающей средой через право. Она обеспечивает хранение и трансляцию от поколения к поколению ментальной информации, правил и норм, гарантирующих историческую воспроизводимость и самоидентичность; она воспроизводится веками и приобретает устойчивость и прочность. Прояснено, что правовая ментальность приобретает также и динамический характер – она определяет способы реагирования на правовые рецепции и инновации, обеспечивает адаптационные механизмы, возможность приспособления к изменяющимся условиям материального и духовного бытия. Доказано, что правовая ментальность украинского общества была сформирована еще в дохристианские времена. Установлено, что определяющее значение для становления правовой ментальности украинцев приобретает унаследованный еще со времен Киевской Руси земледельческий и оседлый образ жизни, который способствовал утверждению женского компонента – самыми распространенными нормативно-правовыми архетипами и символами в украинской правовой культуре являются образы Богоматери, Матери-земли, Неньки-Украины. Выявлено, что для украинского народа также присуща нормативно-правовая интровертированность, которая усиливает влияние таких качеств, как умеренность, последовательная настойчивость, уравновешенность, способность менять себя и окружающий мир. Показано, что казацкий период дополнил правовую ментальность украинцев чертами демократизма (который является дальнейшим воплощением заложенного еще во времена Киевской Руси вечного принципа), свободы, равенства и братства.

Ключевые слова: *ментальное поле общества, правовая культура, нормативно-правовой архетип, правовая мифология, земледельческий образ жизни, нормативно-правовая интровертированность, демократизм*

Постановка проблеми

В Україні становлення і розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив, адже розвинене громадянське суспільство передбачає досягнення високого рівня самореалізації особистості, реально дієвого механізму захисту прав людини, її вільно-

го самовизначення, а також захист демократичних прав і свобод. Важливу роль в успішності цього процесу відіграє комплекс ментальних характеристик, які закладаються в психічну структуру особистості під час соціалізації. Проте ці характеристики не є застиглим психічним комплексом – вони еволюціонують під впливом вимог часу, оскільки свідомість особистості постійно оцінює міру ефективності

власної культури, порівнює її з альтернативними, наданими досвідом стратегіями буття, робить висновки. Ці операції відбуваються на симультанному рівні сприйняття інформації, коли людина одночасно охоплює одразу весь образ у його цілісності (те, що у психології має назву «гештальт»).

Ментальне поле сучасного українського суспільства набуває динамічного характеру. Простежуючи динамічний характер політичної ментальності, Віталій Кривошеїн зауважує, що «на архаїчні шари української політичної ментальності починають нашаровуватись набуті в умовах існування незалежної Української держави ментальні настанови. Тому ментальність сучасної України має доволі суперечливий характер, в ній одночасно проявляються різні і навіть протилежні якості: героїзм і пасивність, волелюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі» [14, с. 33].

Оскільки ментальність є історично сформованою категорією, тому для визначення її змісту необхідно звернутися до історичної пам'яті. Остання є найважливішим компонентом духовної культури тієї чи іншої спільноти, який дає змогу підтримувати неперервність еволюції цієї спільноти, спадковість культури даної спільноти і передавання її наступним поколінням. Як стверджує Ігор Коваль, «історична пам'ять вибудовує у нас наш менталітет, визнаючи нашу приналежність до того чи іншого етносу. Зміна історичної пам'яті призводить до часткової зміни менталітету. Менталітет кризь призму історії проявляє себе в індивідуальній та колективній поведінці людей, в побуті, звичаях, традиціях, віруваннях, міфах тощо. Ми пізнаємо менталітет через історичну пам'ять» [10, с. 123]. Очевидно, що історичну пам'ять варто розглядати, перш за все, як ментальний простір (див.: [11–12]). Надзвичайно актуальною проблема визначення ментальних основ історичної пам'яті є для соціально-правової ситуації, що склалася сьогодні в Україні. Варто підкреслити, що правова ментальність належить до базового шару правової культури і передається від покоління до покоління в специфічному процесі інсталяції. Правова ментальність інсталюється в психічну структуру індивіда у ранньому дитинстві під час його правової соціалізації та інкорпорації у правову культуру. Відбувається це автоматично на досвідомому рівні відповідно до генетично закріпленої програми. Результатом процесу цієї інсталяції є формування базових культурно-правових характеристик, які задають діапазон конвенціональної поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій

Тією чи іншою мірою питання розкриття ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу розглядалися у класичних творах В. Антоновича, М. Костомарова, В. Липинського, Д. Чижевського, В. Янів та працях сучасних авторів – О. Башкеєвої, Л. Бойко, О. Бондаренко, В. Горбатенка, Ю. Дмитрієнка, О. Донченко, Л. Зашкільняка, Л. Іванової, Н. Каліної, В. Кизими, Г. Клімової, І. Ковалю, О. Козлової, І. Колесник, Г. Лозка, Е. Макаренка, С. Павлюка, І. Поліщука, Ю. Романенка, О. Рудакевича, О. Тополь, М. Требіна, Є. Чорного, А. Шоркіна, О. Штепи та ін.

Мета дослідження – розкриття соціально-правового аспекту ментального підґрунтя історичної пам'яті українського народу.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні українське суспільство переживає складний і болючий процес пошуку національної ідентичності, формування національної свідомості. І в цих процесах ключову роль відіграє історична пам'ять – адже завдяки усвідомленню й переживанню спільного минулого, перемог і поразок, продукуванню спільних героїв, місць пам'яті тощо молоді люди (у межах первинної соціалізації), більш дорослі громадяни (у межах вторинної соціалізації) відтворюють власний історичний досвід, тим самим нація має змогу усвідомлювати свою духовну сутність [19, с. 171–202].

Сьогодні стає цілком очевидним, що право не можна розглядати як ізольований і відірваний від ментального духу феномен, бо без нього право вироджується в свою протилежність – квазіправо. Справжнє право в силу своєї іманентної природи органічно вбудовано в духовне життя правової сфери суспільства, більш того, відіграє там роль нормативного центру. У свою чергу, правова ментальність надає правовій системі її неповторне обличчя. В атмосфері духу право більш ефективно здійснює свої регулятивні функції, у нього з'являється творчий початок. Лише в цьому випадку право може брати участь у процесі духовного творення суспільного життя. Через дух воно реалізує свої творчі потенції, пов'язані, зокрема, і з правовим регулюванням соціальних відносин, а дух, у свою чергу, програмує іманентно-духовну сутність права, що дозволяє останньому здобути власну юридичну самість у духовній сфері соціального світоустрою.

При цьому варто наголосити, що правова ментальність формується як під впливом права, правових звичаїв, принципів, так і під впливом ментальності взагалі, а тому являє собою ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш

засвоєними є і правові, і загальнолюдські цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот. Тому в певному значенні феномен ментальності є і протипологом, і доповненням правової культури. Якщо розглядати ментальність як регулятивний механізм людської поведінки, то за відсутності розвиненої правосвідомості саме ментальність приймає на себе функції регуляції правової поведінки.

У цьому ключі формується сучасне розуміння правової ментальності. Так, Ігор Поліщук визначає правову ментальність як глибинну, усталену систему поглядів та думок певної соціальної групи, класу, прошарку, народу, нації або іншої спільноти щодо інституту права, особливостей його застосування і ролі у соціумі. На його думку, «правова ментальність являє собою активний початок у правовій діяльності людини, який діє постійно та майже об'єктивно. Це своєрідний фундамент, який не тільки стимулює правову діяльність, а й детермінує поведінку індивіда і його ставлення до навколишнього правового простору. При цьому правова ментальність, – зауважує І. Поліщук, – має “мовчазний”, латентний характер, виявляється швидше у повсякденній, буденній діяльності індивідів, а не в їхній мові або будь-яких інших проявах» [18, с. 229].

На думку Галини Клімової, правова ментальність відображає процес правокультурного розвитку, що проявляється як у характері мислення, так і в образі дії. У цілому правова ментальність представлена трьома видами: по-перше, внутрішнім станом особистості, мінливими і симетричними елементами її психіки; по-друге, суб'єкт-суб'єктними і суб'єкт-об'єктними відносинами у сфері правової діяльності; по-третє, результатами даних правових відносин і діяльності, тобто ментальним правовим середовищем, у якому реально живуть і діють люди та їх соціальні спільноти. Правова ментальність дає можливість правовій культурі зберегти свою власну ідентичність, не розчинитися у множинних стиканнях з іншими правовими культурами інших товариств. Своєрідний «генетичний код» правової ментальності складають загальнолюдські, загальноцивілізаційні, етнічні, корпоративні, групові та інші правові цінності, через які вона формує свій власний неповторний духовний світ, що дозволяє правовій ментальності розвинути свою внутрішню сутність і аксіологічний зміст [9].

Ізабелла Малинова розглядає правову ментальність, з одного боку, як сукупну характеристику індивідуальних інтенцій, ціннісних орієнтацій, смислових аберацій і типів дискурсу в сфері права, а з іншого – як емоційно-духовну конституцію соціального суб'єкта (соціальної групи, суспільства в

цілому), цілісність і своєрідність якої визначаються культурними кодами, які задають фундаментальні правила об'єктивації людського змісту в предметних формах права [15, с. 28]. Тобто в правовій ментальності зароджуються змістові вектори, установки і напрямки розвитку правосвідомості, які набувають свого завершеного образу під впливом соціокультурних умов. Саме це обумовлює можливість правової комунікації, що забезпечує досягнення соціальними суб'єктами закладених у правових текстах смислів.

По суті, правова ментальність виявляється в повсякденній, напівавтоматичній правовій поведінці, напівавтоматичному правовому усвідомленні та відповідному правовому мисленні. У зв'язку з цим цікавою є позиція Юрія Дмитрієнка, який визначає правову ментальність як всезагальну ідейно-світоглядну та нормативно-правову установку або стереотип правосвідомості, що задаються з раннього дитинства; вона є колективним неподільним ідейно-світоглядним та нормативно-правовим образом правового мислення, який ґрунтується не на критичній нормативній (правовій, моральній, ідеологічній чи законодавчій) рефлексії чи спонтанних випадкових правових ідеях, думках, простих темах, а на тому, що конкретно оцінюється, верифікується та розглядається у межах тієї чи іншої корпоративно-правової групи чи суспільства як само собою зрозуміле [6, с. 246].

При цьому, на думку Абульфаза Гусейнова, основним елементом правової ментальності є «не саме юридичне мислення як спосіб створення системи логічних за природою, юридичних за змістом і соціальних за функцією категорій, понять та інших результатів аналітичної діяльності, а перш за все його неповторний стиль, манера мислення індивідів у правовій площині суспільних відносин. Фактично саме спосіб юридичного мислення визначає межі правової рефлексії для кожної конкретної цивілізації» [4, с. 14–15]. У свою чергу, юридичне мислення він визначає як не щось дане а priori, але завжди продукт однієї цивілізації, яка вступає в діалог з іншими цивілізаціями за неодмінної умови збереження в цьому діалозі своєї неповторної позиції» [4, с. 15].

Говорячи про співвідношення правової ментальності і правосвідомості, необхідно наголосити на їх автономності один від одного і разом з тим їх взаємообумовленості. Правова ментальність виступає рушійною силою розвитку правосвідомості, задає їй вектор розвитку, є джерелом її змін, постачає їй необхідні ресурси. Спільно з правосвідомістю правова ментальність утворює духовну основу правового буття; вона відображає культурно-правову

самобутність тієї чи іншої цивілізації, охоплюючи одночасно її минуле, сьогодення і майбутнє. Історична динаміка правової ментальності привносить у правове буття цінності та смисли. Унаслідок взаємодії складових елементів правової ментальності у різних представників певних соціальних суб'єктів формуються єдині або однотипні образи права, складові правової картини світу, яка, у свою чергу, є частиною загальної картини світу.

Розуміючи таким чином правову ментальність, Марина Гусарова пропонує свою модель ментальної сфери правового буття. На її думку, на основі правової ментальності будуються елементи правового менталітету, основою яких виступають правові аксіоми як ідеальна квінтесенція правового досвіду і правові символи, у яких у метафоричній формі відображуються правові ідеї. Своє вираження правовий менталітет знаходить у надособистісних, абстрактних засадах права, правової системи, правовідносин. Завдяки своїй консервативній основі правовий менталітет є недостатньо гнучким феноменом, який володіє відносною стійкістю до зовнішніх, соціально-політичних, соціально-економічних змін і чутливістю до культурної динаміки. У такому розумінні правовий менталітет можна було б назвати «ментальністю в дії» або посередником між правовою ментальністю і правосвідомістю [3].

У цілому правова ментальність як специфічна сукупність стереотипів, установок, ідей, моделей поведінки, звичок і цінностей має раціонально-іраціональну природу, проте доцільно відокремлювати її від несвідомого правового рівня (юридичної підсвідомості). Останньому притаманні неусвідомлювані юридичні реакції, імпульси, правові інстинкти, раптові «спалахи» раціональності, пробудження юридичної інтуїції. По суті, правова ментальність має серединний характер, оскільки вона позначає щось спільне, що лежить в основі свідомості і несвідомого, емоційного і логічного. Це найбільш приховане, глибинне і тому важко фіксоване і мало доступне для дослідження джерело віри, почуттів, правового мислення і правової ідеології. Розвиток правової ментальності обумовлений традиціями, культурною, соціальними структурами, правовими інститутами і факторами, тобто всім правовим середовищем. Зміна навіть деяких істотних з цих умов і факторів неминує призводити до зміни правової ментальності [17, с. 37].

Правова ментальність відтворює основні риси ментальності як такої, проте вона має і певну специфіку. Так, у правовій ментальності як складовій частині ментальності народу несвідомі архетипи відіграють меншу роль у його функціонуванні, тоді

як усвідомлені компоненти мають головне значення. Яскравим прикладом цього, за спостереженням І. Поліщука, виступає західна правова ментальність, яка формувалася протягом життя багатьох генерацій на базі засад раціоналізму та громадянського активізму. Крім того, специфіка правової ментальності полягає в її наочній залежності від історичних традицій та культури певного народу. Це обумовлює необхідність обов'язкового врахування особливостей правової ментальності народу у законодавчому процесі [18, с. 230].

Людмила Бойко вважає, що правова ментальність – це феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності [2, с. 53]. Тобто характерною рисою правової ментальності, на відміну, наприклад, від правового світогляду, є її специфічна спрямованість у самобутнє культурно-історичне минуле, завдяки чому здійснюється консервація як індивідуальних, так і групових інтенцій, ціннісних орієнтацій, значеннєвих аберацій, що фіксують місце й роль права в ієрархії культурно-історичних цінностей конкретного народу. Відповідно правову ментальність доцільно визначати як «історично зумовлене, довільне ставлення групи людей до напрямів розвитку законодавчої сфери, виокремлення людиною себе та своєї участі у процесі правозастосування» [10, с. 122].

Таким чином, аналіз наявних у сучасній науковій літературі визначень правової ментальності свідчить про те, що в розумінні її суті в цілому немає серйозних розбіжностей. Узагальнюючи наявні визначення правової ментальності, необхідно наголосити на її історичності, стійкості правових поглядів, стереотипів мислення і поведінки, що передаються з покоління в покоління і які багато в чому і визначають наступність у розвитку права [20, с. 13]. У правовій ментальності органічно й у той же час адекватно відтворюється історія соціального суб'єкта (народу, етносу, нації), його традиції, навички і звичаї правового життя. Правова ментальність набуває сталості протягом усієї історії відповідного соціального суб'єкта; при цьому вона опосередковується системою правових архетипів, принципів, матриць, стандартів правничої життєдіяльності як на індивідуальному рівні, так і на рівні відповідного соціального суб'єкта. Тобто правова ментальність «фіксує сукупність (систему) вікових, стійких (сталих), світоглядних архетипів, принципів, матриць, стандартів, стереотипів права певного соціального суб'єкта, які зумовлені історичними, соціаль-

но-економічними, політичними, традиційними, природними та іншими чинниками і реалізуються у способах та формах його правової життєдіяльності» [16, с. 193].

Цілком можна погодитися і з думкою Валерія Іванського, який, відзначаючи, що правова ментальність бере на себе функції збереження набутих у минулому етноісторичних правових цінностей, їх самобутності, стверджує: «Ментальність закріплює стереотипні моделі поведінки, що становлять основу громадського порядку. Відбувається це через репрезентації соціально санкціонованих потреб, які надають спонукаючий типізований вплив на свідомість індивідів, формуючи в них відповідні мотивації і створюючи тим самим певні інститути, які в більшості випадків мають форму звичаїв і традицій, виражених символічною і знаковою формою» [7, с. 31].

Саме завдяки існуванню ментальної сфери правового буття стає можливою ефективна комунікація як у середині суспільного суб'єкта, так і між різними суспільними суб'єктами. Ключову роль у цьому процесі відіграє правовий «Я»-образ. На думку В. Іванського, правовий «Я»-образ конструюється двома потоками інформації – досвідом неусвідомлюваного психічного (правового архетипу, егрегора та ейдосу) та усвідомлюваним життєвим досвідом людини, що зафіксований в її регістрах пам'яті; обидва ці потоки інформації являють собою певний інформаційний візерунок, який можна назвати ментальною нормою права. У силу цього саме інформаційний «Я»-образ соціального суб'єкта є джерелом права, що виражається в тому, що, по-перше, на його конструювання спочатку чинить вплив його правова культура, яка формує правовий егрегор, тобто загальні уявлення людей про право, правовий (інформаційний) образ, які передаються з покоління в покоління на рівні колективного несвідомого, а також весь правовий досвід людства (правові архетипи). Крім людського досвіду загального і локального – колективного «Я», вічну і незмінну основу складає ейдос – божественне «Я». По-друге, сама людина активно бере участь у побудові (включаючи і зміни), свого генетично переданого правового (інформаційного) образу за допомогою його зміцнення або реконструкції. По-третє, взаємодія правових (інформаційних) «Я»-образ індивідів породжує нормативність права, тобто вироблення загальних правил поведінки, які є соціальною цінністю. Завдяки нормативності права забезпечується однакове розуміння членами соціуму цінності правил поведінки – норм права, пов'язаних з їх взаємними правами й обов'язками. У зв'язку з цим В. Іванський пише:

«Однакове розуміння змісту норм права відбувається в результаті досягнення суб'єктами правовідносин єдиної вібраційної частоти взаємодіючих «Я»-образів за допомогою передачі один одному відомостей (кодових образів)» [7, с. 32].

У науковій літературі часто підкреслюється зв'язок правової ментальності і міфу. Анна Мурунова навіть стверджує, що правова ментальність – це міф, який виникає ненавмисно, випадково і тим не менше зберігає владу над людьми протягом століть. Подібно міфу правова ментальність є актом перетворення дійсності і «заповіт» предків нащадкам, вона виступає як регулятор індивідуальної правової поведінки і соціальних зв'язків усередині правового простору [17, с. 37].

Враховуючи цей аспект, підкреслимо, що правова ментальність українців була сформована ще в дохристиянську добу. За твердженням Ольги Тополь, в українській міфології найвищий статус має Рід, який є батьком Всесвіту. Упирам і берегиням віддають шанування вже у глибинах мисливського господарства, можливо в палеоліті або в мезоліті; культ Рода як божества всесвіту, всієї природи та родючості охоплює епоху хліборобства; культ Перуна як покровителя дружинно-князівських клів Київської Русі виник разом з державністю [21, с. 248].

В українській міфології розумним і діяльним началом, яке єднає різні покоління й підтримує рід, є Даждьбог (сонце-бог). Сварог (Бог Неба, батько Даждьбога) передав людям від імені Роду (Всесвіту) такі закони: шанувати Бога Всевишнього; уникати Кривди та слідувати Правді; шанувати рід свій й Рода небесного; шукати мудрість всюди; берегти рідну Землю; шанувати один одного, син – матір й батька, чоловік з дружиною – жити в злагоді. Всезагальний Закон «Прави», який править, керує світом – закон взаємодії, взаємопроникнення, колооберту, сутність якого розкривають закони Рода, Велеса та Коляди.

Закон Рода – це закон Буття, закон існування Світу. Род породив всесвіт – світ явищ та світ духовний – й тим самим визначив шлях Прави, який веде до Всевишнього. Людині дана можливість усвідомити закони Буття, зрозуміти мету існування всесвіту та свого власного буття, тим самим стати на шлях Прави. Закон Велеса – Закон Розвитку, зміни Яві й Наві, зміни Отця – Сином. Зміна Яві й Наві – зміна дня і ночі, пор року, життя та смерті, радості та печалі, вдиху й видиху. Явь (чоловіче начало) – сила, яка намагається змінити світ, її дії приводять до пробудження або народження нового. Навь (жіноче начало) – сила, яка прагне світ залишити незмінним або повернути в первісний стан, її дії приводять до

згасання, вмирання. Протистояння й протиборство Яві та Наві породжує рушійну силу мінливості світу – Любов. Любов – енергія всевишнього, його Дух. Закон Триглава – закон триєдності Бога (Отець, Син, Дух) говорить про три основні сили, які керують життям. За кожним Богом і Духом стоїть певна космічна сила. «Зіркова Книга» Коляди вміщує 12 зодіакальних епох, які складають Велике Коло або День Сварога. Згідно із законом Коляди, у кожному новому знаку сили космосу проявляють себе по-різному [21, с. 249–250].

Сформовані в цей час архаїчні культурно-правові (регулятивні, ідейні, світоглядні) і первісні образи, уявлення-символи про людину, її місце в світі та суспільстві; певні ціннісні орієнтації зберігають своє значення й сенс у сучасній правовій культурі. Характерними рисами історичного та сучасного українського перш за все суспільного та державного культурно-правового архетипу є стійка ідейно-світоглядна усталеність та недостатня нормативна правоусвідомленість (кризовий та низький цикл соціальної активності української правової свідомості домінують).

Визначаючи характер правової ментальності українців, необхідно відзначити тотальний вплив на неї землеробного та осілого способу життя, який успадкований ще з часів Київської Русі. Розглядаючи юридичні звичаї українців, Павло Чубинський зауважує, що в них повністю відсутнє родове начало. «Тут все просякнуте началом сімейним і началом особистим; при тому сім'я не поглинає особистість, а також і особистість не пригнічує сім'ю... Що стосується відносин власника і не власника, капіталіста і робітника, то вони частіше всього уявляються якби асоціацією. Між першим та другим існує якби товариство: один бере участь власністю, а інший – працею, а потім результат, отриманий від взаємодії власності і праці, розподіляється між обома, і таким чином робітник стає учасником результатів праці» [22, с. 40]. Саме у цьому, за П. Чубинським, полягають «головні начала, які лежать в основі народних юридичних звичаїв Малоросії» [22, с. 40].

Аналізуючи Руську Правду, П. Чубинський доходить до висновку, що вона є втіленням народних юридичних звичаїв. Він зазначає: «Якщо розглядати уважніше широкую Руську Правду, то природньо народжується переконання, що в цю збірку увійшли як постанови князів, так і народні юридичні звичаї, і що до числа останніх належать здебільшого постанови стосовно цивільного права» [22, с. 40–41]. І далі продовжує: «Відомо також, що законодавчі визначення зазвичай раніше всього стосуються відносин, що склалися у вищих шарах суспільства, і

якби цивільні визначення Руської Правди були результатом законодавчої діяльності князів, то в них були б висловлені родові начала. З цього всього ми можемо припустити, що чисто цивільні визначення в широкій Руській Правді суть не що інше, як народні юридичні звичаї, які існували в той час, тим більше, що вони легко пояснюються побутовими умовами простого землеробського населення» [22, с. 41]. На основі цього П. Чубинський не безпідставно припускає, що «народні юридичні звичаї Малоросії, як тотожні з визначеннями давнього руського права, давніші та, ймовірно, склалися ще тоді, коли народ тільки не став землеробським. Він зберіг їх, не підкорившись ані впливу войовничих Варягів, ані греко-римським законам Візантії, ані впливу шляхетської Польщі, і це не дивно: як народ землеробський він не міг підкоритися впливу начал, які не виходять із сімейного побуту» [22, с. 41].

На прикладі Південної України Юрій Котляр доводить, що психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності утверджувало в нього (селянства) право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Підтверджуючи свою думку, Ю. Котляр зазначає: «Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійного лиха), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої їм влади» [13, с. 68].

Найвідомішими нормативно-правовими архетипами та символами української правової культури є образи Богоматері, заступниці українського народу, Матері-землі, Неньки-України [6, с. 213].

Інший архетипний правовий мотив – рівність усіх синів однієї матері. Після смерті батька спадщина рівно розподілялась між синами і доньками. Образ батька в правовій свідомості українців символізує грізну, караючу силу, владу. Цілком зрозуміло, що у несвідомій українській психіці домінує материнсько-жіночий елемент над батьківсько-чоловічим. Це вплинуло на формування однієї з основних властивостей українського правового менталітету – української нормативно-правової екзекутивності. У будь-якій нормативно-правовій

творчості має бути елемент ризику та новації, а екзекутивність, навпаки, є уникнення нестандартності, прагнення запобігати ризику, наслідування.

Перевага жіночого компонента в правовій ментальності українців визначає також характер їх уявлень про своє місце у світі. У широкому історичному сенсі своє правове місце у світі український народ типово правоусвідомлював як життя на кордоні, на перехресті різних етнічних, релігійних, політичних, культурних, правових традицій. Сприйняття правового часу і уявлення про своє законодавче місце в світі визначило такі основні форми (типи) української національної правової свідомості та культури: 1) авантюрно-козацький, орієнтований на боротьбу з ворогами, лицарські чесноти, оборону віри та кордонів, розваги, насолоду життям; 2) «прихованого існування», що характеризується відступом у себе [5, с. 212].

Зазвичай, нормативно-правова інтровертивність дає як окремій людині, так і певному соціальному суб'єкту великі регулятивні переваги: поміркованість, послідовну наполегливість, урівноваженість, спроможність змінювати себе і навколишній світ. Ця інтровертивність є маргінально-правовою реакцією закритості на зовнішні правові подразники, що тривалий час мали негативний вплив на українську правову культуру. Так, за часів тоталітарного режиму в Україні нормативний тип «прихованого існування» трансформувалася у тип денаціоналізованого нормативно-правового конформіста.

У добу Козаччини правова ментальність українців набула рис демократизму, свободи, рівності і братерства. Ментальний архетип українського козака став наріжним каменем суспільної свідомості українців у подальшій боротьбі за власну державність [23, с. 146]. За твердженням Людмили Іванової, у Запорізькій Січі знайшов своє подальше втілення закладений ще традицією Київської Русі вічовий принцип, в основі якого лежить менталітет права вибору та відповідальності влади перед громадою. У військовій козацькій республіці віче трансформувалося у загальну козацьку раду і мало значно глибше за давньоруське віче демократичне спрямування. Участь у січовій раді сприймалася як громадський обов'язок. Кожен без винятку запорозький козак ставав суб'єктом політичного життя із правом «вето». Через загальну січову раду запорозьке лицарство досягало політичної і військової згуртованості та могло реалізувати рівність своїх громадянських прав [8, с. 51].

Відомий український історик Олена Апанович справедливо стверджує, що «створена в першій

половині XVI ст. запорозькими козаками (які були авангардом українського козацтва), Запорізька Січ із військового центру розвинулася у своєрідне державне утворення – козацьку християнську православну демократичну республіку. Вона мала демократичний соціально-політичний устрій, особливу військову організацію, своєрідний життєвий лад, побут і звичаї. Влада Запорізької Січі визнавалася не лише на Запоріжжі, а й усім запорізьким козацтвом, яке боролось за збереження національної державності, захищало її від турецько-татарської агресії та від нападів шляхетської Польщі» [1, с. 104].

Олексій Штепа показав, що українські козаки успадкували від русів ментальні традиції народовладдя, що виявились не лише в інститутах козацької ради (кола), старшинської ради, виборності більшості державних органів і посад, але й у особливостях місцевого самоврядування, представленого вже не сільськими общинами (вервами), як у Київській Русі, а полками і сотнями. Остання риса була зумовлена надзвичайною мілітаризацією тогочасного українського соціуму, постійною готовністю до відсічі зовнішній загрозі. Разом із тим у цей період набуває своєї завершеності ментально-правовий архетип свободи-волі, який відіграватиме вирішальну роль у боротьбі за відновлення української державності в майбутньому. Він став своєрідною захисною реакцією соціуму (а, точніше, найактивнішої його частини – козаків-пасіонаріїв) на політичний, національний, релігійний та соціально-економічний гніт. Проте усвідомлення свободи не було однорідним у всіх верствах тогочасного суспільства. Так, свобода для української родової аристократії полягала, перш за все, у свободі власності, політичних та релігійних свободах. Козацтво ж, у першу чергу «низове», змушене було боротися за особисту свободу. Ці соціальні суперечності стали однією з причин нездатності етносу побудувати національну державу [23, с. 147–148].

Висновки

Таким чином, у цілому в українській науково-правовій літературі під правовою ментальністю розуміють певну сукупність умонастроїв, особливостей мислення і правосвідомості, юридично-правових традицій і звичок соціального суб'єкта, фундаментальних вірувань і пережитків, спрямування думок щодо всього свого правового буття, взаємодії із довкіллям через право. Вона забезпечує зберігання і трансляцію від покоління до покоління ментальної інформації, правил і норм, що гарантують історичну відтворюваність і самоідентичність; вона виробляється століттями і набуває стійкості і міцності. Разом з тим правова ментальність визначає і

способи реагування на правові рецепції та інновації, забезпечує адаптаційні механізми, можливість пристосування до мінливих умов матеріального і духовного буття.

Правова ментальність українського суспільства була сформована ще в дохристиянську добу – у міфологічних уявленнях давніх українців Бог Неба Сварог передав людям цілу низку законів, серед яких є такі: шанувати Бога; уникати Кривди та слідувати Правді; шанувати рід свій; шукати мудрість; шанувати один одного, жити в злагоді. Визначального значення для становлення правової ментальності українців набуває успадкований ще з часів Київської Русі землеробний та осілий спосіб життя, що сприяв утвердженню жіночого компоненту – найпоширенішими нормативно-правовими архетипами та символами в українській правовій культурі є образи Богоматері, Матері-землі, Неньки-України. Для українського народу також притаманна нормативно-правова інтровертивність, яка посилює вплив таких якостей, як поміркованість, послідовна наполегливість, урівноваженість, спроможність змінювати себе і навколишній світ. Козацький період доповнив правову ментальність українців рисами демократизму (який є подальшим втіленням закладеного ще традицією Київської Русі вічного принципу), свободи, рівності і братерства. Отже, в історичній пам'яті українства закріпилися ментальні традиції народовладдя, що виявились не лише в інститутах козацької ради (кола), старшинської ради, виборності більшості державних органів і посад, але й у особливостях місцевого самоврядування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу. *Сучасність*. 1995. № 9. С. 104–108.
2. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 52–54.
3. Гусарова М. А. Соотношение правосознания, правовой ментальности, правового менталитета и правовой культуры. *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2017. № 6. С. 30–34.
4. Гусейнов А. И.-оглы. Проблема ценностей в праве. *Право и политика*. 2007. № 7. С. 14–22.
5. Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М. Особливості історичної української правової свідомості та культури: нормативна оригінальність, архетипи, правова ментальність. *Форум права*. 2009. № 3. С. 210–214.
6. Дмитрієнко Ю. М. Становлення і розвиток української правової свідомості: ментальні та ідеологічні права її суб'єктів в аспекті української правової ментальності. *Форум права*. 2011. № 2. С. 244–252.
7. Иванский В. Образ «Я» как источник внутреннего процесса правообразования (информационно-коммуникационный аспект). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2013. № 9. С. 19–33.
8. Иванова Л. Проблема автократизму та парламентаризму в політичній культурі українського соціуму (XVIII ст.). *Наука і суспільство*. 2011. № 3/4. С. 49–64.
9. Клімова Г. П. Правова ментальність як ядро правової культури. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 2 (33). С. 271–272.
10. Коваль І. М. Правовий зміст менталітету. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 119–124.
11. Ковальська-Павелко І. М. Історична пам'ять як ментальний простір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 2 (33). С. 331–334.
12. Ковальська-Павелко І. М. Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: політичний аспект. *Проблеми політичної історії України*. 2019. Вип. 14. С. 231–245.
13. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.). *Наукові праці [Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили]: науково-методичний журнал*. Сер.: Історичні науки. 2008. Т. 88, вип. 75. С. 67–70.
14. Кривошеїн В. В. Політична ментальність сучасного українського суспільства: загальне та особливе. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2018. Т. 10, № 1–2. С. 25–37.
15. Малинова И. П. Философия права и юридическая герменевтика: Монография. Москва : Норма: НИЦ ИН-ФРА-М, 2014. 176 с.
16. Муляр І. М. Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С. 190–195.
17. Мурунова А. В. Правовая ментальность: понятие и сущность. *Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал*. 2009. № 4. С. 36–39.
18. Поліщук І. О. Правова ментальність: інтерпретації у науковому дискурсі. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 226–232.
19. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя: монографія / за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.
20. Рыбаков В. А. Правовой менталитет и преемственность в праве. *Правоприменение*. 2017. Т. 1, № 2. С. 12–18.

21. Тополь О. В. Архетипи української ментальності в міфопоетичному дискурсі. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С. 247–250.
22. Чубынский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий въ Малороссии. Санкт-Петербург, 1869. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=F&S21STR=00003871.
23. Штепа О. О. Правова ментальність українського етносу доби козацтва як чинник вітчизняного державотворення. *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*. 2015. № 1 (21). С. 144–148.

REFERENCES

1. Apanovych, O. (1995). Kozatstvo – mentalnist ukrainskoho narodu [Cossacks are the mentality of the Ukrainian people]. *Suchasnist – Modernity*, 9, 104–108 [in Ukrainian].
2. Boiko, L. M. (2006). Pravovyi mentalitet u konteksti poniatiino-katehorialnoho riadu «pravova kultura – pravova svidomist – pravovyi mentalitet» [Legal mentality in the context of the conceptual and categorical series "legal culture – legal consciousness – legal mentality"]. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys – The South Ukrainian Law Journal*, 4, 52–54 [in Ukrainian].
3. Gusarova, M. A. (2017). Sootnoshenie pravosoznaniya, pravovoy mentalnosti, pravovogo mentaliteta i pravovoy kultury [Correlation of legal consciousness, legal mentality, legal mentality and legal culture]. *Alma mater (Vestnik vysshey shkoly) – Alma mater (High School Herald)*, 6, 30–34 [in Russian].
4. Guseynov, A. I.-ogly. (2007). Problema cennostey v prave [Values Problem in Law]. *Pravo i politika – Law and Politics*, 7, 14–22 [in Russian].
5. Dmytriienko, I. V., & Dmytriienko, Yu. M. (2009). Osoblyvosti istorychnoi ukrainskoi pravovoi svidomosti ta kultury: normativna oryhnalnist, arkhetypy, pravova mentalnist [Features of historical Ukrainian legal consciousness and culture: normative originality, archetypes, legal mentality]. *Forum prava*, 3, 210–214 [in Ukrainian].
6. Dmytriienko, Yu. M. (2011). Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi pravovoi svidomosti: mentalni ta ideolohichni prava yii subiektiv v aspekti ukrainskoi pravovoi mentalnosti [Formation and development of the Ukrainian legal consciousness: the mental and ideological rights of its subjects in the aspect of the Ukrainian legal mentality]. *Forum prava*, 2, 244–252 [in Ukrainian].
7. Ivanskiy, V. (2013). Obraz «Ya» kak istochnik vnutrennego processa pravoobrazovaniya (informacionno-kommunikatsionnyy aspekt) [The image of "I" as a source of the internal process of law formation (information and communication aspect)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta – Belgorod State University Scientific Bulletin*, 9, 19–33 [in Russian].
8. Ivanova, L. (2011). Problema avtokratyzmu ta parlamentaryzmu v politychnii kulturi ukrainskoho sotsiumu (XVIII st.) [The Problem of Authoritarianism and Parliamentarism in the Political Culture of the Ukrainian Society (18th Century)]. *Nauka i suspilstvo – Science and Society*, 3/4, 49–64 [in Ukrainian].
9. Klimova, H. P. (2017). Pravova mentalnist yak yadro pravovoi kultury [Legal mentality as the core of legal culture]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 2 (33), 271–272 [in Ukrainian].
10. Koval, I. M. (2015). Pravovyi zmist mentalitetu [Legal content of the mentality]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 813, 119–124 [in Ukrainian].
11. Kovalska-Pavelko, I. M. (2017). Istorychna pamiat yak mentalnyi prostir [Historical memory as a mental space]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 2 (33), 331–334 [in Ukrainian].
12. Kovalska-Pavelko, I. M. (2019). Mentalne pidgruntia istorychnoi pamiaty ukrainskoho narodu: politychnyi aspekt [The mental basis of historical memory of the Ukrainian people: the political aspect]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine* 14, 231–245 [in Ukrainian].
13. Kotliar, Yu. V. (2008). Transformatsii v psykholoho-mentalnomu svitospryniatti selianstva Pivdnia Ukrainy (persha tretyna 20 st.) [Transformations in the psychological and mental worldview of the peasantry of the South of Ukraine (first third of the twentieth century)]. *Naukovi pratsi [Mykolaivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of V.O.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Historical Sciences*, 88 (75), 67–70 [in Ukrainian].
14. Kryvoshein, V. V. (2018). Politychna mentalnist suchasnoho ukrainskoho suspilstva: zahalne ta osoblyve [Political mentality of modern Ukrainian society: general and special]. *Filosofiia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture*, 10 (1–2), 25–37 [in Ukrainian].
15. Malinova, I. P. (2014). *Filosofiia prava i yuridicheskaya germenevika [Philosophy of Law and Legal Hermeneutics]*. Moscow: Norma: NIC INFRA-M [in Russian].
16. Muliar, I. M. (2015). Pravova mentalnist: zmistovi ramky poniattia ta ukrainskyi aspekt [Legal mentality: the substantive

- framework of the concept and the Ukrainian aspect]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya*, 103, 190–195 [in Ukrainian].
17. Murunova, A. V. (2009). Pravovaya mentalnost: ponyatie i suschnost [Legal mentality: concept and essence]. *Biznes v zakone. Ekonomiko-yuridicheskiy zhurnal – Business in law. Journal of Economics and Law*, 4, 36–39 [in Russian].
18. Polishchuk, I. O. (2016). Pravova mentalnist: interpretatsii u naukovomu dyskursi [Legal mentality: interpretations in scientific discourse]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, 133, 226–232 [in Ukrainian].
19. Trebin, M. P. (Ed.). (2016). *Pravova i politychna kultura ukrainskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia [Legal and political culture of Ukrainian society under conditions of modernization of political and legal life]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
20. Rybakov, V. A. (2017). Pravovoy mentalitet i preemstvennost v prave [Legal mentality and succession in law]. *Pravoprimereneniye – Law Enforcement Review*, 1 (2), 12–18 [in Russian].
21. Topol, O. V. (2014). Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti v mifopoetichnomu dyskursi [Archetypes of Ukrainian mentality in mythopoetic discourse]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya*, 87, 247–250 [in Ukrainian].
22. Chubynskiy, P. (1869). *Ocherk narodnykh yuridicheskikh obychaev i ponyatiy v Malorossii [Essay on folk legal customs and concepts in Little Russia]*. St. Petersburg. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003871 [in Russian].
23. Shtepa, O. O. (2015). Pravova mentalnist ukrainskoho etnosu doby kozatstva yak chynnyk vitchyznianoho derzhavotvorennia [Legal mentality of Ukrainian ethnos of the Cossacks era as a factor of national state formation]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Filosofiia. Kulturolohiia – Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy, Cultural*, 1 (21), 144–148 [in Ukrainian].

Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна

Кандидат історичних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеса Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72
Email: iui601@i.ua

Kovalska-Pavelko Iryna

Candidate of Historical Sciences, Associate Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8307-9751

Цитування: Ковальська-Павелко І. М. Ментальне підґрунтя історичної пам'яті українського народу: соціально-правовий аспект. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 13–23.

Citation: Kovalska-Pavelko, I. M. (2020). Mentalne pidgruntia istorychnoi pam'iaty ukrainskoho narodu: sotsialno-pravovyi aspekt [The mental basis of the historical memory of the Ukrainian people: the social and legal aspect]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 13–23.

Стаття надійшла / Article arrived: 06.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 08.02.2020

Парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях: від міждисциплінарності до авторської концептуальності

Олександр Токовенко, Олексій Третяк, Дніпровський національний університет ім. О. Гончара

Досліджено можливості окреслення наявних парадигм політологічного дослідження як у темпорально-ретроспективному вимірі, так і у вимірі методологічному. Підкреслюється, що на основі аналізу предметних аспектів політичної науки можна легко побачити поліваріантність тлумачення багатьох сутнісних понять сучасної політичної науки. Сконцентровано увагу на поширених стереотипах міждисциплінарної природничо-наукової парадигми. Підкреслено значення розширювальних тлумачень окремих понять і процесів з нефахової точки зору. Наголошується, що природничо-наукових парадигм можна побачити можливість формування нового поняттєво-категорійного апарату. Стверджується, що парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях спрямована на розуміння особливостей розгляду політологічної предметності в межах інших наукових дисциплін. Встановлено значення завдання парадигмальності як дисципліни політологічних досліджень. Обговорюється формування парадигмального вибору дослідника-політолога. Проаналізовано пошук власного «парадигмального обличчя» та його здатність прислужитися завданням називання наукової новизни. З'ясовано роль обрання власного парадигмального вектору для дослідника-політолога. Обґрунтовано необхідність звільнення науковців від радянської та пострадянської парадигмальної залежності. З'ясовано, що умовою парадигмального вибору є положення дослідника у світовому парадигмальному мейнстрімі. Розглянуто значення поняття «наукові істини (епістемі)» у політологічному дослідженні. Схарактеризовано формування власного ставлення до предмету дослідження та перспективи розв'язання проблеми дослідження.

Ключові слова: парадигмальність, політологічне дослідження, методологія, епістема, парадигмальна еволюція, міждисциплінарні зв'язки

Paradigmality in modern political science research: from interdisciplinarity to author conceptuality

Oleksandr Tokovenko, Oleksii Tretiak, Oles Honchar Dnipro National University

The article discusses the discourse on the methodological foundations of political science research and the need to outline the existing paradigms of political science research, both in the temporal-retrospective dimension and in the dimension of the subject area. It is emphasized that the determinants of defining the value of paradigm in modern political science research is the prospect of acquiring scientific novelty at the stage of determining the research topic. The focus is on the need for a more thorough consideration of specific paradigmatic means of determining the methodological design of contemporary political science research. It is noted that on the basis of linguistic analysis of subject aspects of political science, one can easily see the multivariate interpretation of many essential concepts of the modern political sphere. It is argued that one can also see expansive interpretations of particular concepts and processes from a non-professional perspective. The importance of interdisciplinary natural science paradigms has been established. Attention is paid to identifying the possibility of forming a new conceptual apparatus, taking into account the concepts that have become widespread in the scientific environment. The role of the concept of "paradigm approach in modern political science" is revealed, which is aimed at understanding the peculiarities of considering political science subject within other scientific disciplines. It is proved that the leading task of paradigm as a discipline of political science is the formation of paradigmatic

choice of young researcher. The peculiarities of searching for a scientist's own «paradigm face» have been found. The ability to use the task of defining scientific novelty is emphasized to some extent. The specificity of choosing a paradigm vector of a researcher-political scientist with consideration of the requirements of interdisciplinarity is considered. The purpose of the article is to identify paradigm in political studies as a factor in the formation of authorial conceptualism against the backdrop of interdisciplinary imperatives. The purpose of the article is to highlight the main directions of paradigm and their correlation with modern political theories. It is proved that the choice of the paradigm vector of the researcher-political scientist is confronted with interdisciplinary, first of all philosophical meanings of cognition as a form of social activity. The idea that choosing one's own paradigm vector for a specialist political scientist is presented is important because of the need to overcome the Soviet and post-Soviet paradigmatic provinces. It turned out that the formation of the national paradigm of political science, which should be carried out only on condition that the fullest representation of all paradigm directions. The situation of paradigm choices and orientation of political scientist researcher in the world paradigm mainstream is revealed. The necessity of finding a researcher in the environment of those paradigms that give the most significant scientific result is proved. The article establishes that the combination of the universality of interdisciplinary paradigms and the optionality of paradigms for a particular political science study is carried out on the basis of a conceptual and categorical apparatus of political epistemology. It is argued that on the basis of the notion of "scientific truth (episteme)", the formation of the author's own attitude to the subject of research and the prospect of solving his problem is carried out.

Keywords: *paradigm, political science, methodology, episteme, paradigmatic evolution, interdisciplinary connections*

Парадигмальность в современных политологических исследованиях: от междисциплинарности к авторской концептуальности

Александр Токовенко, Алексей Третьяк, Днепровский национальный университет им. Олеса Гончара

Исследованы возможности определения существующих парадигм политологического исследования, как в темпорально-ретроспективном измерении, так и в измерении методологическом. Подчеркивается, что на основе анализа предметных аспектов политической науки можно легко увидеть поливариантность толкования многих сущностных понятий современной политической науки. Сконцентрировано внимание на распространенных стереотипах междисциплинарной естественно-научной парадигмы. Подчеркнуто значение расширительных толкований отдельных понятий и процессов с непрофильной точки зрения. Отмечается, что на примере естественно-научных парадигм можно увидеть возможность формирования нового понятийно-категориального аппарата. Утверждается, что парадигмальность в современных политологических исследованиях направлена на понимание особенностей рассмотрения политологической предметности в рамках других научных дисциплин. Установлено значение задачи парадигмальности как дисциплины политологических исследований. Обсуждается формирование парадигмального выбора исследователя-политолога. Проанализированы поиск собственного «парадигмального лица» и его способность служить задачам определения научной новизны. Выяснена роль избрания собственного парадигмального вектора для исследователя-политолога. Обоснована необходимость освобождения ученых от советской и постсоветской парадигмальной зависимости. Выяснено, что условием парадигмального выбора является положение исследователя в

мировом парадигмальному мейнстріму. Розглянуто значення поняття «наукові істини (епістемі)» в політологічному дослідженні. Охарактеризовано формування власного ставлення до предмету дослідження і перспективи рішення проблеми дослідження.

Ключові слова: парадигмальність, політологічне дослідження, методологія, епістема, парадигмальна еволюція, міждисциплінарні зв'язи

Постановка проблеми

У межах дискурсу щодо методологічних засад політологічних досліджень існує потреба в окресленні наявних парадигм політологічного дослідження як у темпорально-ретроспективному вимірі, так і у вимірі предметної сфери. Необхідно врахувати міждисциплінарний характер поняття «парадигма» та особливості її дисциплінарного визначення. Детермінантами окреслення значення парадигмальності у сучасних політологічних дослідженнях є перспективність набуття наукової новизни на етапі визначення тематики дослідження, адекватності методології та завдань наукової праці, евристичного характеру фахового наукового пошуку.

Аналіз досліджень і публікацій

Тема обговорень парадигмальності у політичних науках знайшла своє відображення в роботах багатьох вітчизняних дослідників. Зокрема, С. Наумкіна, Н. Ковадло вивчають парадигмальні моделі політичної еволюції у межах диспозиції «Традиція» та «Сучасність» [6], О. Усенко досліджує парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів [13], О. Третяк здійснив огляд значення та місця публічної сфери політики демократичного суспільства між політичною теорією та громадською практикою [12]. Однак потребують більш ґрунтовного розгляду конкретні парадигмальні підрозділи визначення методологічного задуму сучасного політологічного дослідження.

Мета дослідження – визначення парадигмальності у політологічних дослідженнях як чиннику формування авторської концептуальності на тлі імперативів міждисциплінарності, виокремлення основних напрямів парадигмальності та їх співвідношення із сучасними політологічними теоріями.

Виклад основного матеріалу

На прикладі мовознавчого аналізу предметних аспектів політичної науки можна легко побачити поліваріантність тлумачення багатьох сутнісних понять сучасної політичної науки. Українська вчена-філолог О. Афанасьєва вказує, що «поняття дискурсу нерідко по-різно-

му тлумачиться дослідниками, сам термін «дискурс» використовується в різних значеннях, що надає змогу вченим говорити про «розмитість» його поняттєвих меж. Зокрема, поняття дискурсу асоціюється з усіма виявами комунікації в суспільстві, комунікацією в межах окремих каналів, виявом правил спілкування, способів викладу та втілення прагматичної мети мовців. Дискурс визначається за предметом дослідження різних наук (соціологічний, політологічний, філологічний) чи ментальністю певної доби, її філософією, науковими школами, за суспільною практикою чи соціальною групою (політичний, молодіжний), ідеологічним спрямуванням (радянський, феміністичний, лейбористський, радикальний), сприймається як вияв культури чи етнокультурних особливостей тощо» [1, с. 11].

На прикладі поширених стереотипів міждисциплінарної природничо-наукової парадигми можна також побачити розширювальні тлумачення окремих понять і процесів з нефахової точки зору. Це істотним чином спотворює пошук своєї предметної ніші молодими дослідниками у галузі суспільних наук. О. Афанасьєва вважає, що «поширення поняття дискурсу в сучасних суспільних науках веде до більш активного застосування та розробки в рамках різних дисциплін та в міждисциплінарній перспективі різних методів аналізу дискурсу. Йдеться, в першу чергу, про дослідження владного впливу дискурсу, його ідеологічної сутності, суспільно структурувальної функції. З іншого боку, сучасні теорії дискурсу мають певний вплив і на розвиток власне дискурсів суспільних наук» [1, с. 11].

На прикладі врахування змісту міждисциплінарних природничо-наукових парадигм можна ідентифікувати можливість формування нового поняттєво-категорійного апарату, враховуючи поняття, які стали поширеними у науковому середовищі. Наприклад, поняття ноосфери стає базовим для докторського дослідження з економічних наук А. Гальчинського. У монографії воно пропонується як істотний пункт наукової новизни. Рецензент О. Білорус слушно вказує, що «особливий інтерес викликають авторські трактовки народження держави нового

типу – держави епохи постіндустріалізму й нооекономіки, а також питання про межі принципів євроцентризму, цикли світової гегемонії і демократизації глобального розвитку як базового принципу ноогенезу» [2, с. 100].

Поняття «парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях» спрямоване, серед іншого, на розуміння особливостей розгляду політологічної предметності в межах інших наукових дисциплін. Прикладом цього є тлумачення міфу в одному з ретроспективних досліджень з географічних дисциплін. Науковець В. Грушко зазначає, що «міфи у найбільшій мірі дозволяють виявляти стрижневі проформи-архетипи людських спільнот, у рамках яких неусвідомлено повторюються звичні суспільні «реакції-рефлекси», які щоразу відтворюють дії здавалось давно забутих предків, знову і знову розігруючи старі історичні сюжети, фарватери яких міцно тримають не одне покоління» [3].

Провідним завданням парадигмальності як дисципліни політологічних досліджень є формування парадигмального вибору молодого дослідника. Обравши певну парадигму як свою світоглядну та теоретичну базу, він обирає предметну сферу і проблематизує її у конкретній темі дослідження. Надалі науковець здійснює формування методології, наприклад, комплексної, дуальної або монометодичної. І, зрештою, він чи вона здійснює добір конкретних методів. На прикладі комунікативної парадигми можна побачити певне коло предметних сфер науковця-політолога на початковому етапі PhD-дослідження. Так, Ю. Калиновський особливо яскравим бачить евристичний потенціал комунікативно-дискурсивної парадигми щодо політичних досліджень «під час аналізу спонтанних (самоорганізаційних) соціально-політичних процесів пов'язаних з конструюванням правил, зразків, норм політичної діяльності, а також вибором тих або інших варіантів політичної поведінки, саморепрезентації політичних та державних діячів, побудови мікросвітів соціально-політичної реальності на основі, перш за все, горизонтальних, а не вертикальних зв'язків» [4, с. 12].

Пошук власного «парадигмального обличчя» має здатність до певної міри прислужитися завданням визначення або прогнозування отримання наукової новизни. Це можна побачити на прикладі статті Ю. Калиновського. «З точки зору комунікативно-дискурсивної парадигми логічним буде розглядати боротьбу

за владу як конкуренцію між політичними гравцями за символічне домінування у політичному просторі, як боротьбу за комунікаційні ресурси», – вважає український науковець [4, с. 14].

Обрання парадигмального вектору дослідника-політолога стикається з міждисциплінарними, насамперед філософськими смислами пізнання як форми соціальної діяльності. Тому дослідник має можливість обрати свою функціональну нішу та співвіднесеність з тенденціями розвитку всього суспільства. Н. Пелагеша стверджує, що «у сучасній соціальній філософії та соціології знання духовну сферу виробництва називають «індустрією знання». Хоча більш адекватно її було б назвати індустрією виробництва та поширення змістів, уявлень та інтерпретацій. У цій роботі під поняттями «сфера духовного виробництва» та «індустрія знання», які використовуватимуться як синоніми, ми розумітимемо: 1) наукові дослідження та розробки; 2) освіту; 3) засоби масової інформації та комунікації. У деяких працях до сфери духовного виробництва також відносять релігію. Не заперечуючи її важливості, ми свідомо не включатимемо її в наш аналіз, оскільки це потребує окремого великого дослідження» [7, с. 167].

Значення обрання власного парадигмального вектору для фахівця-політолога посилюється через необхідність подолання радянської та пострадянської парадигмальної провінційності після подій 2013–2014 рр. Вона неявно присутня у світоглядних та методологічних засадах окремих дослідників. «Парадигмальне обличчя дослідження» – це, серед іншого, і шлях до сприйняття універсальних наукових парадигм, а не лише тих, які пройшли вибіркову рецепцію марксизму-ленізму у період розвиненого соціалізму. Н. Пелагеша наголошує на винятковому значенні «парадигми трансформації сфери духовного виробництва в пострадянських країнах. Сфера виробництва знань та змістів у СРСР функціонувала в межах чітко сформованої парадигми, яку має сенс назвати «радянською парадигмою духовного виробництва» [7, с. 170]. Також Н. Пелагеша, проводячи паралелі з політико-економічною системою, охарактеризує її як «контрольовану автаркію». «Вона була сформована та інституалізована внаслідок становлення СРСР як особливої політичної, економічної та ідеологічної системи, що мала принципові відмінності від тих, що уже існували в світі. Усе, що робилося в соціогу-

манітарному просторі Радянського Союзу, мало чіткий ідеологічний базис. Робота сфери духовного виробництва спрямовувалась на розвиток соціалістичної системи, мала за основу марксизм-ленінізм, а її продукція легалізовувалась іменем комуністичної партії. Суспільствознавчими дисциплінами був розроблений цілий комплекс термінів та теорій, які описували, пояснювали та узаконювали існування радянської соціально-політичної та економічної систем, Радянського Союзу загалом та його глобального позиціонування. У свою чергу вони поширювались засобами масової інформації та ставали інтегральною частиною світогляду радянських людей завдяки системі освіти» [7, с. 171].

Звільнення науковців від радянської та пострадянської «парадигмальної залежності» здійснюється у кілька етапів, які вже експліковані деякими вітчизняними науковцями. Зокрема, Н. Пелагеша за цілями та змістовним наповненням виокремлює три періоди трансформації сфери індустрії знань пізнього радянського та пострадянських суспільств при переході від радянської парадигми духовного виробництва [7, с. 172].

Зокрема, перший період можна визначити як період критичного ставлення до радянської ідеологічної машини та дискурсу загалом.

Також важливим аспектом діяльності політологів є питання демаркації між доктринальними та ідеологічними положеннями та суто науковими позиціями. Н. Пелагеша стверджує, що «другий період був періодом формування основ нового доктринально-теоретичного забезпечення процесів суспільно-політичної та економічної трансформації пострадянських суспільств після розпаду Радянського Союзу» [7, с. 173].

Цікавою проблемою є формування національної парадигмальності політичної науки, яка має здійснюватися лише за умови як найповнішого представлення всіх парадигмальних напрямків. Н. Пелагеша зауважує, що «протягом третього періоду відбувається становлення та утвердження доктринально-теоретичного забезпечення обраної моделі розвитку всередині кожної з нових незалежних держав» [7, с. 174].

Необхідною умовою парадигмального вибору є положення дослідника-політолога у світовому парадигмальному мейнстрімі, тобто перебування у середовищі тих парадигм, які дають найвагоміший науковий результат, забезпечують істотне просування у вирішенні важливих проблем політичних наук. Н. Пелагеша вважає

за потрібне підкреслити, що «гуманітарні та соціально-політичні науки, з яких суспільство черпає знання про себе, мають дуалістичний характер. З одного боку, вони не можуть бути виключно національними, бо якщо вони такими стануть, то не базуватимуться на досягненнях світової науки в тій чи іншій галузі і, як наслідок, стануть провінційними. З іншого боку, наука не може бути світовою, бо тоді вона, фактично, не забезпечуватиме потреби окремого суспільства, всередині якого те чи інше знання створюється» [7, с. 174].

Поєднання універсальності міждисциплінарних парадигм та опціональності парадигм для конкретного політологічного дослідження може здійснюватися на основі поняттєво-категорійного апарату політичної епістемології як відносно нової дисципліни у сучасних політичних науках. Слід згадати, що «політична епістемологія є новітнім напрямом політичної науки, формування вихідних принципів, концептуального апарату якого відбувається у режимі теперішнього часу. Проте, зрозуміло, що розвиток цієї субдисципліни сучасних політологічних досліджень неможливо уявити без урахування тих теоретико-методологічних здобутків, які накопичено перш за все у класичній трансцендентальній епістемології, а також в еволюційній епістемології, яку в аспекті дослідження когнітивних структур пізнавальної діяльності слід розглядати як правонаступницю трансцендентальної епістемології, про що свідчить наведена вище аргументація щодо розвитку класиком еволюційної епістемології Поппером кантівського апіорізму» [11, с. 174].

На основі поняття наукові істини (епістемі) дослідник-політолог здійснює формування власного ставлення до предмету дослідження та перспективи розв'язання його проблеми. З урахуванням наявних парадигмальних та методологічних засобів політико-епістемологічний підхід дає змогу розуміти об'єктивний стан проблеми та суб'єктивний внесок конкретного автора. Як ми вже зауважували в іншій статті, «політична епістемологія відповідає на питання: як формується політична картина реальності? Політична когнітологія зорієнтована на питання: які суб'єктивні чинники впливають на формування політичної картини реальності?» [11, с. 175].

Політологічна парадигмальна еволюція здійснює співвіднесення із загальним еволюційними шляхами розвитку знання на соціальному рівні

Таблиця 1

Відображення парадигмальності в авторській інтерпретації

Вид парадигмальності	Авторські положення, що її конкретизують
раціонально-критична парадигмальність	Як зазначає К. Поппер, «теорія, яку не можна спростувати певною збагненою подією, ненаукова. Незаперечність – не доказ теорії (як дехто вважає), а її дошкульна вада» [8, с. 223]. Згідно з П. Фейєрабендом, «хоча громадянин США може обрати ту релігію, яка йому подобається, він все ще не може вимагати, щоб його дітей навчали в школі не науці, а, скажімо, магії. Існує відділення церкви від держави, але немає ще відділення науки від держави» [14].
постмодерна парадигмальність	Її зміст виразив М. Фуко: «влада в усіх напрямках; не тому, що вона все охоплює, але тому, що вона звідусіль виходить» [15, с. 127].
ліберальна парадигмальність	Дж. Ролз стверджує, що «справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, точно так само як істина – перша чеснота систем думки» [10, с. 311]. Антагоніст класичних лібералів Н. Хомскі вважає, що «класичні ліберальні ідеї по своїй суті – хоча і не в тому вигляді, який вони здобули зараз, – є вкрай антикапіталістичними» [16, с. 55].
комунікативна парадигмальність	Ю. Хабермас зазначає, що соціальна держава – це мирне співіснування між демократією і капіталізмом [17, с. 247].
марксистська парадигмальність	Відомий теоретик марксистської теорії пізнання В. Ленін бачить у відчуттях суб'єктивний образ об'єктивного світу [5, с. 233].
синергетична парадигмальність	Згідно з І. Пригожиным, будь-які людські і соціальні взаємодії, а також вся літературна діяльність є виразом невизначеності щодо майбутнього [9, с. 49].

та навіть на рівні конкретної політики. Згідно з нашими більш ранніми розробками, «у цьому зв'язку політичну епістемологію в її еволюційному вимірі, або політико-еволюційну епістемологію слід тлумачити як синонім поняття «еволюційна політико-інформаційна теорія», предметом аналізу якої є розуміння закономірностей виникнення та розвитку когнітивних здібностей політичного актора» [11, с. 176].

Для більшої репрезентативності можна сформулювати основні напрями пошуку парадигмальності як чинника визначення методології дослідження на основі авторських положень представників окремих парадигм. Автори статті усвідомлюють, що перелік парадигмальностей може бути ширшим. Водночас через демонстрацію авторської парадигмальної позиції існує можливість кращої атрибуції сутності конкретної парадигми.

Співвідношення парадигмальності у визначенні предметної сфери дослідження та її методології потребує нових зусиль та обіцяє значний результат у майбутньому. Зокрема, можна припустити, що ліберальна парадигмальність стала втілюватися у класичному інституціоналізмі у політичній науці (В. Вільсон, П. Одегард). Також можливо, що раціонально-критичній парадигмальності відповідають початкова фаза розвитку біхевіористської парадигми у політичній науці (Ч. Меріем, Г. Лассуел) та теорії раціонального вибору (Е. Даунс, А. Хіршман, Дж. Бьюкенен). Ймовірно, що постбіхевіористська (системна) парадигма у політичній науці (Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч) знаходить своє методологічне обґрунтування у комунікативній парадигмальності. Парадигма неоінституціоналізму в сучасній політичній науці (Дж. Марч та Й. Ольсен) може демонструвати методологічні настанови синергетичної парадигмальності.

Висновки

Таким чином, на основі розгляду дискурсу щодо методологічних і парадигмальних засад сучасних політологічних досліджень у темпорально-ретроспективному та предметному вимірах доводиться констатувати наступне. По-перше, детермінантами окреслення значення парадигмальності у сучасних політологічних дослідженнях є перспективність набуття наукової новизни на етапі визначення тематики дослідження. Тут основна увага приділяється потребі більш ґрунтовного розгляду конкретних парадигмальних засобів визначення мето-

дологічного задуму сучасного політологічного дослідження. Відзначено, що на основі мовознавчого аналізу предметних аспектів політичної науки можна легко побачити поліваріантність тлумачення багатьох сутнісних понять сучасної політичної сфери. По-друге, у сучасних політологічних дослідженнях часто спостерігаються розширювальні тлумачення окремих понять і процесів з нефахової точки зору, зокрема, таких, що сформульовані в межах міждисциплінарних природничо-наукових парадигм. Сьогодні важливого значення набуває розуміння особливостей розгляду політологічної предметності в межах інших наукових дисциплін. По-третє, провідним завданням парадигмальності як дисципліни політологічних досліджень є формування парадигмального вибору молодого дослідника, пошук власного «парадигмального обличчя» науковця. По суті, обрання парадигмального вектору дослідника-політолога стикається з міждисциплінарними, насамперед філософськими смислами пізнання як форми соціальної діяльності, важливість чого полягає в необхідності подолання радянської та пострадянської парадигмальної провінційності. Формування національної парадигмальності політичної науки має здійснюватися лише за умови якнайповнішого представлення всіх парадигмальних напрямків. При цьому важливим є необхідність перебування дослідника у середовищі саме тих парадигм, які дають найвагоміший науковий результат. Поєднання універсальності міждисциплінарних парадигм та опціональності парадигм для конкретного політологічного дослідження здійснюється на основі поняттєво-категорійного апарату політичної епістемології. Формування власного ставлення автора до предмету дослідження та перспективи розв'язання його проблеми здійснюється на основі поняття наукової істини (епістеми).

І хоча наявний перелік парадигм не дає змоги побачити весь арсенал напрямів розгляду політики на сучасному етапі. Проте він дозволяє розпочати авторську роботу щодо встановлення міждисциплінарних зв'язків, побачити перспективи наукової новизни та уточнити власні світоглядні позиції стосовно предметної сфери дослідження. Водночас суб'єктивний авторський вибір фахівця-політолога залишає простір для автономного тлумачення парадигмальної належності та розширення переліку парадигмальностей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Афанасьєва О. М. Дискурсивна парадигма суспільних і мовознавчих наук у дослідженні політичного / політологічного дискурсів. *Нова філологія*. 2011. № 44. С. 10–14.
2. Білорус О. Г. Постіндустріальна світосистема глобалізму чи глобальна ноосферна економіка? Рецензія на монографію Гальчинського А.С. «Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань». *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 5–6 (1). С. 100–101.
3. Грушко В. С. Географія соціально зумовлених світоглядно-політичних парадигм. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Географія*. 2013. № 2. С. 72–80.
4. Калиновський Ю. Ю. Комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях. *Сучасне суспільство*. 2012. Вип. 2. С. 12–18.
5. Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. Критические заметки об одной реакционной философии. Москва : Политиздат, 1984. 384 с.
6. Наумкіна С. М., Ковадло Н. П. Парадигмальні моделі політичної еволюції: «Традиція» та «Сучасність». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Історія. Філософія. Політологія*. 2012. Вип. 4. С. 117–121.
7. Пелагеша Н. Нація чи держава: парадигмальна трансформація осмислення соціально-політичних процесів у країнах пострадянського простору. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 166–175.
8. Поппер К. Р. Предположения и опровержения: Рост научного знания: Пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПЛ «Ермак», 2004. 638 с.
9. Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 46–57.
10. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. 535 с.
11. Токовенко О. С. Глобальна еволюція та онтологія політичного процесу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2011. Вип. 1 (2). С. 173–180.
12. Третяк О. А. Публічна сфера політики демократичного суспільства: між політичною теорією та громадською практикою. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний «Грані»*. 2013. № 8. С. 77–83.
13. Усенко О. Парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 75. С. 478–480.
14. Фейерабенд П. Против метода. URL: <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=385>.
15. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Пер. с фр. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
16. Хомский Н. Государство будущего. Москва : Альпина Нон-фикшн, 2012. 107 с.
17. Habermas J., Nicholsen S.W. The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians' Debate (Studies in Contemporary German Social Thought). The MIT Press; Reprint edition, 1991. 306 p.

REFERENCES

1. Afanasieva, O. M. (2011). Dyskursywna paradyhma suspilnykh i movoznavchykh nauk u doslidzhenni politychnoho/politohichnoho dyskursiv [Discursive paradigm of social and linguistic sciences in the study of political / political science discourses]. *Nova filologiya – New Philology*, 44, 10–14 [in Ukrainian].
2. Bilorus, O. H. (2013). Postindustrialna svitosistema hlobalizmu chy hlobalna noosferna ekonomika? Retsenziia na monohrafiu Halchynskoho A. S. «Politychna noekonomika: nachala onovlenoi paradyhmy ekonomichnykh znan» [Post-industrial world system of globalism or global noospheric economy? Review of A.Galchinsky's monograph "Political nooeconomics: the beginnings of an updated paradigm of economic knowledge"]. *Ekonomichnyi chasopys-XXI – Economic Annals*, 5-6 (1), 100–101 [in Ukrainian].
3. Hrushko, V. S. (2013). Heohrafiia sotsiialno zumovlenykh svitohliadno-politychnykh paradyhm [Geography of socially conditioned ideological and political paradigms]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser.: Heohrafiia – The scientific issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: Geography*, 2, 72–80 [in Ukrainian].
4. Kalynovskyi, Yu.Yu. (2012). Komunikatyvno-dyskursywna paradyhma u suchasnykh politychnykh doslidzhenniakh [Communicative-discursive paradigm in contemporary political studies]. *Suchasne suspilstvo – Suchasne suspil'stvo*, 2, 12–18 [in Ukrainian].
5. Lenyn, V. I. (1984). *Materializm y empiriokrytytsizm. Krytycheskye zametky ob odnoi reaktsyonnoi fylosofii* [Materialism and Empiriocriticism. Critical notes on one reactionary philosophy]. Moskva: Polytyzdat [in Russian].
6. Naumkina, S. M., & Kovadlo, N. P. (2012). Paradyhmalni modeli politychnoi evoliutsii: «Tradytisia» ta «Suchasnist» [Paradigmatic models of political evolution: "Tradition" and "Modernity"]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Istoriia. Filosofiia. Politohiia – Scientific Herald of International Humanitarian University. Series: History. Philosophy. Politylogy*, 4, 117–121 [in Ukrainian].
7. Pelahesha, N. (2013). Natsiia chy derzhava: paradyhmalna transformatsiia osmyslennia sotsialno-politychnykh protsesiv u krainakh postradianskoho prostoru [Nation or State: A Paradigmatic Transformation of the Understanding of Socio-Political Processes in the Countries of the Post-Soviet Space]. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 3, 166–175 [in Ukrainian].
8. Popper, K. R. (2004). *Predpolozheniia y oproverzheniia: Rost nauchnoho znaniia* [Conjectures and refutations: The growth of scientific knowledge]. Moskva: ООО "Yzdatelstvo ACT": ЗАО NPL "Ermak" [in Russian].
9. Pryhozhyn, Y. (1991). Fylosofiia nestabylnosti [Philosophy of instability]. *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, 6, 46–57 [in Russian].
10. Rolz, Dzh. (1995). *Teoriia spravedlyvosti* [The Theory of Justice]. Novosybyrsk: Yzd-vo Novosyby. un-ta [in Russian].

11. Tokovenko, O. S. (2011). Hlobalna evoliutsiia ta ontolohiia politychnoho protsessu [Global evolution and ontology of the political process]. *Filosofia i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture*, 1 (2), 173–180 [in Ukrainian].
12. Tretiak, O. A. (2013). Publichna sfera polityky demokratychnoho suspilstva: mizh politychnoiu teoriieiu ta hromadskoiu praktykoiu [Public sphere of politics of democratic society: between political theory and public practice]. *Scientific and theoretical and social-political almanac «Grani»*, 8, 77–83 [in Ukrainian].
13. Usenko, O. (2013). Paradyhmy doslidzhennia hromadsko-politychnykh rukhiv v umovakh hlobalnykh politychnykh protsesiv [Paradigms of study of socio-political movements in the conditions of global political processes]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya*, 75, 478–480 [in Ukrainian].
14. Feierabend, P. *Protyv metoda [Against the method]*. Retrieved from <http://evrika.tsi.lv/index.php?name=texts&file=show&f=385> [in Russian].
15. Fuko, M. (1996). *Volia k istine: po tu storonu znanyia, vlasti i seksualnosti. Raboty raznykh let [The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality. Works of different years]*. Moskva: Kastal [in Russian].
16. Khomskiy, N. (2012). *Hosudarstvo budushcheho [State of the future]*. Moskva: Alpyna Non-fykshn [in Russian].
17. Habermas, J., & Nicholse, S. W. (1991). *The New Conservatism: Cultural Criticism and the Historians Debate (Studies in Contemporary German Social Thought)*. The MIT Press. Reprint edition.

Токовенко Олександр Сергійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: kafpol@ukr.net

Tokovenko Oleksandr

Doctor of Philosophy, Full. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0003-1721-2205

Третяк Олексій Анатолійович

Доктор політичних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: alexsir25@ukr.net

Tretiak Oleksii

Doctor of Political Science, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0003-2536-0611

Цитування: Токовенко О. С., Третяк О. А. Парадигмальність у сучасних політологічних дослідженнях: від міждисциплінарності до авторської концептуальності. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С.24–32.

Citation: Tokovenko, O.S., & Tretiak O.A. (2019). Paradyhmalnist u suchasnykh politolohichnykh doslidzhenniakh: vid mizhdystsyplinarnosti do avtorskoi kontseptualnosti [Paradigmality in modern political science research: from interdisciplinarity to author conceptuality]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 24–32.

Стаття надійшла / Article arrived: 09.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 13.02.2020

Гнозис і метапізнання

Михайло Мурашкін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті йдеться про гнозис і особливості метапізнання. Спочатку розглядається, як гностики застосовували термін «гнозис», які знання вони отримували при певних переживаннях. У зв'язку з предметом дослідження розкриваються важливі особливості людської психіки. Наприклад, властивість відділяти своє «я» від зовнішнього середовища – немовби бачити себе збоку. Ця властивість розширює можливості людини в її спілкуванні з іншими людьми. Ця розширена можливість очищує саму людину, тому що веде до оволодіння собою. При оволодінні собою можуть переживатися стани особливого характеру. Про це говорили і гностики.

У статті йдеться про те, що філософія гнозису оперує вірою в особливий внутрішній світ людини, світ вищий. Але ця вищість може лише відчуватися, коли людина знаходиться в стані екстазу як компенсаторного трансу.

У статті проводяться порівняння гнозису античного світу з сучасними філософськими напрямками. Тут при описах внутрішнього світу людини демонструється божественна трансцендентність. З цього приводу гностики шукали знання про істинний стан духу. Цим пошуком займається і метапізнання.

Автор статті вважає за необхідність внести однозначність в те, що таке метапізнання. Людина має здібність усвідомлювати те, що вона думає. Вчені називають це метапізнанням. Метапізнання – це коли людина відчуває світ не через призму своїх думок, а напругу. Це ми можемо бачити і у гностиків при глибокому компенсаторному екстазі, або компенсаторному трансі. Тоді людина стоїть осторонь, тому що в неї руйнуються всі хибні зв'язки. Гнозис намагається фіксувати знання про всі ці процеси. Метапізнання допомагає встановити певні характеристики компенсаторного трансу, встановити характеристики компенсаторного осяяння. Компенсаторне осяяння може проходити в стані певного виду трансу. Тому стаття намагається розглядати зв'язки компенсаторного трансу і компенсаторного осяяння.

Ключові слова: гнозис, містичний стан, екстаз, страх, компенсаторний транс, метапізнання, релігія, культура

Gnosis and metacognition

Michail Murashkin, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The article deals with gnosis and features of metacognition. Initially, the Gnostics considered whether the term "gnosis" was used, what knowledge did they gain from certain experiences. The subject matter of the study reveals important features of the human psyche. For example, the property of separating one's self from the external environment is like seeing oneself from the side. This property empowers a person in communicating with other people. This expanded opportunity purifies the human being, because it leads to self-control. During vegetable growing, conditions of a special nature can be experienced by themselves. The Gnostics also spoke about it.

The article states that the philosophy of gnosis operates through belief in the special inner world of man, the higher world. But this higher can only be felt when a person is in a state of enstasis as a compensatory trance.

The article compares the gnosis of the ancient world with modern philosophical trends. Here, in the descriptions of the inner world of man, the divine transcendence is demonstrated. In this regard, the Gnostics sought knowledge of the true state of mind. This search is engaged in metacognition.

The author of the article considers it necessary to clarify what metacognition is. A person has the ability to understand what he or she is thinking. Scientists call it metacognition. Metacognition

is when a person feels the world not through the prism of his thoughts, but directly. We can also see this in Gnostics with deep compensatory enstasis, or compensatory trance. Then the person stands apart, because it breaks all the wrong connections. Gnosis tries to capture the knowledge of all these processes. Metacognition helps to establish certain characteristics of compensatory trance, to establish characteristics of compensatory illumination. Compensatory illumination may occur in a state of a particular type of trance. Therefore, the article tries to look at the relationship of compensatory trance and compensatory illumination.

Keywords: gnosis, mystical state, enstasis, fear, compensatory trance, metacognition, religion, culture

Гнозис и метапознание

Михаил Мурашкин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

В статье говорится о гнозисе и особенностях метапознания. Сначала рассматривается, как гностики применили термин «гнозис», какие знания они получали при определенных переживаниях. В связи с предметом исследования раскрываются важные особенности человеческой психики. Например, свойство отделять свое «я» от внешней среды – словно видеть себя со стороны. Это свойство расширяет возможности человека в его общении с другими людьми. Эта расширенная возможность очищает самого человека, так как ведет к овладению собой. При овладении собой могут переживаться состояния особого характера. Об этом говорили и гностики.

В статье говорится о том, что философия гнозиса оперирует верой в особый внутренний мир человека, мир высший. Но эта высшесть может только ощущаться, когда человек находится в состоянии энстаза как компенсаторного транса.

В статье проводится сравнение гнозиса античного мира с современными философскими направлениями. Здесь при описании внутреннего мира человека демонстрируется божественная трансцендентность. По этому поводу гностики искали знания об истинном состоянии духа. Этим поиском занимается и метапознание.

Автор статьи считает необходимым внести однозначность в то, что такое метапознание. Человек обладает способностью осознавать то, что он думает. Ученые называют это Метапознание. Метапознание – это когда человек чувствует мир не через призму своих мыслей, а напрямую. Это мы можем видеть и у гностиков при глубоком компенсаторном энстазе, или компенсаторном трансе. Тогда человек стоит в стороне, потому что у него разрушаются все ложные связи. Гнозис пытается фиксировать знания обо всех этих процессах. Метапознание помогает установить определенные характеристики компенсаторного транса, установить характеристики компенсаторного озарения. Компенсаторное озарение может проходить в состоянии определенного вида транса. Поэтому статья пытается рассматривать связи компенсаторного транса и компенсаторного озарения.

Ключевые слова: гнозис, мистическое состояние, энстаз, страх, компенсаторный транс, метапознание, религия, культура

Постановка проблеми зводиться до того, щоб віднайти стан людини, в якому має прояв гнозис, розкрити цей стан у зв'язку з містичним.

Також постановка проблеми зводиться до того, щоб розкрити, як передається компенсаторний транс при метапізнанні в релігійно-містичній культурі, які має характеристики сам компенсаторний транс.

Аналіз досліджень і публікацій показав, що деякі містичні стани як священне вважають притаманними гностикам. Так містичні одкровення порівнювали з особливими станами гно-

стиків. Є містико-релігійне розуміння гнозису (І. П. Давыдов).

Аналіз досліджень і публікацій показав наявність матеріалів з приводу компенсаторних процесів у трансах людей та їх опис при метапізнанні в релігійно-містичній культурі. Наукова література зафіксувала те, що компенсація і зверхкомпенсація можуть при нагоді наблизити картину світу до дійсності, як це буває при великих досягненнях художньої психіки (Альфред Адлер). Нам треба це показати в релігійній і містичній психіці.

Мета дослідження зводиться до того, щоб виявити гнозис як стан, зв'язати з містичним

як священним, показати у гнозисі ту особливість, через яку його називають гнозисом.

Також мета дослідження – виявити компенсаторність трансу при метапізнанні в релігійно-містичній культурі, виявити характеристики компенсаторного трансу.

Виклад основного матеріалу треба почати з розуміння гнозису. Гнозис – це позначення знання. Знання може бути науковим й інонауковим. Інонаукова форма знання має свої внутрішні закони і критерії точності (С. С. Аверинцев).

Гностики застосовували термін «гнозис», позначаючи інонаукову форму знання, екстатичний тип знання, або знання, яке дає людині стан трансу, компенсаторного трансу, якщо розглядати більш глибокі змінені стани людини. Вважалося, що цей стан, компенсаторний транс, доступний лише обраним людям. Гностики вважали, що знання, яке дає екстаз, або компенсаторний транс, розкриває правду про походження людства. Але це походження людства позначалося своїм знаходженням у позачасовому царстві всеохопного.

Стародавні гностики, переживаючи компенсаторний транс і отримуючи знання від цього стану, вважали, що знання не лише для того, щоб розуміти деякі речі, а й задля очищення, задля оволодіння собою, задля визволення людського духу. Вони вважали, що такий дух вічний і безсмертний. Компенсаторний транс тут переживається як стан безсмертя.

Важливою особливістю психіки є властивість відділяти своє «я» від зовнішнього середовища – немовби бачити себе збоку (А. М. Іваницький). Ця властивість розширює можливості людини в її спілкуванні з іншими людьми (А. М. Іваницький). Ця розширена можливість очищує саму людину, тому що веде до оволодіння собою. При оволодінні собою може переживатися стан безсмертя.

«Стан Безсмертя». Стан Безсмертя – це компенсаторна реакція на страх смерті. Страх же смерті з'являється у розвитку особистості (у 15 років – у хлопців) разом з ви-

никненням самосвідомості (Дидье Жюліа). Але з'являється й компенсаторна реакція на страх смерті. У нормальному стані компенсація позасвідомо, тобто вона впливає на свідому діяльність, регулює її позасвідомо (Карл Юнг). І у людини виникає «Стан Безсмертя» як позасвідомо компенсація страху смерті. Виникає відчуття безсмертя, усвідомлення Вічного Життя (Антти Ревонсуо). Смерть уявляється неможливістю (Вільям Джемс). І це не переконання, що ми будемо жити вічно, а усвідомлення, що це так і є (W. James). І абсолютно нема страху ні перед чим (М. Г. Мурашкин). «Стан Безсмертя» як компенсація страху смерті приходить як позачасове (Джидду Кришнамурти). Це екстатичні спалахи, які уявляються, що вони лежать по той бік часу (Корлісс Ламонт).

У психіці людини багато незрозуміло відкіль виникаючого. Незрозуміло, відкіль взявся прекрасний настрій після глибокої скорботи (Карл Ясперс). Незрозуміло, відкіль взявся «Стан Безсмертя» після страху смерті.

Згідно з ідеями гностиків, існує процес очищення або визволення духу. Цей дух є вічним і безсмертним.

Гнозис динамічний, як і об'єктивне знання, як інтуїція особистості. Тут у цієї особистості відбувається рух внутрішнього пошуку. Тут йде творчий процес відкриття нового в осяянні й натхненні. Це осяяння й натхнення визволяє дух з психічної в'язниці. Але не до кінця. Присутній екстаз, який концентрує все на одному. До кінця проходить визволення духу в екстазі, коли відчувається безсмертя.

Філософія гнозису оперує вірою в те, що внутрішній світ людини вищий, аніж космос як в'язниця. Але ця вищість може лише відчуватися, коли людина знаходиться в стані екстазу як компенсаторного трансу, коли відчувається також безсмертя.

Усяка природа мусить витворити те, що прийде після неї (Plotinus). Але в людині в стані компенсаторного трансу, коли гнозис

виступає як компенсація, а не творчість і пізнання, коли в стані компенсаторного енстазу переживається безсмертя, нічого не витворюється нового, а тільки розпадається і нищиться хибне. Хоча такі процеси теж можна зв'язати з творчістю, адже людина оновлюється, втрачаючи ілюзії і хибні думки. При розпаді хибного знання ми маємо негативне знання, про яке каже апофатичний містицизм. Гнозис фактично є подібним до негативного знання. І не тільки від того, що негативне знання – це знання про «іншого», про того іншого, якого нема можливості виразити, про що говорить гнозис і апофатичний містицизм, не тільки від того, що це знання переживається як божественна всеохлопність. Гнозис фактично є подібним до негативного знання, тому що це метапізнання, при якому розпадається усіляке знання і переживається стан безсмертя як результуюча компенсаторного трансю.

За філософією гнозису, індивід в акті спасіння розпадається, і дух індивіда возз'єднується зі своїм джерелом. Тобто з тією первинністю, яка була до того, як свідомість людини закрутили абстрактні конструкції застарілих знань.

Якщо в філософії гнозису мало залишається від ідеї єдності та незалежності особи (Н. Jonas), то це лише від того, що гнозис часто розглядають при стані екстазу, а не енстазу, де є і єдність, і незалежність при переживанні безсмертя.

Гнозис античного світу часто порівнюють з сучасними нігілізмом і екзистенціалізмом. Тут при описах внутрішнього світу людини, коли передається стан людини, коли вона не відчуває себе зв'язаною якими-небудь законами, демонструється божественна трансцендентність. І тут людський дух не належить до яких-небудь об'єктивних, або розумових схем. Цей дух перебуває понад усіляким законом. Цей дух не визнає над собою будь-яку владу. У цьому дусі нема того об'єктивного знання, яке людина застосовує для себе. У цьому дусі є повний спокій.

Гнозису тут відкривається божественна трансцендентність як безсмертя. Не буття у напрямку смерті (Н. Jonas), яке позначене зв'язком із вічністю, а сама вічність.

Гнозис нагадує бажання бути деінде, бажання відрізнятись, що схоже з мотивами митця і взагалі мистецтва (Н. Bloom). Але це гнозис не у вищій стадії свого прояву, не при прояві енстазу, а при прояві екстазу, натхнення. Енстаз характеризується зникненням у людині всього традиційного, традиції.

Коли у гнозисі ми бачимо, як застосовуються руйнуючі методи в античних гностиків, то це показує присутність у руйнуючій людини елементу енстазу, через що йде руйнація. Через руйнівні методи античних гностиків виникає тривога впливу (Н. Bloom). Тривога впливу – це певне переживання творчої особистості, яка знаходиться в стані екстазу. Але коли в цьому стані є виступ проти традиції, проти всього традиційного, то це вже вказує не на стан екстазу, а на стан енстазу, на компенсаторний транс. Тут людина намагається виявити в собі, «що є найстаршого в самому собі» (Н. Bloom), тобто найглибіннішого стану енстазу, або найглибіннішого стану компенсаторного трансю. З цього приводу гностики шукали знання про істинний стан духу. Вони намагались з'ясувати, де цей дух перебуває, коли адепт завмирає в глибинному стані компенсаторного трансю.

У людини є бажання відрізнятись, мати неповторний стан свого духу. Також у людини є бажання стояти осторонь. У гнозисі ці бажання задовольняються. Гнозис намагається передати особисте знання, яким людина відрізняється від якої б то не було іншої людини. При переживанні стану енстазу, або компенсаторного трансю (не глибокого компенсаторного трансю), людина передає особисте багатозначне знання через багатозначні символи. Ці знання підкреслюють неповторність переживань і несуть нашарування індивідуального, особистісного.

Метапізнання. Є необхідність внести односторонність в те, що таке метапізнання. Людина має здібність усвідомлювати те, що вона думає. Вчені називають це метапізнанням (В. Берч). Метапізнання – це коли людина відчуває світ не через призму своїх думок, а напяму. Така направленість дає підстави демонструвати документальний опис транскових станів людини в релігійно-містичній культурі, виявляючи компенсаторний характер цих станів. Подібний опис – це фактично опис безпосереднього проходження стану трансу.

Транс – це змінений стан свідомості, при якому мінімізуються реакції органів відчуттів на зовнішні подразники і контакт із зовнішнім світом згасується. Тому нема чіткої орієнтації в просторі і часі. Але свідомість зберігає свою активність. Тому можна казати не про патологічний нахил такого трансу, а про його компенсаторний характер. Більш того при компенсаторному трансі переживається внутрішній спокій і рівновага, коли перед цим були неспокій і нерівноваженість. Це вказує на процес компенсації і на здорову психіку.

Тобто перед проявом трансу у людини не було того спокою і рівноваги. Це є основою наших подальших роздумів з приводу предмета наших досліджень. У людини незрозуміло відкідля може з'явитися чудовий настрій після глибокої скорботи (Карл Ясперс). Такі контрастні явища можна віднести до сфери психічної компенсації. Морок у меланхолії компенсується гостротою зору й нападами ейфорії (Карин Юханнісон).

У нормальному стані компенсація безсвідомо, тобто вона впливає на свідому діяльність, регулює її безсвідомо (Карл Юнг). Тому можна вважати, що компенсаторні процеси притаманні трансковим станам, притаманні змінним станам свідомості, можна вважати це нормою.

У стані трансу може бути припинений рух й каталепсія (А. П. Забияко). Але це можна і не відносити до патології, тому що при компенсаторному трансі у людини зникає багато хибних думок і дій, припиняється та діяльність, яка не відповідає змінній дійсності. В історії

містицизму ще з прадавніх часів описані подібні стани. Так індійська психологія знала чотири стани свідомості: не спання, сон без сновидіння, сон зі сновидінням і «каталептичну свідомість», транс (Мирча Элиаде). Транс проходить червоною лінією крізь історію релігійно-містичної культури як апофатичний містицизм і має безліч документальних свідчень, фіксуючи можливості метапізнання. Тут багато документалістики, яка стверджує, що компенсаторний транс є наслідком емоційних потрясінь. Це вказує на задіяність якраз компенсаторних процесів емоційно-вольової сфери. Адже емоційна сфера може продукувати зовсім непередбачуване. У людини незрозуміло відкідля може з'явитися чудовий настрій після глибокої скорботи (Карл Ясперс). У стані трансу в людини можуть активізуватись креативні здібності інтуїції і продукуватись когнітивний акт, тобто інсайт, а в релігійно-містичній культурі «освячення», «просвітлення» (А. П. Забияко). Але сам зміст компенсаторного трансу, після того, як людина вийшла з цього трансового стану, не може бути чітко переданий. Адже існує посттрансова амнезія і зміст трансу є невиразним в образах, прийнятих культурою.

Отже, можна казати про творчість у трансopodobному стані (Б. М. Теплов), творчість, яка чимось конкретно виражена і особливу творчість містика, який намагається хоч якось виразити невиразне, невиразне. Тут документальні свідчення відіграють певну роль, якось передаючи процес метапізнання. Адже повторення тих чи інших характеристик компенсаторного трансу в документалістиці фіксує більш-менш незмінне і постійне, на що можна спиратися не тільки науковцю.

Документалістика релігійно-містичної культури, торкаючись апофатичного містицизму, фіксує те, що при компенсаторному трансі у людини зникає багато дрібних суєтних думок. Водночас маса дрібних думок, суєтних думок зникає раптом. Це можна вважати процесом очищення від усього віджилого, неважливого. В апофатичному

містицизмі компенсаторний транс позначається як «інше». Коли це інше приходить, то воно очищує, додає сили (Джидду Кришнамурти). І це не просто сила, а міцність, могутність. У стані компенсаторного транс у людина розкріпачена. Але в голові прибуває сила. У голові сила і міць. Ця сила якась таємна. Містик фіксує, що в голові якась сила, наче з неї щось виходить.

Компенсаторний транс – це нормальний свідомий стан. Але людину покинула усіляка дріб'язковість. Душа не знає спокою, поки не звільниться від усіх створених речей. І тільки тоді, спустошивши, спорожнивши себе, вона стає вільною (Евелин Андерхил).

Звільнення від ілюзій і забобонів, від усілякого неважливого і дріб'язкового – важливий момент. Від цього важливого моменту як очищувальної процедури – і всі інші характеристики компенсаторного транс.

Деякі з цих характеристик можна назвати. Можна назвати сфери, з якими пов'язані ці характеристики. Із сфер – це компенсація і медитація. Із самих характеристик – це: неба-

жаність, безкомпромісність, безпосередність, безстрашність, буттєвість, вище, вищість, відстороненість, іншість, міцність, невивірковість, невідворотність, невідхилимість, недіяльність, недріб'язковість, незахопленість, необумовленість, нерухомість, несуетність, присутність, розкріпаченість, розчиненість, серйозність, теперешність, сила, чистота.

Висновки.

При глибокому компенсаторному естазі, або компенсаторному трансі, людина стоїть осторонь, тому що в неї руйнуються всі хибні зв'язки. Гнозис намагається фіксувати знання про всі ці процеси, які відбуваються при екстатичних станах людини, а також при глибокому компенсаторному естазі, або компенсаторному трансі. Метапізнання допомагає встановити певні характеристики компенсаторного транс, встановити характеристики компенсаторного осяяння. Компенсаторне осяяння може проходити в стані певного виду транс. Тому бажано розглядати зв'язки компенсаторного транс і компенсаторного осяяння.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аверинцев С.С. Символ. *КЛЭ*. Т.7. Москва, 1972. С. 827–828.
2. Адлер А. О нервическом характере. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. С. 106.
3. Андерхил Э. Мистицизм. Опыт исследования природы и законов развития духовного сознания человека. Киев : София, Ltd., 2000. С. 407.
4. Берч В. Осознанная медитация: практическое пособие по снятию боли и стресса. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2014. С. 90.
5. Давыдов И. П. Гнозис. *Религиоведение. Энциклопедический словарь*. Москва : Академический проспект, 2006. С. 240.
6. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. Санкт-Петербург : Андреев и сыновья, 1993. С. 306.
7. Дидье Жюлиа. *Философский словарь*. Москва : Междунар. отношения, 2000. С. 406.
8. Забияко А.П. Транс. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки*. Москва : «Канон» РООН «Реабилитация», 2009. С. 999.
9. Иваницкий А. М. Изучение причинных связей между физиологическими и психическими феноменами при исследовании восприятия. *Мозг и психическая деятельность*. Москва : Наука, 1984. С. 210.
10. Кришнамурти Д. Записные книжки. Москва : Разум / Мир Кришнамурти, 1999. С. 112–237.
11. Ламонт К. Иллюзия бессмертия. Москва : Политиздат, 1984. С. 250.
12. Мурашкин М. Г. Записи 2000 года. Днепропетровск : СІЧ, 2006. С. 127–132.
13. Ревонсуо А. Психология сознания. Санкт-Петербург : Питер, 2013. С. 288–305.
14. Теплов Б. М. Конспекты и комментарии к книге А. Анастаси «Дифференциальная психология». Избранные труды. В 2 т. Т.2. Москва : Педагогика, 1985. С. 268.
15. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От Гаутамы Будды до триумфа христианства. Москва : Академический Проспект, 2009. С. 75.
16. Юнг К. Психологические типы. Санкт-Петербург: Ювента, Москва : Прогресс-Универс, 1995. С. 532.
17. Юханнисон К. История меланхолии. О страхе, скуке и печали в прежние времена и теперь. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. С. 64.
18. Ясперс К. Общая психопатология. Москва : Практика, 1997. С. 150–483.

19. Bloom H. *Agon: Towards a Theory of Revisionism*. Oxford : Oxford University Press, 1982. P. 12–69.
20. James W. *The varieties of religious experience*. New York : Longman, Green, 1902. P. 389.
21. Jonas H. *The Gnostic Religion*. Boston : Beacon Press, 1958. P. 200–336.
22. Plotinus. *Ennead, IV.8,7*, trans. E. O'Brien in *The Essential Plotinus*, Indianapolis, IN : Hackett, 1984.

REFERENCES

1. Averincev, S. S. (1972). Simvol [Symbol]. *KLJe – Brief Encyclopedia of Literature*. (Vol.7), (pp. 827–828). Moskva [in Russian].
2. Adler, A. (1997). *O nervicheskom haraktere [About the nervous character]*. (p. 106). Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga [in Russian].
3. Anderhil, Je. (2000). *Misticizm. Opyt issledovanija prirody i zakonov razvitija duhovnogo soznaniya cheloveka [Mysticism. Experience in the study of nature and the laws of development of the spiritual consciousness]*. (p. 407). Kiev: Sofija, Ltd. [in Russian].
4. Berch, V. (2014). *Osoznannaja meditacija: praktičeskoe posobie po snjatiju boli i stressa [Conscious Meditation: A Practical Guide to Relieving Pain and Stress]*. (p. 90). Moskva: Mann, Ivanov i Ferber [in Russian].
5. Davydov, I. P. (2006). Gnozis [Gnosis]. *Religiovedenie. Jenciklopedičeskij slovar' – Religious studies. Encyclopedic Dictionary*. (p. 240). Moskva: Akademicheskij prospect [in Russian].
6. Dzheims, V. (1993). *Mnogoobrazie religioznogo opyta [Diversity of religious experience]*. (p. 306). Sankt-Peterburg: Andreev i synov'ja [in Russian].
7. Did'e, Zhjulija. (2000). *Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary]*. (p. 406). Moskva: Mezhdunar. otnoshenija [in Russian].
8. Zabijako, A. P. (2009). Trans [Trance]. *Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki – Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science*. (p. 999). Moskva: "Kanon" ROON "Reabilitacija" [in Russian].
9. Ivanickij, A. M. (1984). Izučenie prichinnih svjazej mezdu fiziologičeskimi i psihicheskimi fenomenami pri issledovanii vosprijatija [The study of causal relationships between physiological and mental phenomena in the study of perception]. *Mozg i psihicheskaja dejatel'nost' – Brain and mental activity*. (p. 210). Moskva: Nauka [in Russian].
10. Krishnamurti, D. (1999). *Zapisnye knizhki [Notebooks]*. (pp. 112–237). Moskva: Razum / Mir Krishnamurti [in Russian].
11. Lamont, K. (1984). *Illuzija bessmertija [The illusion of immortality]*. (p. 250). Moskva: Politizdat [in Russian].
12. Murashkin, M. G. (2006). *Zapisi 2000 goda [2000 Records]*. (pp. 127–132). Dnipropetrovs'k: SICh [in Russian].
13. Revonsuo, A. (2013). *Psihologija soznaniya [Psychology of consciousness]*. (pp. 288–305). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
14. Teplov, B. M. (1985). Konspekty i kommentarii k knige A. Anastazi «Differencial'naja psihologija» [Summaries and comments on the book of A. Anastazi "Differential Psychology"]. *Izbrannye trudy – Selected Works*. (Vol. 2), (p. 268). Moskva: Pedagogika [in Russian].
15. Jeliade, M. (2009). *Istorija very i religioznych idej: Ot Gautamy Buddy do triumfa hristianstva [A History of Faith and Religious Ideas: From Gautama Buddha to the Triumph of Christianity]*. (p. 75). Moskva: Akademicheskij Prospekt [in Russian].
16. Jung, K. (1995). *Psihologičeskie tipy [Psychological types]*. (p. 532). Sankt-Peterburg: Juventa, Moskva: Progress-Univers [in Russian].
17. Juhannison, K. (2011). *Istorija melanholii. O strah, skuke i pechali v prezhnie vremena i teper' [History of melancholy. About fear, boredom and sadness in the old days and now]*. (p. 64). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
18. Jaspers, K. (1997). *Obshhaja psihopatologija [General psychopathology]*. (pp. 150–483). Moskva: Praktika [in Russian].
19. Bloom, H. (1982). *Agon: Towards a Theory of Revisionism*. (pp. 12–69). Oxford: Oxford University Press.
20. James, W. (1902). *The varieties of religious experience*. (p. 389). New York: Longman, Green.
21. Jonas, H. (1958). *The Gnostic Religion*. (200–336). Boston: Beacon Press.
22. Plotinus. (1984). *Ennead, IV.8,7*. Trans. E. O'Brien in *The Essential Plotinus*, Indianapolis, IN: Hackett.

Мурашкін Михайло Георгійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ
49005, Дніпро, просп. Гагаріна, 26

Email: michailmurashkin@gmail.com

Цитування: Мурашкін М. Г. Гнозис і метапізнання. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 33–39.

Citation: Murashkin M.G. (2020). Hnozis i metapiznannia [Gnosis and metacognition]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 33–39.

Стаття надійшла / Article arrived: 13.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 15.02.2020

Філософські проблеми трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій

Сергій Довгаль, Оксана Бутурліна, Тетяна Тухтарова, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»

У статті проводиться аналіз основних соціально-філософських проблем трансформації сучасного глобального медіапростору в умовах розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, який передбачає активну появу каналів комунікації нового покоління. Розкрито головні чинники, що обґрунтовують процес інтенсивної структурно-функціональної трансформації всієї медіасистеми. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття «медіапростір». Окреслено основні риси сучасного медіапростору як такого і медіапростору в його зв'язку з соціальним простором. Обґрунтовано, що розвиток і трансформація медіапростору здійснюються під впливом нових технологічних трендів, які саме і визначають основний вектор розвитку суспільства загалом. Аналізуючи основні технологічні тренди найближчого майбутнього, надано прогноз, як трансформується медіапростір і суспільство, зокрема акцентується увага на появі кіберпростору з елементами віртуальної і доповненої реальності та штучного інтелекту як нових інтерактивних видів медіа.

Особлива увага в даній публікації приділена проблемі створення та функціонування штучного інтелекту. Розглянуто, що проблема штучного інтелекту в сучасній науці охопила широке коло досліджень. Сучасні філософські рефлексії щодо штучного інтелекту репрезентують широке проблемне поле, яке постійно змінюється й уточнюється і в контексті штучного інтелекту досліджуються не тільки такі проблеми, як перспективи комп'ютерних систем, що самоорганізуються, а й етичні аспекти застосування технологій штучного інтелекту. Відзначено, що єдиного розуміння поняття «штучний інтелект» сьогодні не існує, а тому подальші рефлексії щодо штучного інтелекту можуть не тільки конкретизувати окреслені напрямки досліджень, а й кардинально змінити превалюючі нині уявлення про можливості та потенціал штучного розуму.

Ключові слова: *медіа, медіапростір, кіберпростір, цифрові технології, інформаційне суспільство, доповнена реальність, віртуальна реальність, штучний інтелект*

Philosophical problems of transformation of media space under the influence of digital technologies

Serhii Dovhal, Oksana Buturlina, Tatiana Tukhtarova, Municipal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education»

The article analyzes the main socio-philosophical problems of the transformation of modern global media in the development of information and communication technologies, which involves the active emergence of new generation communication channels. The main factors substantiating the process of intensive structural and functional transformation of the entire media system are disclosed. Various approaches to the definition of the concept of "media space" are analyzed. The main features of modern media space as such and media space in its connection with social space are determined. It is proved that the development and transformation of media is carried out under the influence of new technological trends, which determine the main vector of development of society as a whole. Analyzing the main technological trends of the near future, a forecast is provided on how the media space and society are being transformed, in particular, attention is focused on the emergence of cyberspace with elements of virtual and augmented reality, as well as artificial intelligence as new interactive types of media.

Particular attention in this publication is given to the problem of the creation and functioning of artificial intelligence. It is considered that the problem of artificial intelligence in modern science has embraced a wide range of studies. Modern philosophical reflections on artificial intelligence represent a wide problem field that is constantly changing and refined, and in the context of artificial intelligence, not only problems such as the prospects of self-organizing computer systems are studied, but also the

ethical aspects of the application of artificial intelligence technologies. It is noted that an understanding of the concept of artificial intelligence does not exist today, and therefore further reflections on it can not only specify these areas of research, but also radically change the currently prevailing idea of the possibility and potential of artificial intelligence.

Keywords: media, media space, cyberspace, digital technologies, informational society, augmented reality, virtual reality, artificial intelligence

Философские проблемы трансформации медиапространства под влиянием цифровых технологий

Сергей Довгаль, Оксана Бутурлина, Татьяна Тухтарова, Коммунальное учреждение высшего образования «Днепровская академия непрерывного образования»

В статье проводится анализ основных социально-философских проблем трансформации современного глобального медиа в условиях развития информационно-коммуникационных технологий, который предполагает активное появление каналов коммуникации нового поколения. Раскрыты главные факторы, обосновывающие процесс интенсивной структурно-функциональной трансформации всей медиасистемы. Проанализированы различные подходы к определению понятия «медиапространство». Определены основные черты современного медиапространства как такового и медиапространства в его связи с социальным пространством. Обосновано, что развитие и трансформация медиа осуществляются под влиянием новых технологических трендов, которые и определяют основной вектор развития общества в целом. Анализируя основные технологические тренды ближайшего будущего, представлен прогноз, как трансформируется медиапространство и общество, в частности акцентируется внимание на появлении киберпространства с элементами виртуальной и дополненной реальности, а также искусственного интеллекта как новых интерактивных видов медиа.

Особое внимание в данной публикации уделено проблеме создания и функционирования искусственного интеллекта. Рассмотрено, что проблема искусственного интеллекта в современной науке охватила широкий круг исследований. Современные философские рефлексии относительно искусственного интеллекта представляют широкое проблемное поле, которое постоянно меняется и уточняется, и в контексте искусственного интеллекта исследуются не только такие проблемы, как перспективы самоорганизующихся компьютерных систем, но и этические аспекты применения технологий искусственного интеллекта. Отмечено, что понимание понятия «искусственный интеллект» сегодня не существует, а поэтому дальнейшие рефлексии относительно него могут не только конкретизировать указанные направления исследований, но и кардинально изменить преобладающее в настоящее время представление о возможности и потенциал искусственного разума.

Ключевые слова: медиа, медиапространство, киберпространство, цифровые технологии, информационное общество, дополненная реальность, виртуальная реальность, искусственный интеллект

Постановка проблемы

На початку ХХІ ст. відчувається безпрецедентне проникнення цифрових технологій у повсякденне життя людини. Електронні медіа, комп'ютерна техніка та їх об'єднання у межах глобальної мережі Інтернет стають ядром нової віртуально-мережної культури. У певних пунктах перетину практики соціальні вже не мисляться відокремлено від цифрових. Виникають такі феномени як електронний уряд, цифрова економіка, блогерська журналістика та інші специфічні види культури, що тиражуються винятково через Інтернет. Формується новий, цифровий тип медіапростору, що наповнюється контентом засобів ма-

сової комунікації, які за своїм походженням суттєво змінюють саму природу інформаційно-комунікаційних процесів. У матеріальній дійсності цей простір представлений не лише різноманітними технічними пристроями, каналами трансляції контенту та носіями інформації, але і системою смислів, які породжуються мільярдами авторів.

Зміна техніки та технології на кожному етапі розвитку цивілізації призводила до зміни суспільних епох та еволюції світоглядних систем. Засоби масової комунікації здійснюють універсальний вплив на всі сфери життя людини, визначають структуру суспільства, сутність суспільної самототожності.

Сучасні дослідники все частіше описують світ,

використовуючи поняття мережі, кіберпростору, доповненої (AR) та віртуальної (VR) реальності, штучного інтелекту (AI). Вплив цих технологій на особистість і суспільство досліджений достатньо поверхово, відсутнє чітке розуміння основних рис та характеру сучасного цифрового медіапростору.

Дане дослідження стосується філософського осмислення основних тенденцій трансформації медіапростору на початку XXI ст., розкриття особливостей взаємодії людини зі світом новітніх технологій, і має стратегічне значення для управління змінами у медіапросторі в еру цифрових технологій.

Аналіз досліджень і публікацій

Існують різні наукові підходи до визначення змісту поняття медіапростору: соціологічний – сукупність засобів соціальної комунікації (П. Бергер, П. Бурдье, Є. Гідденс, Є. Гофман, Г. Зіммер, П. Лазарсфельд, Г. Лассвел, А. Лефавр, В. Ліппман, Т. Лукман, Т. Піскун, П. Сорокін, Є. Юдіна), психологічний – сукупність засобів психологічного впливу на особистість (Ж. Бодріар, Г. Маклюен), журналістський – сукупність засобів масової інформації та засобів масової комунікації (М. Буріч), близькими за значенням поняттю «медіапростір» є поняття «інформаційний простір», «інформаційно-комунікаційний простір».

У 60-і рр. XX ст. Г. М. Маклюен звертає нашу увагу на те, що спосіб передачі інформації визначає зміст комунікаційних відносин епохи. Засоби комунікації самі по собі змістовні, «медіа – це повідомлення» і певний спосіб репрезентувати реальність [10; 11]. Прогнозуючи еволюцію медіа, дослідник звертає увагу на можливості медіа посилювати не окремі органи чуттів, а навіть загалом почуття і думки, тобто загалом свідомість людини, виносити за межі біологічного тіла всю нервову систему, розширювати свідомість [11].

Характеризуючи наслідки впливу цифрових технологій на життя людини, М. Кастельс вказує, що нові системи електронної комунікації мають глобальні масштаби, інтегрують усі медіа між собою, а «її потенційна інтерактивність уже змінює нашу культуру і змінить її незворотно» [9, с. 45].

Різні види культурної творчості – друковані, аудіовізуальні медіа, медіа високої та низької культури, освіти та пропаганди, інформації та розваг об'єднуються в єдиному суперпросторі, що стає «реальною віртуальністю», сутність якої М. Кастельс визначає таким чином: «Це – система, в якій сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю охоплена, повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, в якому зовнішні відображення не просто знахо-

дяться на екрані, через який передається досвід, але самі стають досвідом. Всі повідомлення усіх видів полягають у засобі, адже засіб став настільки всеохоплюючим, настільки різноманітним, настільки слухняним, що абсорбує в одному і тому ж мультимедіа цілісність людського досвіду» [9, с. 57]. Іншими словами, для того щоб існувати в межах соціального контексту, у потоці комунікації, яка формує сучасний світ, людина повинна бути включена у символічний простір «реальної віртуальності».

Джон Уррі, розглядаючи основи людського існування, визначає наступні «фони природи»: фон природних об'єктів, фон штучних об'єктів і фон віртуальних об'єктів. Фон віртуальних об'єктів став результатом інновацій Третьої промислової революції. Віртуальні об'єкти як третій вид природного фону безпосередньо пов'язані зі світом об'єктів штучного світу: апаратне і програмне забезпечення комп'ютерів, комунікаційні пристрої. Перебуваючи завжди поруч, продукуючи нескінченні інформаційні потоки, вони залишають безліч ледь помітних віртуальних слідів [21].

Скотт Леш у праці «Критика інформації» говорить про технологічну форму життя. Він визначає життя людини у цифровому медіапросторі як «життя на відстані», яке постлюдина проживає в епоху «абстрактної знакової репрезентації». Індивіди непомітно для себе починають сприймати все, що відбувається навколо, через призму технології. Люди та машини створюють союз біологічних і технологічних систем, унаслідок чого виникає складний органіко-технологічний інтерфейс, де індивіди не можуть жити без допомоги технічних пристроїв. За принципом «включення-виключення» в технології він навіть класифікує членів суспільства на «свійських» та «диких». Цифровий медіапростір, в якому відбувається симбіоз людини та новітніх технологій, на думку Леша стає науковою лабораторією чи художньою студією, де створюються нові об'єкти інтелектуальної власності, цифрові бренди; на зміну соціальним структурам приходять інформаційно-комунікаційні [31].

Серед усього різноманіття підходів у розумінні медіапростору ми зупинимося на структурному, де медіапростір розуміють як інституційну сферу, частину соціального простору, та технологічному, де медіапростір набуває статусу «віртуальної» реальності, існування якої забезпечується відповідними технологіями.

Мета дослідження

Метою даного дослідження є проведення філософського аналізу основних проблем трансформації

медіапростору під впливом нових цифрових технологій, розкриття особливостей взаємодії людини зі світом новітніх технологій.

Виклад основного матеріалу

Розуміючи медіапростір як «діалектичне поняття, що відображає, як медіаформи виробляють і одночасно самі виробляються існуючим соціальним простором», зосередимо свою увагу на декількох формах його існування. Особливістю цифрової епохи є оформлення нового типу простору – кіберпростору. «Кіберпростір» (англ. Cyberspace) можна розглядати як греко-латинську комбінацію, що складається з двох частин: «кібер» (cyber-) і «простір» (space). В Оксфордському словнику зазначено, що префікс «cyber-» походить від грецького слова κυβερνήτης, що буквально перекладається як «правителі». Стародавні греки використовували слово «кібернетика» у значенні «мистецтво керманія», або «мистецтво державного управління». На початку XIX ст. французький математик і фізик А.М.Ампер, запропонувавши власну класифікацію наук, назвав «кібернетикою» (cybernetique) науку про управління державою, розташувавши її між дипломатією і теорією влади. Сьогодні під кібернетикою розуміють науку про управління, передачу інформації та комунікації у складних технічних, комп'ютерних, біологічних, нейронних, соціальних системах. Основи цієї науки заклав Норберт Віннер. Новий простір, що виник унаслідок розвитку технологій та засобів комунікації, спричиняє появу термінів з префіксом «кібер-», які стосуються онлайн світу та свідчать про причетність явищ та об'єктів до електронних комунікацій та віртуальної реальності.

Кіберпростір є інтерактивним полем, де людина втілює власний потенціал, розширює ресурсні можливості, створюючи для себе все нові області діяльності, використовуючи різноманітні форми роботи з інформацією.

Занурення у кіберпростір відбувається за допомогою засобів віртуальної реальності, яка створює штучне середовище буття людини.

Віртуальна реальність – це високорозвинена форма комп'ютерного моделювання, яка дозволяє користувачу зануритись у штучний світ та безпосередньо діяти у ньому за допомогою спеціальних сенсорних пристроїв, що пов'язують його рухи з аудіовізуальними ефектами. При цьому зорові, слухові, чуттєві та моторні відчуття користувача замінюються їх імітацією, яка генерується комп'ютером. «Як технічна система, віртуальна реальність – це комбінація інструментальних засобів виходу та входу, які дають користувачу відчуття (звук, зображення, запахи), а системі – інформацію про дії ко-

ристувача, що пов'язані з певними базами даних та програмним забезпеченням» [16, с. 143].

Цікавим, на наш погляд, є визначення В. М. Розіна, який описує віртуальну реальність як специфічний вид символічних реальностей, що створюється на основі комп'ютерної та іншої техніки [17, с. 163]. Використання терміну «символічний» відносно віртуальної реальності означає, що вона організовується текстом як системою відповідних знаків.

Технологія віртуальної реальності – одна з найбільш затребуваних у різних галузях діяльності людини: проектуванні та дизайні, добуванні корисних копалин та військових технологіях, медицині та рекламі. Різні форми віртуальних реальностей освоюються нині й у сфері освіти.

Комп'ютерні технології дозволили створити штучну віртуальну реальність, що здатна наслідувати реальність дійсну, імітувати її та симулювати процеси, які в ній відбуваються [18, с. 19]. Електронна віртуальна реальність поступово стає місцем функціонування культури. Сутність цих процесів полягає в тому, що в наше життя все активніше проникають об'єкти символічного характеру, а матеріальне існування людей все більше залежить від віртуальних образів символів та поглядів. Віртуальні об'єкти і методи сьогодні активно використовуються для впливу на свідомість індивіда. Масова культура настільки активно конструє «медійну реальність», що для споживача вона стає переконливою та достовірною. У ній часто відбувається формування базових аспектів особистості: системи цінностей, картини світу, налаштування.

Під впливом архетипів масової культури, які населяють сьогодні віртуальну реальність, відбувається особистісна ідентифікація нових поколінь. Виходячи з цього, можна сказати, що популярність віртуальної реальності обумовлена віртуалізацією суспільства у цілому. Такі зміни у функціонуванні культури відзначались у дослідженнях А. Моля, який відзначав залежність місця та умов функціонування культури від науково-технічних досягнень, вказуючи, що електронні засоби інформації формують нинішню культуру та людські цінності [12, с. 5]. У віртуальній культурі її залежність від технічної основи досягла свого максимуму, оскільки повнота відчуттів та коло можливостей, які має суб'єкт, залежать від використаної технічної бази. Із удосконаленням технологій реальний та віртуальний світи невпинно зближуються і невдовзі зіллються воедино. Зміни відбудуться завдяки інтеграції у повсякденне життя VR- і AR-реальностей. Зв'язок 5G лише прискорить неминучу технологічну рево-

люцію. Його запуск у розвинених країнах світу планується вже у нинішньому, 2020 році [8; 13].

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, їх удосконалення до рівня інтелектуально-комунікаційних, спричинив появу систем на основі машинного мислення, тобто штучного інтелекту.

Проблема штучного інтелекту на межі XX–XXI ст. охоплює широке коло досліджень, пов'язаних зі створенням штучного аналогу інтелекту людини, розробкою «суперінтелекту», моделюванням окремих функцій і структур психіки, інтелекту, робототехнікою, впливом наявних і потенційно можливих систем штучного інтелекту на людину та суспільство тощо. Нині філософські рефлексії щодо штучного інтелекту репрезентують широке проблемне поле, яке постійно змінюється й уточнюється. У межах філософії у контексті штучного інтелекту досліджуються не лише проблеми перспектив розвитку комп'ютерних систем, що самоорганізуються, але й етичні аспекти застосування технологій штучного інтелекту, класичні філософські питання про свідомість, розум, мислення. Філософія штучного інтелекту як інтегративний філософський напрямок предметом дослідження визначає феномен штучного інтелекту, його становлення, перспективи, соціальні та гуманітарні аспекти існування, аналіз філософсько-методологічних проблем проведення досліджень у відповідній галузі. Саме кризь призму такого визначення можна сформулювати цілісне уявлення про філософію штучного інтелекту, основні елементи її змісту. Очевидно, що вона є досить різноплановим проблемним полем, стрижнем якого є роль штучного інтелекту в еволюції людства і, можливо, Всесвіту. До основних перспективних напрямків цієї галузі досліджень можна віднести: методологічні проблеми, проблеми створення універсального штучного інтелекту, проблеми соціокультурних наслідків штучного інтелекту в контексті глобалізації, становлення інформаційного суспільства, проблеми гуманітарних трансформацій, потенціалу фізичного нищення властивого системам штучного інтелекту та гіпотетичного майбутнього універсального штучного інтелекту.

Подальші рефлексії щодо штучного інтелекту можуть не тільки конкретизувати окреслені напрями досліджень, а й кардинально змінити ключові уявлення про можливості та соціокультурний потенціал штучного розуму [23].

Сучасні дослідники все ще не дійшли єдиної думки щодо визначення терміну «штучний інтелект». Найчастіше він використовується в трьох значеннях: 1) науковий напрямок, що ставить за мету моделювання процесів пізнання і мислення, викори-

стання застосовуваних людиною методів вирішення завдань для підвищення продуктивності обчислювальної техніки;

2) різні пристрої, механізми, програми, які за тими чи іншими критеріями можуть бути названі «інтелектуальними»; 3) сукупність уявлень про пізнання, розум і людину, що роблять можливою саму постановку питання про моделювання інтелекту. Як ми бачимо, під штучним інтелектом може розумітися як наукова дисципліна, так і різні пристрої, здатні до рефлексії, що моделюють людський інтелект.

Американський кібернетик Н. Нільсон галузь розвитку штучного інтелекту визначав наступним чином: «У найзагальнішому сенсі – це рішення «інтелектуальних» завдань за допомогою автоматичних методів, в першу чергу, за допомогою обчислювальних машин. Але яку діяльність слід вважати інтелектуальною, а яку ні? Це не цілком зрозуміло» [14, с. 5].

Попри всю різноманітність трактувань поняття штучного інтелекту, загальним для більшості з них є визнання того, що системи штучного інтелекту направлені на моделювання або імітацію людського мислення, зокрема, здатності до рефлексії. Сьогодні головним завданням сучасних досліджень у галузі штучного інтелекту є навчитися імітувати різні аспекти діяльності людського інтелекту за допомогою машин. Так у 1997 р. Г. К. Каспаров програв комп'ютерній програмі «Deep Blue», а в 2002 р. В. Б. Крамник зіграв уніцію з програмою «Deep Fritz». У зв'язку з цим питання розвитку електронних комп'ютерів, що можуть призвести до виникнення інтелекту, ідентичного людському, стало ще актуальнішим.

Можливості штучного інтелекту вражають. Подібні системи можуть повністю замінити саму людину та сфери її діяльності; бути використані при управлінні транспортними системами, наданні медичних та освітніх послуг, виробництві тощо.

Трансформуючи медіапростір, новітні цифрові технології ставлять особистість перед необхідністю усвідомлення викликів і ризиків нової форми існування медійного світу.

Розглянемо уважніше деякі аспекти цієї проблеми. Розвиток цифрових технологій вимагає актуальної інтерпретації ролі медіасистем. На початку XX ст. становлення медіа відбувалось у напрямку розширення аудиторії, тиражування медіатекстів та масового вертикального інформування за принципом «один – всім». Абстрагуючись від людини, сприймаючи її як споживача інформації, автори медіа-продуктів формують власну обмежену професійну

спільноту. Із розвитком технологій, їх вседоступністю, здешевленням і спрощенням, проникненням у практики повсякденності користувач набуває ознак автора, стає творцем медіакультури. Техніка та технологія сприяють виникненню нової дійсності, яка є продуктом творчої активності самої людини. З'являється можливість вносити все суттєвіші зміни в навколишній світ і в самого себе. Спілкування й відносини є вже не просто можливістю створення інформації, важливішим стає сприятливість відносин, які людина створила в мережі і які вона може успішно розбудовувати. Медіапростір стає сферою самореалізації пересічного автора-аматора. Швидкість, з якою технології вдосконалюються і змінюються, стає викликом для людини XXI ст. Суперіндустріалізм вимагає від неї постійного самовдосконалення: роботи над собою, розвитку творчих здібностей.

Впровадження технологій на основі комп'ютерних систем, що можуть вирішувати інтелектуальні завдання в різних сферах людської діяльності, штучного інтелекту, актуалізує проблеми втрати чуттєвості, контролю над власними відчуттями і процесами, адже у поле зовнішніх розширень виноситься не лише зір, слух, а і пам'ять та мислення.

Штучний інтелект не можна віднести до світу неорганічного, адже у природі машин немає, вони існують лише у соціальній сфері. Машини – це тіла, організовані після людини і завдяки їй. Нова дійсність є показником страшною могутності людини, її творчого та панівного покликання у світі, але у той же час демонструє й її слабкість, схильність до рабства. Припускаючи можливість поневолення людини технікою наголосимо на можливості звільнення через активну людську діяльність. Удосконалюючи техніку, передаючи їй усе більше своїх функцій, людина розвиває саму себе, щоб стати справжнім володарем штучного, створеного нею середовища.

Розглядаючи співвідношення функцій штучного і природного інтелекту в контексті філософії техніки, «людина vs машина», слід зазначити, що перевагами людини залишаються творчість, здатність оперувати нечітко визначеними поняттями, приймати рішення, інтуїція, мистецтво спілкування та уяви.

Впровадження штучного інтелекту може супроводжуватися цілком неоднозначними процесами, спрямованими на модифікацію можливостей головного мозку реальної людини, появою нових механізмів мислення, генетичних змін та нових психічних особливостей особистості, яка занурена в суперкомп'ютер. Прагнення сучасних учених змінити траєкторію розвитку і здійснити тотальну

переорієнтацію «людини природної» на «людину техногенну» із застосуванням методів евристичного кібернетичного моделювання може призвести до якісної зміни природної сутності людини, а саме до появи кіборгів і кардинальної трансформації суспільних відносин. Тому вже в найближчому майбутньому активне застосування інтелектуально-комунікаційних систем трансформуватиме медіапростір і саму людину, а також докорінно змінить суспільні відносини.

За Бодріаром, ми живемо не у світі, створеному інформацією, у світі знаків, що симулюють дійсність. Аудиторія насолоджується спектаклем – отримувати ж задоволення можна, забувши про несумісність змістів і образів. Прагнення до отримання задоволення є одною з домінантних характеристик постмодерної свідомості [4]. Людина, яка долучається до певної медіапрактики, неминуче потрапляє під її вплив. Ототожнюючи медіапростір із полем, можна вказати, що людина як споживач інформації потрапляє під вплив «агентів» поля. Тому вже сьогодні Інтернет суттєво змінює характеристики медіапростору, перетворюючи обмін інформацією із «суб'єкт-об'єктного» у «суб'єкт-суб'єктний» процес. Якщо раніше медіа виступали як монополісти в інформуванні аудиторії, створюючи своєрідний фільтр між «реальністю» і «споживачами інформації», то сучасні мережеві технології знімають із медіа функцію «фільтра» і «посередника» між реальністю та людиною.

Сучасна філософська рефлексія наслідків трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій визначає наступні домінуючі напрямки дослідження. З одного боку, це фіксація стандартизуючого та маніпулятивного характеру впливу медіапростору на особистість, з іншого – широкі креативно-розвивальні можливості становлення новітньої особистості, що використовує конкурентні штучному інтелекту способи мислення.

Відповідно перспективним є саме медіафілософський аналіз проблеми, який концентрує увагу на статусі людини як комуніканта та медіасуб'єкта медіапростору. Напевно саме в такому контексті і потрібно розглядати вплив цифрових технологій на формування сучасного медіапростору та існування в ньому особистості.

Висновки

Сучасне суспільство розвивається в умовах глобальної інформаційної макроеволюції, яка в повній мірі трансформуватиме сучасну людину в людину техногенну. У зв'язку з цим застосування комп'ютерних технологій, використання нано- і біотехнологій, глобальна актуалізація кіберпростору впливає не тільки

на цінності, але й на поведінку, форму спілкування, світогляд особистості, що видозмінює саму сутність буття людини і, зокрема, впливає на трансформацію тих процесів, які відбуваються в сучасному медіапросторі.

Особливості існування сучасного медіапростору в умовах постійного розвитку інформаційно-комунікаційних технологій полягають насамперед в активній появі нових каналів комунікації, які структурно та функціонально змінюють усю медіасистему. Його розвиток і трансформація здійснюються під впливом інформаційних технологій та нових технологічних трендів, і саме вони багато в чому визначають основний вектор розвитку суспільства загалом. Відповідно, розглядаючи основні технологічні тренди найближчого майбутнього, можна спрогнозувати, яким чином під їх впливом трансформуватиметься медіапростір та суспільні відносини. Сьогодні необхідним стає нове філософське осмислення розвитку та транс-

формації медіапростору з урахуванням тих змін, які відбуваються в сфері віртуальної культури, і в першу чергу це стосується появи кіберпростору з елементами віртуальної, доповненої реальності та штучного інтелекту.

Досліджуючи сучасний медіапростір, особливу увагу потрібно приділити проблемам, пов'язаним із створенням та функціонуванням штучного інтелекту. Проблема штучного інтелекту в сучасній науці вже охопила широке коло досліджень. Сучасні філософські рефлексії щодо штучного інтелекту репрезентують широке проблемне поле, яке постійно змінюється й уточнюється. Єдиного розуміння щодо самого поняття штучного інтелекту та впливу даної технології на подальший розвиток людства сьогодні не існує. І це окреслює перспективи подальших досліджень щодо основних філософських проблем трансформації сучасного медіапростору під впливом цифровізації, а також безпекових, культурологічних та етичних аспектів його розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / пер. с фр. Москва : Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
2. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / пер. с фр. Москва : Республика; Культурная революция, 2006. 287 с.
3. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа. *Политика и поэтика*. Сб. статей. Санкт-Петербург : Питер, 1999. С. 193–226.
4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва : Аспект Пресс, 2000. 312 с.
5. Бодрийяр Ж. Философия эпохи постмодерна. Минск : Наука, 1996. 254 с.
6. Бурдье П. Социология социального пространства. Москва : Республика, 2005. 468 с.
7. Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики. Москва : Ин-т экспериментальной социологии; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 576 с.
8. Демченко С. В. Комунікаційний аспект у розбудові сучасного громадянського суспільства. *Теле- та радіожурналистика*. 2012. Вип. 11. С. 117–123.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О.И.Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
10. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М.Вавилова. Москва : Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. 464 с.
11. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры / пер. с англ. А. Юдина. Киев : Ника-Центр, 2003. 432 с.
12. Моль А. Социодинамика культуры / пер. с фр.; предисл. Б. В. Бирюкова. Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 416 с.
13. Некрасов В. Грані 5G: невдовзі люди не відрізнятимуть віртуальний світ від фізичного. *Економічна правда*. 02.08.2017. URL: <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/08/2/627531/>.
14. Нильсон Н. Искусственный интеллект. Методы поиска решений. Москва : Мир, 1973. 273 с.
15. Ним Е. Медиапространство: основные направления исследований. *Журнал «Бизнес. Общество. Власть»*. 2013. № 14. С. 31–44.
16. Попов С. Н. Аппаратные средства мультимедиа. Видеосистема РС / под редакцией О. В. Колесниченко, И. В. Шишигина. Санкт-Петербург : ВHV-Санкт-Петербург, 2000. 400 с.
17. Розин В. М. Технологии виртуальной реальности. Традиционная и современная технология: (филос.-метод. анализ) / отв. ред. В. М. Розин. Москва : ИФРАН, 1999. 216 с.
18. Саяпин В. О. Концептуализация виртуальной реальности : монография. Тамбов : изд-во ТГУ, 2010. 140 с.
19. Тьюринг А. Вычислительные машины и разум. *Глаз разума* / Д. Хофштадтер, Д. Деннетт. Самара : Бахрах – М., 2003. С. 47–59.
20. Уитби Б. Искусственный интеллект. Реальна ли Матрица. Москва : Гранд-Фаир, 2004. 224 с.
21. Урри Дж. Мобильности. Москва, 2012.
22. Шевченко А. И. Актуальные проблемы теории искусственного интеллекта. Київ : ІПШ «Наука і освіта», 2003. 228 с.
23. Шевченко А. И., Ященко А. И. Может ли компьютер мыслить? *Искусственный интеллект*. 2005. № 4. С. 476–489.
24. Шевченко А. И., Ященко В. А. От искусственного интеллекта к искусственной личности. *Искусственный интеллект*. 2009. № 3. С. 492–505.

25. Яценко В. А. Вторичные автоматизмы в интеллектуальных системах. *Искусственный интеллект*. 2005. № 3. С. 432–447.
26. Яценко В. А. Некоторые аспекты «нервной деятельности» интеллектуальных систем и роботов. *Искусственный интеллект*. 2009. № 4. С. 504–511.
27. Яценко В. А. Размышляющие компьютеры. *Математичні машини і системи*. 2006. № 1. С. 49–59.
28. Chalmers D. The conscious mind: in search of fundamental theory. New York : Oxford University Press, 1996. 414 p.
29. Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media Studies / edited by Jasper Falkheimer and Andre Jansson. Göteborg : Nordicom, 2006.
30. Jansson A. Textural Analysis. Materialising Media Space. *Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media*. Göteborg : Nordicom, 2006. P. 87–106.
31. Lash S. Critique of Information. London, Thousand Oaks : Sage Publications, 2002. 234 p.
32. Lefebvre H. The Production of Space. Oxford : Blackwell, 1991.
33. Mediaspace: Place, Scale and Culture in a Media Age / edited by Nick Couldry and Anna McCarthy. New York : Routledge, 2004.

REFERENCES

1. Bodrijar, Zh. (2006). *Obshchestvo potrebleniya. Ego mify i struktury [Consumer society. Its myths and structures]*. Moscow: Respublika; Kul'turnaja revolyucija [in Russian].
2. Bodrijar, Zh. (2006). *Prozrachnost' zla [Transparency of evil]*. Moscow: Respublika; Kul'turnaja revolyucija [in Russian].
3. Bodrijar, Zh. (1999). Rekviem po mass-media [Requiem for mass-media]. *Politika i pojetika – Politics and poetics*. (pp. 193–226). Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
4. Bodrijar, Zh. (2000). *Simvolicheskij obmen i smert' [Symbolic exchange and death]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
5. Bodrijar, Zh. (1996). *Filosofija jepohi postmoderna [The philosophy of the postmodern era]*. Minsk: Nauka [in Belarus].
6. Burd'e, P. (2005). *Sociologija social'nogo prostranstva [Sociology of social space]*. Moscow: Respublika [in Russian].
7. Burd'e, P. (2007). *Social'noe prostranstvo: polja i praktiki [Social space: fields and practices]*. Moscow: In-t jeksperimental'noj sociologii; Sankt-Piterburg: Aletejja [in Russian].
8. Demchenko, S. V. (2012). Komunikacijnyj aspekt u rozbudovi suchasnogho ghromadjanskogho suspilstva [Komunikatsiinyj aspekt in rozbudovi otchasnogo gromyansky suspension]. *Tele- ta radiozhurnalistyka – TV and Radio Journalism*, 11, 117–123 [in Ukrainian].
9. Kastel's, M. (2000). *Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshchestvo i kul'tura [Information era: economics, society and culture]*. (O. I. Shkaratan, Trans.). Moscow: GU VShJe [in Russian].
10. Makljujen, M. (2003). *Ponimanie Media: Vneshnie rasshirenija cheloveka [Understanding Media: External Extensions of Man]*. (V. Nikolaev, Trans.). Moscow: Zhukovskij: "KANON-press-C", "Kuchkovo pole" [in Russian].
11. Makljujen, M. (2003). *Galaktika Gutenberga: sotvorenie cheloveka pechatnoj kul'tury. [The Gutenberg Galaxy: The Creation of Human Print Culture]*. (A. Judin, Trans.). Kiev: Nika-Centr [in Ukrainian].
12. Mol', A. (2008). *Sociodinamika kul'turi [Sociodynamics of culture]*. Moscow: Izdatel'stvo LKI [in Russian].
13. Nekrasov, V. (2017, August 2). Ghrani 5G: nevdivzi ljudy ne vidriznjatymutj virtual'nyj svit vid fizychnogho [Facets 5G: soon people will not distinguish the virtual world from the physical]. *Ekonomichna Pravda – Economic Truth*. Retrieved from <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/08/2/627531/> [in Ukrainian].
14. Nil'son, N. (1973). *Iskusstvennyj intellekt. Metody poiska reshenij [Artificial intelligence. Methods of finding solutions]*. Moscow: Mir [in Russian].
15. Nim, E. (2013). Mediaprostranstvo: osnovne napravlenija issledovanij [Media space: the main areas of research]. *Zhurnal «Biznes. Obshchestvo. Vlast» – Business. Society. Power*, 14, 31–44 [in Ukrainian].
16. Popov, S. N. (2000). *Apparatnye sredstva mul'timedia. Videosistema RS [Hardware of multimedia. RS video system]*. O. V. Kolesnichenko, I. V. Shishigina (Ed.). Sankt-Peterburg: BHV-Sankt-Peterburg [in Russian].
17. Rozin, V. M. (1999). Tehnologii virtual'noj real'nosti [Technologies of virtual reality]. *Tradicionnaja i sovremennaja tehnologija: (filos.-metod. analiz) – Traditional and Modern Technology: (Philos. Method. Analysis)*. Moscow: IFRAN [in Russian].
18. Sajapin, V. O. (2010). *Konceptualizacija virtual'noj real'nosti [Conceptualization of virtual reality]*. Tambov: Izd-vo TGU [in Russian].
19. T'juring, A. (2003). Vychislitel'nye mashiny i razum [Computing machines and the mind]. *Glaz razuma – The Eye of the Mind*. D. Hofstadter, D. Dennett (Eds.). (pp. 47–59). Samara: Bahrah – Moscow [in Russian].
20. Uitbi, B. (2004). *Iskusstvennyj intellekt. Real'na li Matrica [Artificial Intelligence. Is the Matrix Real]*. Moscow: Grand-Fair [in Russian].
21. Urri, Dzh. (2012). *Mobil'nosti [Mobility]*. Moscow [in Russian].
22. Shevchenko, A. I. (2003). *Aktual'nye problemy teorii iskusstvennogo intellekta [Actual problems of the theory of artificial intelligence]*. Kiev: IPShI "Nauka i obrazovanie" [in Ukrainian].
23. Shevchenko, A. I., & Jashhenko, V. A. (2005). Mozhet li komp'juter myslit'? [Can a computer think?]. *Iskusstvennyj intellekt – Artificial intelligence*, 4, 476–489 [in Ukrainian].
24. Shevchenko, A. I., & Jashhenko, V. A. (2009). Ot iskusstvennogo intellekta k iskusstvennoj lichnosti [From artificial intelligence to artificial personality]. *Iskusstvennyj intellekt – Artificial intelligence*, 3, 492–505 [in Ukrainian].

25. Jashhenko, V. A. (2005). Vtorichnye avtomatizmy v intellektual'nyh sistemah [Secondary automatisms in intellectual systems]. *Iskusstvennyj intellekt – Artificial intelligence*, 3, 432–447 [in Ukrainian].
26. Jashhenko, V. A. (2009). Nekotorye aspekty «nervnoj dejatel'nosti» intellektual'nyh sistem i robotov [Some aspects of the «nervous activity» of intelligent systems and robots]. *Iskusstvennyj intellekt – Artificial intelligence*, 4, 504–511 [in Ukrainian].
27. Jashhenko, V. A. (2006). Razmyshljajushhie komp'yutery [Meditating computers]. *Matematichni mashini i sistemi – Mathematical Machines and Systems*, 1, 49–59 [in Ukrainian].
28. Chalmers, D. (1996). *The conscious mind: in search of fundamental theory*. New York: Oxford University Press, 1996.
29. Falkheimer, J., & Jansson, A. (Eds.). (2006). *Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media Studies*. Göteborg: Nordicom.
30. Jansson, A. (2006). Textural Analysis. Materialising Media Space. *Geographies of Communication: The Spatial Turn in Media*. (pp. 87–106). Göteborg: Nordicom.
31. Lash, S. (2002). *Critique of Information*. London, Thousand Oaks: Sage Publications.
32. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
33. Couldry, N., & McCarthy, A. (Eds.). (2004). *Mediaspace: Place, Scale and Culture in a Media Age*. New York: Routledge.

Довгаль Сергій Анатолійович

Кандидат філософських наук, доцент
 Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська
 академія неперервної освіти»
 49006, Дніпро, вул. В.Антоновича, 70

Email: sdovgal2010@gmail.com

Dovgal Sergey

Ph.D. of Philosophical Sciences, Assoc Prof
 Municipal Institution of Higher Education «Dnipro
 Academy of Continuing Education»
 70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7134-7488

Бутурліна Оксана Василівна

Кандидат філософських наук, доцент
 Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська
 академія неперервної освіти»
 49006, Дніпро, вул. В.Антоновича, 70

Email: buturlina71@gmail.com

Buturlina Oksana

Ph.D. of Philosophical Sciences, Assoc Prof
 Municipal Institution of Higher Education «Dnipro
 Academy of Continuing Education»
 70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9603-4752

Тухтарова Тетяна Карімжанівна

Науковий співробітник
 Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська
 академія неперервної освіти»
 49006, Дніпро, вул. В.Антоновича, 70

Email: ttk10@ukr.net

Tukhtarova Tatiana

The scientific researcher
 Municipal Institution of Higher Education «Dnipro
 Academy of Continuing Education»
 70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7460-0912

Цитування: Довгань С. А., Бутурліна О. В., Тухтарова Т. К. Філософські проблеми трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С.40–48.

Citation: Dovgal, S.A., Buturlina, O.V., & Tukhtarova T.K. (2020). Filosofski problemy transformatsii mediaprostoru pid vplyvom tsyfrovyykh tekhnolohii [Philosophical problems of transformation of media space under the influence of digital technologies]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 40–48.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2020

Ідея створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі УРСР на зламі 80–90-х рр. XX ст.

Андрій Ткачук, аташе з питань оборони Посольства України у республіці Австрія

У статті розглянуто процес зародження та реалізації ідеї створення Збройних Сил України у суспільно-політичному дискурсі УРСР наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. Досліджено позиції ключових проукраїнських громадських об'єднань та рухів, їхні програми та заяви, що стосувалися «українізації» військових сил, які були розташовані на території УРСР. Надана оцінка позиції цих сил стосовно державної політики у військовій сфері. З'ясовано, що в своїй більшості створені в умовах «перебудови» громадські об'єднання та рухи наполягали на необхідності деідеологізації та демілітаризації суспільно-політичного життя. У більшості випадків члени таких організацій наполягали на необхідності формування на базі наявних збройних сил СРСР військових підрозділів винятково з мешканців республіки, які б підпорядковувались безпосередньо керівництву УРСР. Крім того, вимога проходження військової служби громадянами УРСР лише в межах республіки залишалась однією із основних у риториці учасників українських об'єднань та рухів. Окреслено основні пропозиції щодо можливого реформування військової сфери на території республіки. Вказано на те, що серед представників української інтелігенції існували різні візії стосовно шляхів створення таких воєнізованих формувань: частина з них наполягали на створенні збройних сил, підпорядкованих центральній владі УРСР на базі та в складі збройних сил СРСР. Інша ж частина вимагала цілковитого перезавантаження військової сфери, запровадження цілковитого нового підходу до формування армії і, зрештою, створення армії незалежної Української держави. Особливий акцент у статті зроблено на позиції молодіжного середовища стосовно ідеологізації та мілітаризації радянської вищої школи. Звернена увага на те, що представники студентської молоді значно активніше від інших соціальних верств населення висловлювали своє невдоволення існуючим станом речей, що вливалось в стихійні акції протесту проти чинної влади. Зроблено висновки про те, що на зламі 1980–1990-х рр. у діяльності українських об'єднань, рухів та перших політичних партій питання військового будівництва було одним із ключових у діяльності. Члени цих організацій чітко усвідомлювали необхідність створення збройних сил України, які б могли нейтралізувати потенційні загрози для державного суверенітету. Така політика вилилась у проведення численних політичних акцій, страйків та мітингів, які використовувались як механізм тиску на владу задля досягнення окремих політичних цілей. Зрештою, під тиском громадськості, а також в умовах дезінтеграційних процесів у СРСР ці вимоги були виконані, що створило необхідну основу для створення Збройних Сил України.

Ключові слова: армія, військова служба, УРСР, Збройні сили, дисиденти, суверенітет, студентські організації

The idea of creating a national armed forces in the socio-political discourse of the Ukrainian SSR in the 80s–90s of the 20th century

Andriy Tkachuk, Defense Attach Embassies of Ukraine in the Republic of Austria

The article deals with the process of initiation and implementation of the idea of creating the Armed Forces of Ukraine in the social and political discourse of the USSR in the late 1980s – early 1990s. The positions of key pro-Ukrainian public associations and movements, their programs, and statements concerning the "Ukrainianization" of the military forces that were located in the USSR are explored. An estimation of the position of these forces on public policy in the military sphere is given. It has been found out that the majority of the public associations and movements created under the conditions of "restructuring" insisted on the need for de-ideologization and demilitarization of social and political life. In most cases, members of such organizations required on the need to form military units based on the existing USSR armed forces exclusively from residents of the republic, who would report directly to the leadership of the USSR. Besides, the demand for military service by USSR citizens only within the republic remained one of the principal in the speech of Ukrainian associations and movements. The main proposals for possible reform of the military sphere on the territory of the republic are outlined. The author points out that among the Ukrainian intelligentsia, there were different visions regarding the ways of creating such forces. One part insisted on the creation of armed forces subordinated to the government based on and in

the composition of the armed forces of the USSR. The other required a complete reboot of the military sphere, the introduction of a new approach to the army formation, and, ultimately, the creation of an army of an independent Ukraine. Much attention is given to the youth's opinion about the ideologization and militarization of the Soviet high school. Representatives of the student youth were much more active than other social groups, expressing their dissatisfaction with the current situation, which resulted in spontaneous protests against the authorities. It was concluded that, at the turn of the 1980s and 1990s, the issue of military development was one of the key issues in the activities of Ukrainian unions, movements, and the first political parties. The members of these organizations were aware of the need to create an armed force in Ukraine that could counteract potential threats to state sovereignty. Such policies have resulted in numerous political actions, strikes, and demonstrations, which have been used as a mechanism to put pressure on the authorities to achieve individual political goals. In the end, under public pressure, as well as in the context of disintegration processes in the USSR, these requirements were fulfilled, which created the necessary basis for the creation of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: *army, military service, USSR, Armed Forces, dissidents, sovereignty, student organizations*

Идея создания национальных вооруженных сил в общественно-политическом дискурсе УССР на рубеже 80–90-х гг. XX в.

Андрей Ткачук, атташе по вопросам обороны Посольства Украины в республике Австрия

В статье рассмотрен процесс зарождения и реализации идеи создания Вооруженных Сил Украины в общественно-политическом дискурсе УССР в конце 1980 – начале 1990-х гг. Исследованы позиции ключевых проукраинских общественных объединений и движений, их программы и заявления, касающиеся «украинизации» военных сил, которые были расположены на территории УССР. Дана оценка позиции этих сил относительно государственной политики в военной сфере. Установлено, что в своем большинстве созданные в условиях «перестройки» общественные объединения и движения настаивали на необходимости деидеологизации и демилитаризации общественно-политической жизни. В большинстве случаев члены таких организаций настаивали на необходимости формирования на базе существующих вооруженных сил СССР военных подразделений исключительно из жителей республики, которые подчинялись непосредственно руководству УССР. Кроме того, требование прохождения военной службы гражданами УССР только в пределах республики оставалось одним из основных в риторике участников украинских объединений и движений. Определены основные предложения по возможному реформированию военной сферы на территории республики. Указано на то, что среди представителей украинской интеллигенции существовали различные видения относительно путей создания таких военизированных формирований: часть из них настаивали на создании вооруженных сил, подчиненных центральной власти УССР на базе и в составе вооруженных сил СССР. Другая часть требовала полной перезагрузки военной сферы, внедрения полностью нового подхода к формированию армии и, наконец, создания армии независимого Украинского государства. Особый акцент в статье сделан на позиции молодежной среды относительно идеологизации и милитаризации советской высшей школы. Обращено внимание на то, что представители студенческой молодежи значительно активнее других социальных слоев населения выражали свое недовольство существующим положением вещей, вливался в стихийные акции протеста против действующей власти. Сделаны выводы о том, что на рубеже 1980–1990-х гг. В деятельности украинских объединений, движений и первых политических партий вопросы военного строительства было одним из ключевых в деятельности. Члены этих организаций четко осознавали необходимость создания вооруженных сил Украины, которые могли бы нейтрализовать потенциальные угрозы для государственного суверенитета. Такая политика вылилась в проведение многочисленных политических акций, забастовок и митингов, которые использовались как механизм давления на власть для достижения отдельных политических целей. В конце концов, под давлением общественности, а также в условиях дезинтеграционных процессов в СССР эти требования были выполнены, что создало необходимую основу для создания Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: *армия, военная служба, УССР, Вооруженные силы, диссиденты, суверенитет, студенческие организации*

На зламі 1980–1990-х рр. населення Української радянської соціалістичної республіки (далі – УРСР) розпочало процес входження в надзвичайно важливий період своєї історії: в умовах лібералізації суспільно-політичного життя громадяни республіки отримували реальний шанс на розширення своїх прав та свобод, а також створення передумов для формування суверенної держави. Такі обставини змушували членів проукраїнських об'єднань та рухів приділяти особливу увагу безпековому чиннику забезпечення своїх вимог. Більшість із створених, зокрема, об'єднань та рухів добре розуміли важливість наявності армії для захисту державного суверенітету.

Дослідження процесу створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі на зламі 1990-х рр. дозволить з'ясувати особливості суспільно-політичних процесів в УРСР під час «перебудови» крізь призму ставлення їхніх учасників до перспективи будівництва Збройних Сил України. Саме тому метою даної статті є ідея створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі УРСР на зламі 80–90-х рр. XX ст.

У вітчизняному науковому дискурсі окреслена проблема не стала об'єктом окремого спеціального дослідження. Однак окремі її складові стали предметом наукових студій українських політологів та військових істориків. Серед таких слід згадати науковий доробок О. Гараня [4,5], А. Камінського [8], В. Лазоркіна [10], А. Папікяна [15], О. Муравського [13] та інших дослідників історії України. Однак проведений аналіз історіографії дозволяє стверджувати, що озвучена тема не отримала належного висвітлення, а тому становить собою значний інтерес для вивчення та буде актуальною для подальшого комплексного дослідження.

Лібералізація суспільно-політичного життя у другій половині 1980-х рр. уможливила розвиток україноорієнтованих громадсько-політичних рухів в УРСР. Правлячий комуністичний режим дозволив існування «неформальних об'єднань» та організацій різноманітних політичних напрямів [1, с. 63]. Користуючись нагодою патріотично налаштована інтелігенція направила суспільну ініціативу в політичне річище та почала формувати справжню політичну опозицію чинній владі [6, с. 285]. Важливу роль у цих державотворчих процесах відіграв дух «соборництва» українців, що проявився наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., коли почав розпадатися СРСР

[19, с. 410]. Тенденція до національної консолідації в межах Української РСР стала домінуючою в діяльності громадсько-політичних рухів і об'єднань того часу, а в масштабах «перебудови» такі демократичні процеси стали сприятливим ґрунтом для поширення в тогочасному суспільстві ідей державної незалежності України. Під час мітингів та демонстрацій, що стали особливо поширеними наприкінці 1980-х рр., дедалі частіше лунали заклики до ліквідації радянської системи та партійної диктатури, засудження русифікації та нищення надбань українського народу, свободи особистості, демократії і, зрештою, державної незалежності. Генерувалися українські національно-демократичні ініціативи на Донбасі, у центрі України та на Галичині. У західних регіонах УРСР такий рух був позначений традиціями національно-визвольних змагань.

Одними з перших в УРСР виникли політичні клуби та різного роду просвітницькі організації. Станом на червень 1989 р. їхня чисельність зросла до більш ніж 47 тис. [31, с. 5]. Більшість з них мали культурно-історичний, суспільно-політичний, екологічний, спортивний характер. Серед такого роду об'єднань особливої ваги набувають організації, які у своїй риторичі порушували проблему соборності України. Важливою складовою цієї риторики став рух за створення національних військових формувань, який, щоправда, мав деякі регіональні відмінності. В основному ці відмінності полягали у механізмах реалізації цілей та завдань. Зокрема, якщо на Харківщині члени таких об'єднань ставили собі за мету поступове реформування військових округів Радянської Армії, розташованих в Україні, у національну армію [14], то на Львівщині було проголошено курс на формування абсолютно нової національної армії. Відтак, можна припустити про наявність на кінець 1980-х рр. щонайменше двох суспільно-політичних тенденцій стосовно будівництва армії.

Під час наради представників національно-демократичних рухів Грузії, Литви, Латвії, Естонії, України, що відбулася у Львові у червні 1988 р., були обговорені шляхи вирішення національного питання в СРСР. У підсумковій декларації за результатами зустрічі серед низки питань було озвучено вимогу про створення у складі армії Радянського Союзу національних військових формувань та проходження строкової військової служби жителями окремих республік виключно на їхніх територіях. Такий же пункт містився в оприлюдненому 7 липня 1988 р. про-

грамному документі Української Гельсінської Спілки (далі – УГС), яку очолював Л. Лук'яненко, – «Декларації принципів УГС». Це засвідчило про вихід УГС за межі правозахисної діяльності та набуття нею усіх ознак організованої опозиційної сили, що стала однією із провідних учасниць демократичних перетворень на західноукраїнських землях. Наполягаючи початково на конфедерації союзних республік, УГС згодом почала виступати за цілковитий вихід України зі складу СРСР і її перетворення на суверенну державу.

Вимоги деідеологізації (скасування іспитів з історії КПРС та «марксизму-ленізму») та демілітаризації (добровільності відвідування військових кафедр) суспільно-політичного життя знайшли свій відбиток у молодіжному середовищі, учасники якого стали провідною силою в різного роду акціях протесту проти влади. Зокрема, учасники київського товариства студентів «Громада» бойкотували кафедру військової підготовки Київського університету. У жовтні 1988 р. члени «Громади», у вимогах до учасників пленуму ЦК КПУ висунули вимогу формування українських військових формувань. Щоправда, в умовах цькування адміністрацією навчального закладу «Громада» припинила своє існування [13, с. 186]. Дещо іншою була ситуація в західних областях УРСР, де ідеї опозиційності до чинного режиму набули більш системного характеру. Широкого поширення набули неформальні організації молоді в низці областей, які існували під егідою Спілки незалежної української молоді. Своєю метою члени Спілки визначали залучення широких кіл юнаків та дівчат до політичної діяльності, політичний, економічний, соціальний суверенітет України, що мав стати перехідним етапом в отриманні повної державної незалежності [7, с. 2–3]. Справу «Громади» продовжили активісти Студентського Братства, які на початку 1990 р. розпочали збір підписів з вимогами деідеологізації та демілітаризації навчального процесу. На лютневій акції «Студентського єднання», серед вимог її учасників було забезпечення справжньої добровільності навчання на військовій кафедрі цивільної оборони. Національно-демократичні сили підтримували члени скаутської організації на Львівщині «Пласт». Його активісти були ініціаторами та учасниками низки політичних заходів.

Ідея створення національних збройних сил, підпорядкованих винятково керівництву УРСР, починає зустрічатись у програмах об'єд-

нань та рухів, що розгорнули свою діяльність на території республіки. Утворена у січні 1989 р. Українська християнсько-демократична партія (початково – Український Християнсько-демократичний фронт) наполягала на налагодженні політичних, економічних, громадських, культурно-наукових та інших зв'язків без посередництва Москви, а також «вивід всіх іноземних військ з території України і утворення національної армії, котра складалася б виключно з громадян України» [2, с. 20].

Схожа риторика була також і в створеній в жовтні 1989 р. Української національній партії, що поряд із створенням національної армії ставила собі за мету «домагатися виведення окупаційних військ з усіх українських земель». Водночас обґрунтуванням цієї вимоги за словами партійців було те, що встановлене над територіями України радянське правління було по суті окупаційним, що було встановлене іноземною державою впродовж усього XX ст. [20, с. 30–31].

Про колоніальне становище України у складі СРСР говорила у своїх документах створена у квітні 1990 р. Українська республіканська партія. Однією із її вимог у силовій сфері було створення замість КДБ нового республіканського органу захисту Конституції, яке б не мало функцій політичної поліції [29, арк. 1–2]. Політична сила вказувала на першочерговість побудови і стратегічної переорієнтації українських Збройних сил, що мало нейтралізувати зовнішні дестабілізуючі чинники. Наявність державної підтримки потрібна була також і для створення державних інституцій для налагодження національної безпеки Української держави, її дипломатичного захисту [28, арк. 14–16]. Вимоги з деполітизації армії лунали і на шахтарських мітингах, що активно розгорталися по всій країні на початку 1990-х рр. Зокрема, 11 липня 1990 р. під час одностороннього політичного страйку учасники мітингів на підтримку шахтарських вимог виступали за відставку союзного уряду М. Ришкова, вивід парткомів за межі підприємств, націоналізацію майна КПРС, а також деполітизацію армії та правоохоронних органів [17, с. 107–110].

На зламі 1990-х рр. в УРСР починають діяти Комітети зі створення українських Збройних сил. Уже у лютому 1990 р. у Львові зусиллями членів неформальних громадських об'єднань було утворено Комітет із створення українських Збройних сил. Його учасники ставили за мету добитися від влади надання дозволу жителям Львова та області на проходження військової служби лише на території УРСР. Крім того, вони вимагали

припинити практику припинення проходження військової служби на Львівщині жителів інших республік. Остання вимога була особливо актуальною, оскільки 64 % військовослужбовців, що проходили службу в армії на території України, не були її громадянами [21, арк. 55].

Опублікований 16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна» проект програми «Народного Руху України за перебудову» набув великого резонансу. Основною метою у ньому було визначено намір сприяти владі у створенні й функціонуванні такого демократичного механізму, який слугував би розвитку суспільства, ґрунтованого на справжньому народовладді та збалансованій економіці, що відповідає передусім потребам українського народу та всього населення України [16]. Однак на практиці учасники Народного Руху України за перебудову, як видається, добре розуміли, що відновлювати державну незалежність винятково декларативними заходами не вдасться, а самі учасники об'єднання та їхні прихильники можуть стати жертвами репресій з боку влади. Зрештою, з ініціативи львівських учасників НРУ було створено спеціальний загін підтримки громадського порядку, відомий згодом як «Варта Руху».

У лютому 1990 р. у Львові було створено Український Військовий Комітет, який займався пропагандою створення Українських збройних сил. Згодом комітет було реорганізовано у Львівський громадський комітет з відродження Української Національної Армії. Діяльність комітету поширилася всією Україною. В Ужгороді, Тернополі, Києві, Житомирі, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях було засновано осередки [9].

На мітингах утвореного у листопаді 1989 р. «Демократичного блоку», що об'єднав провідні національно-демократичні сили для участі у виборах до Верховної Ради УРСР у 1990 р., порушувались проблеми створення української національної армії на професійній основі, деполітизації армії, міліції й органів безпеки [12, с. 366]. Фактично «Демократичному блоку» вдалося синхронізувати виступ громадян проти влади, а самі протести набули масовості.

Демократизація суспільно-політичного життя, яку принесли парламентські вибори у березні 1990 р. сприяла поширенню в суспільстві ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені до публічного обговорення. На порядок денний життя поставило завдання утвердження української державності, а також необхідність докорінних змін в економічній сфері та політич-

ній системі. Задля координації спільних дій у нових політичних умовах у квітні 1990 р. відбулася зустріч делегатів від львівської, тернопільської, івано-франківської, київської організацій Спілки незалежної української молоді. Учасники зустрічі пропонували виступати із закликами до військовослужбовців-українців повернутися в Україну. Натомість їм тут пропонувався захист від переслідування з боку правоохоронних органів. Із закликами бойкоту призову та служби в радянській армії пропонувалось провести агітацію серед учнів випускних класів. Ці пропозиції були формалізовані у спільному рішенні за результатами міжрегіональної зустрічі від 21 квітня 1990 р., де знову ж таки було наголошено на необхідності законодавчого закріплення проходження військової служби громадян УРСР тільки на території республіки. Окремі представники осередків спілки брали участь в установчих зборах Громадського комітету із захисту молоді від примусової служби за межами УРСР [13, с. 188].

У Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. було наголошено, що парламент УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Проголошуючи право мати власні Збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки, Україна декларувала свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не виробляти, не застосовувати і не набувати ядерної зброї. Документом проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними, а республіканським органам надавалося право самим вирішувати порядок проходження військової служби громадянами [30, с. 2–3]. Не зважаючи на те, що ухвалений документ не мав статусу конституційного акту, його прийняття засвідчило необоротність суспільно-політичних процесів в українському суспільстві.

2 жовтня 1990 р. студенти розпочали політичне голодування на площі Жовтневої революції в Києві. З цього приводу перший секретар ЦК Компартії України С. Гуренко на засіданні Політбюро зазначив: «Нас ударили через вузи, через школи і ПТУ, і через місто Київ. Поступилися вулицями, поступилися площами і не протиставили нічого іншого. Ніяких інших методів, в колективи як слід не увійшли. І втратили молодь, що навчається» [22, арк. 4]. Серед вимог припи-

нення повноважень Верховної Ради УРСР і призначення нових виборів, ухвалення закону про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ, відмови від підписання нового союзного договору та відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола містилась вимога забезпечити проходження військової служби юнаками тільки в межах УРСР. Вимоги учасників голодування підтримувала більшість населення республіки. Під натиском громадськості парламент був змушений ухвалити низку законодавчих актів щодо проходження військової служби громадянами республіки винятково на її території. Своєю чергою, урядом було ухвалено рішення про підпорядкування частин та підрозділів внутрішніх військ МВС СРСР, які перебували в УРСР. У майбутньому на їх основі мала бути розгорнута Національна гвардія – підґрунтя майбутніх збройних сил України.

У цей час «на місцях» уже тривала робота з будівництва національних збройних сил. Зокрема, Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії восени 1990 р. опублікував перший номер газети «Кріс». У відозві до парламентарів УРСР містилась вимога негайного створення Міністерства оборони, реорганізації військ МВС у Національну гвардію, підпорядковану ВРУ, про заборону діяльності КПРС в армії.

Втілення в життя положень Декларації про державний суверенітет вимагала національно-патріотично налаштована частина українського суспільства, яку не задовольняли половинчасті та нерішучі дії політичного керівництва. Один із лідерів Народного Руху України – М. Горинь – під час засідання Верховної Ради УРСР 30 травня 1990 р. висловив переконання, що в сфері національної оборони парламентарям слід було застосувати принцип еволюційності. За словами політика він полягав у першочерговій службі на території України. У подальшому мали бути створені військові училища, за деякий час – українські збройні сили та українська професійна армія [3].

Розуміючи, що без боєздатної армії побудувати незалежну державу неможливо, НРУ було створено організаційний комітет з підготовки на проведення республіканських зборів офіцерів-українців. Попри неоднозначне ставлення на з'їзд з боку владних структур, він відбувся. На одному з'їзді було ухвалено низку важливих документів, які відобразили погляди політичної опозиції щодо перспектив будівництва україн-

ської національної армії. В ухваленій Заяві З'їзду йшлося про те, що гарантом незалежності української держави можуть бути тільки власні збройні сили. На думку делегатів З'їзду, створити їх можна було за рахунок поступового переходу «від збройних сил СРСР до збройних сил України з урахуванням безпеки всіх союзних республік, а також інтересів європейських країн» [18]. Крім політичних документів, З'їзд ухвалив рішення про створення Співки офіцерів України (СОУ) як організаційного ядра майбутніх національних збройних сил. Таким чином була здійснена реальна спроба перенесення питання створення української національної армії з площини теоретичних дискусій у практичну законодавчу площину. При цьому перемогла суспільно-політична тенденція, яка передбачала поступове перетворення угруповання радянських військ, що перебувало в Україні, на її збройні сили. Сама ж Співка стала на той час єдиним національно-патріотичним осередком створення майбутнього війська в державі, яка ще не здобула політичної незалежності. Члени Співки ставили за мету відродити Українську національну армію, яка б могла захистити власну державу.

Особливу роль у процесах державотворення та будівництва Збройних Сил України відігравали жіночі організації, зокрема Організація солдатських матерів України. На першому з'їзді Організації у Запоріжжі, що відбувся 8–9 вересня 1990 р., було розглянуто роботу комітетів солдатських матерів, обрано комітет загальнореспубліканського значення, затвердив статут організації, прийняв резолюцію та наказ-звернення до синів, військовослужбовців [23, арк. 35–36]. У своєму статуті Організація наголошувала, що домагатиметься повернення солдатів та матросів, призваних на військову службу з українських міст і сіл, для проходження служби на території України, повернення юнаків з інших республік, що входять до СРСР, для служби на своїх територіях, встановлення постійного контролю за призовом і проходженням військової служби в кожному гарнізоні України. Своєю чергою, у резолюції та наказі-зверненні до народних депутатів УРСР вказувалося на важливість якнайшвидшого повернення солдатів та матросів строкової служби в Україну [24, арк. 24]. Представниці Організації зверталися до ЦК Компартії України з вимогами проходження українськими юнаками військової служби на території України, створення національної професійної армії України, деполітизації армії, ліквідації

військово-будівельних частин, забезпечення соціального захисту військовослужбовців [25, арк. 56]. На всіх наступних політичних страйках повністю або частково лунали заклики та вимоги, співзвучні цим вимогам.

Під тиском громадськості у вересні 1990 р. Радою Міністрів УРСР було створено Комітет зі зв'язків з Міністерством оборони СРСР (Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР), що став першим виконавчим органом з військових питань в Україні. Зрештою, на початку грудня 1990 р. у парламенті було обговорено концепцію утворення ЗСУ, яка передбачала перетворення військових угруповань СРСР на території України в українські збройні сили зі збереженням їхньої бойової готовності. Крім цього учасники обговорень погодились на необхідності створення Головного командування військового управління на території республіки, а також депутатську комісію з питань оборони та безпеки [9]. Подальші мітинги із вимогами надання конституційності Декларації про державний суверенітет України практично постійно супроводжувались вимогами не лише політичного та економічного характеру, але й військовими: деполітизації КДБ армії, МВС, підпорядкування правоохоронних органів місцевій владі [26, арк. 163].

Весняні мітинги на тлі «Новоогацького процесу» у 1991 р. містили у собі вимоги запровадження поста президента в Україні, розпуск Верховної Ради України й проведення нових виборів, деполітизації КДБ армії, МВС, підпорядкування правоохоронних органів місцевій владі [27, арк. 164].

На науково-практичній конференції, що проходила в Києві у лютому 1991 р., було ухвалено рішення про створення Республіканського Комітету за відродження української армії. У липні цього ж року всупереч протидії Міністерства оборони СРСР був проведений З'їзд офіцерів України, участь в якому взяли 320 делегатів з різних областей та регіонів УРСР. Спілка офіцерів України поставила за мету відродження Збройних Сил України, які б могли захистити власну державу. Частина з учасників прямо на з'їзді присягнули «служити Українській національній армії».

Попри те, що на території України станом на серпень 1991 р. перебувала значна частина радянської армії, влада УРСР не мала впевненості в готовності військовослужбовців виконати поставлені перед ними завдання. Як вдало висло-

вився «рухівець» М. Поровський, армія залишилася головною структурою, що підтримувала існування СРСР як імперської структури, тому в Україні не може бути Сил колективної стратегічної оборони, бо вони є військами Російської Федерації і можуть повести себе так, як колись в Угорщині, Чехословаччині, Литві [10].

Повноцінне будівництво української армії почалося після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Саме з цього моменту перед керівництвом молоді держави постало питання захисту її суверенітету й територіальної недоторканності. Зважаючи на те що єдиним легітимним органом влади на території України за Декларацією про державний суверенітет був український парламент, у саме депутатам ВРУ належало зіграти вирішальну роль в процесі формування та забезпечення належної обороноздатності України. Влада молоді держави намагалася врахувати помилки своїх попередників з Української Центральної Ради в 1917 р. та розпочала свою діяльність з головного – зі створення національних Збройних сил.

Таким чином, у другій половині 1980-х рр. під впливом політики «гласності» та «демократизації» суспільно-політичного життя в СРСР, в умовах конфронтації національно-патріотичних сил та прихильників комуністів в Українській РСР стихійно виникає рух за створення національних Збройних Сил. Широкого поширення в суспільстві набувають ідеї та пропозиції, які ще донедавна були заборонені у публічному просторі країни. Активно закладається «фундамент» концепту національних Збройних Сил, каталізатором якого виступили «неформальні товариства», студентська молодь, патріотично налаштовані військовослужбовці, а також поодинокі політичні партії, що розпочали свою діяльність в умовах лібералізації радянського режиму. Ідея формування збройних сил на території республіки винятково з її громадян зазнає трансформації та політизації, і поступово переходить із теоретично-концептуальної площини у практичну. Найактивнішими поборниками в процесі створення національних Збройних Сил України стали представники НРУ, УГГ, ОСМУ та інших націонал-демократичних об'єднань, які так чи інакше виступали за утвердження суверенітету України та її незалежність від Москви. Саме в середовищі Народного руху України було створено Спілку офіцерів України, що стала організаційним ядром майбутніх національних Збройних Сил і перенесла питання

створення української національної армії з площини теоретичних дискусій у практичну законодавчу. Члени СОУ ставили перед собою амбітну мету – відродження українських національних Збройних Сил, які могли б захистити суверенітет України та відстоювати її національні інтереси. Водночас таке відродження мало відбуватися шляхом поступового перетворення угруповання радянських військ, що перебувало в Україні, на її збройні сили. Прихильники цілковитої державної незалежності добре розуміли значення армії в утвердженні державного суверенітету, а тому здійснювали практичні кроки у напрямку

створення ЗСУ. На численних мітингах та акціях протесту було представлено законопроекти, які були альтернативою радянському законодавству у військовій сфері. Практика українського державотворення безумовно довела, що на зламі 1990-х рр. українська націонал-патріотична громадськість послідовно вирішувала сукупність військово-політичних завдань, якість яких, перевищуючи внутрішньодержавні виміри, перетворилась в один із ключових чинників проголошення державного суверенітету та незалежності нашої держави.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бажан О. Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій в часи «горбачовської перебудови». *Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009)*: Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного руху за перебудову (Київ, 22 вересня 2009). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. 156 с.
2. Витяг з програми «Гуманізація, національне відродження, справедливість» Української християнсько-демократичної партії. *Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 808 с.
3. Газета «Радянська Україна». № 122 (20802). 1990. 31 травня.
4. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. Київ : Знання, 1992. 48 с.
5. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). Київ : Либідь, 1993. 200 с.
6. Гончарук Г., Нагайцев А., Шановская А. Украина: предрассветные сражения. Сопроительство власти в советских документах 1975–1991 годов. Одеса : Астропринт, 2011. 320 с.
7. Історія, програма, завдання. *Молода Україна*. 1989. № 1. С. 2–3.
8. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова», і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 624 с.
9. Костюк П. Так творились сучасні збройні сили України. Політичні передумови створення Збройних сил України. URL: https://portsou.at.ua/publ/istorichni_statti/istorichni_statti/tak_tvorilis_suchasni_zbrojni_sili_ukrajini/2-1-0-199.
10. Лазоркін В. Деякі сторінки з історії творення Збройних Сил України. *Кримська світлиця*. № 40. 02.10.2015. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=15982>.
11. Лазоркін В. І. Львів. 1989–1991 роки. *Шануймося, панове офіцери*. Київ : Варта, 2001. С. 121–183.
12. Литвин В. М. Історія України (У 3-х томах). Том III. Новітній час (1914–2004). Книга друга. Київ : Альтернативи, 2005. 495 с.
13. Муравський О. Виступи української молоді проти воєнізації навчального процесу на зламі 80–90-х рр. XX ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612 : Держава та армія. С. 185–189.
14. Недзельський П. В похід вирушали зі Сходу. *Слово і Честь*. 1996. 27 липня.
15. Папікян А. Л. Збройні сили України двадцятого століття. Львів : КП «Видавництво Кобзар», 1999. 308 с.
16. Програма Народного Руху України за перебудову. *Літературна Україна*. 1989. 16 лютого.
17. Русначенко А. М. Пробудження: робітничий рух в Україні в 1989–1993 роках. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 1995. 23 с.
18. Саладяк В. Сторінки історії СОУ. *Слово і Честь*. 1996. 27 липня.
19. Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. Київ : Українська видавнича спілка, 1999. 122 с.
20. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії України. Довідник. Київ : Т-во «Знання УРСР», 1990. 48 с.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 55.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2198. Арк. 4.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2749. Арк. 35–36.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2749. Арк. 44.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2749. Арк. 56.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 163.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2767. Арк. 164.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 271. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 14–16.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–2.
30. Шемшученко Ю. Державний суверенітет і правова держава (до 20-річчя Декларації про Державний суверенітет України). Віче. 2010. 16. С. 2–3.
31. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 626 с.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2010). Pid nahliadom KDB: vynyknennia ta funktsionuvannia neformalnykh polityzovanykh orhanizatsii v chasy «horbachovskoi perebudovy» [KGB Supervised: Emergence and Functioning of Informal Political Organizations during the Gorbachev Reorganization]. *Narodnyi rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Materialy kruhloho stolu, prysviachenoho 20-y richnytsi stvorennia Narodnoho rukhu za perebudovu* (Kyiv, 22 veresnia 2009) – *People's Movement of Ukraine: history, ideology and political evolution (1989–2009): Proceedings of the round table dedicated to the 20th anniversary of the People's Movement of Ukraine for Perestroika* (Kyiv, September 22, 2009). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Vytiah z prohramy «Humanizatsiia, natsionalne vidrozhennia, spravedlyvist» Ukrainskoi khrystyiansko-demokratychnoi partii [Excerpt from the program «Humanization, National Revival, Justice» of the Ukrainian Christian Democratic Party]. (2011). *Derzhava, vlada ta hromadianske suspilstvo u dokumentakh politychnykh partii Ukrainy (kinets 1980-kh – persha polovyna 2011 rr.)* – *State, power and civil society in the documents of political parties of Ukraine (late 1980s - first half of 2011)*. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Hazeta «Radianska Ukraina» [Newspaper «Soviet Ukraine»]. (1990, May 31). No. 122 (20802) [in Ukrainian].
4. Haran, O. V. (1993). *Ubyty drakona (Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy)* [To Kill a Dragon (From the History of the Movement and New Parties of Ukraine)]. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
5. Haran, O. V. (1992). *Vid stvorennia Rukhu do bahatopartiinosti* [From the creation of the Movement to the multiparty]. Kyiv : Znannia [in Ukrainian].
6. Honcharuk, H. (2011). *Ukraina: predrassvetnye srazheniia. Soprotivlenie vlasti v sovetskikh dokumentakh 1975–1991 hodov* [Ukraine: predawn battles. Resistance to power in the Soviet documents of 1975–1991]. Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].
7. Istoriia, prohrama, zavdannia [History, program, tasks]. (1989). *Moloda Ukraina – Young Ukraine, 1, 2–3* [in Ukrainian].
8. Kaminskyi, A. (1990). *Na perekhidnomu etapi. «Hlasnist», «perebudova», i «demokratyzatsiia» na Ukraini* [In the transition phase. "Glasnist", "perestroika", and "democratizatsiia" in Ukraine]. Munich [in Ukrainian].
9. Kostiuk, P. *Tak tvorylys suchasni zbroini syly Ukrainy. Politychni peredumovy stvorennia Zbroinykh syl Ukrainy* [Political preconditions for the creation of the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from https://portsou.at.ua/publ/istorichni_statti/istorichni_statti/tak_tvorilis_suchasni_zbrojni_sily_ukrajini/2-1-0-199.
10. Lazorkin, V. (2015, October 2). *Deiaki storinky z istorii tvorennia Zbroinykh Syl Ukrainy* [Some pages on the history of the Armed Forces of Ukraine]. *Krymska svitlytsia – Crimean lighthouse, 40*. Retrieved from <http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=15982> [in Ukrainian].
11. Lazorkin, V. I. (2001). *Lviv. 1989–1991 roky* [Lviv. 1989–1991]. *Shanuimosia, panove ofitsery – Let's be honored, sir officers*. (pp. 121–183). Kyiv: Varta [in Ukrainian].
12. Lytvyn, V. M. (2005). *Istoriia Ukrainy (U 3-kh tomakh)* [Ukrainian History (In 3 vols.)]. (Vol. 3). Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
13. Muravskyi, O. (2008). *Vystupy ukrainskoi molodi proty voienizatsii navchalnoho protsesu na zlami 80–90-kh rr. XX st.* [Ukrainian Youth Strikes Against the Militaryization of the Educational Process at the Fracture of the 1980s and 1990s]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha" – Bulletin of Lviv Polytechnic National University, 612, 185–189* [in Ukrainian].
14. Nedzelskyi, P. (1996, July 27). *V pokhid vyrushaly zi Skhodu* [The campaign went from the East]. *Slovo i Chest – Word and honor* [in Ukrainian].
15. Papikian, A. L. (1999). *Zbroini syly Ukrainy dvadtsiatoho stolittia* [The Armed Forces of Ukraine of the Twentieth Century]. Lviv: KP "Vydavnytstvo Kobzar" [in Ukrainian].
16. Prohrama Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu [Program of the People's Movement of Ukraine for Reconstruction]. (1989, February 16). *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine* [in Ukrainian].
17. Rusnachenko, A. M. (1995). *Probudzhennia: robitnychy rukh v Ukraini v 1989–1993 rokakh*. [Awakening: the labor movement in Ukraine in 1989–1993]. Kyiv: Vyd. dim "KM Academia" [in Ukrainian].
18. Saladiak, V. (1996, July 27). *Storinky istorii SOU*. [Pages of history of SOU]. *Slovo i Chest – Word and honor* [in Ukrainian].
19. Serhiichuk, V. (1999). *Ukrainska sobornist. Vidrozhennia ukrainstva v 1917–1920 rokakh* [Ukrainian unity. The Revival of Ukrainianism in 1917–1920]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
20. Sliusarenko, A. H., & Tomenko M. V. (1990). *Novi politychni partii Ukrainy*. [New political parties of Ukraine]. Kyiv: T-vo "Znannia URSS" [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 270. Inventory 1. File 120) [in Ukrainian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public

- Associations of Ukraine]. (Fund. 1. Inventory 11. File 2198) [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 1. Inventory 32. File 2749) [in Ukrainian].
24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 1. Inventory 32. File 2749) [in Ukrainian].
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 1. Inventory 32. File 2749) [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 1. Inventory 32. File 2767) [in Ukrainian].
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 1. Inventory 32. File 2767) [in Ukrainian].
28. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 271. Inventory 2. File 33) [in Ukrainian].
29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan (TsDAHO) Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. (Fund 271. Inventory. 1. File 4) [in Ukrainian].
30. Shemshuchenko, Yu. (2010). Derzhavnyi suverenitet i pravova derzhava (do 20-richchia Deklaratsii pro Derzhavnyi suverenitet Ukrainy) [State sovereignty and the rule of law (to the 20th anniversary of the Declaration on State sovereignty of Ukraine)]. *Viche*, 16, 2–3 [in Ukrainian].
31. Shliakh do nezalezhnosti: suspilni nastroi v Ukraini kin. 80-kh rr. XX st. [The Road to Independence: Public Sentiment in Ukraine. 80's of the twentieth century]. (2011). *Dokumenty i materialy. Do 20-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy – Documents and materials. To the 20th anniversary of Ukraine's independence*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Ткачук Андрій Павлович

Кандидат історичних наук, аташе з питань оборони
Посольство України у республіці Австрія
А-1180, м. Відень, вул. Нааффгасце, 23

Tkachuk Andriy

Ph.D. of Historical Sciences, Defense Attaché
Embassies of Ukraine in the Republic of Austria
23, Naaffhasse str., Vienna, A-1180, Austria

Email: zbruch1919@gmail.com

Цитування: Ткачук А. П. Ідея створення національних збройних сил у суспільно-політичному дискурсі УРСР на зламі 80–90-х рр. XX ст. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 49–58.

Citation: Tkachuk, A.P. (2020). Ideia stvorennia natsionalnykh zbroinykh syl u suspilno-politychnomu dyskursi URSR na zlami 80–90-kh rr. XX st. [The idea of creating a national armed forces in the socio-political discourse of the Ukrainian SSR in the 80s–90s of the 20th century]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 49–58.

Стаття надійшла / Article arrived: 16.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 20.02.2020

Людина в метаантропології та трансгуманізмі й смисл людського буття

Наталія Терлецька, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

З позиції метаантропології в статті аналізуються цінності людського буття: цінність безпеки, влади, свободи, любові, єдності свободи і любові, а також цінність такого екзистенціалу як смисл людського буття.

Усвідомлюється цінність смислу людського буття, що означає життя не тільки заради самозбереження і мінімізації страждань, але й для виявлення, розвитку, цілісної гармонійної реалізації людиною таких якостей, котрі роблять людину здатною бути не лише споживачем благ цивілізації, але й творцем культури, прагнути до гармонії духовних, душевних і тілесних потреб, вміти проявляти емпатію та долати екзистенційні проблеми відчаю та страху смерті, залишаючись людиною-творцем, зберігаючи традиційні загальнолюдські цінності, вірність екзистенціалам любові та свободи.

Цінність смислу життя людини аналізується у царині таких екзистенційно важливих понять як свобода волі та право людини на традиційні цінності.

Дослідження присвячене важливій темі втраті смислбуттєвих екзистенціалів, що як норма пропонується трансгуманізмом, маючи підґрунтя для цього у філософії доби постмодерну, а також пошукам шляхів виходу із екзистенційної, духовно-душевної та морально-етичної кризи, заради збереження смислу у бутті людини.

Теоретичну базу дослідження склали праці філософів різних епох, дослідження психологів та психоаналітиків, зокрема сучасних, останні роботи вітчизняних дослідників з метаантропології, а також останні роботи зарубіжних представників трансгуманізму.

Робиться висновок, що об'єднання цінностей свободи і любові в бутті людини неможливе без збереження традиційних екзистенціалів культури, зокрема, таких як душевність, емпатія, здатність до співчуття і співстраждання, завдяки яким наповнюється смислом людське буття.

Ключові слова: *людина, трансгуманізм, постлюдина, метаантропологія, смисл життя, ініціація*

A human being in meta-anthropology and transhumanism: the sense of human exsistance

Natalia Terletska, National Pedagogical University. M.P. Dragomanova

From the point of view of metaanthropology, the article analyzes the values of human being: the value of security, power, freedom, love, unity of freedom and love, as well as the value of such existentials as the sense & meaningfulness of human being & exsistance.

The value of the sense of human being & exsistance is analized in a research from such points of view as: life not only for the sake of self-preservation and minimization of suffering, but also for the development, holistic harmonious realization by a humanity of such qualities that make a person capable not only for the consumering of the benefits of civilization, but also becoming a creator of culture, seeking the harmony of spiritual, soul and physical needs, the ability to express empathy and to overcome the existential problems of despair and fear of death, remaining a human creator, maintaining traditional human values and existentials, such as love and freedom.

The value of the meaning of human life is analyzed in the realm of such existential concepts as free will and human right to have traditional values.

The study focuses on the important theme of the loss of meaningful existentials, which, as a rule, is proposed by transhumanism, having a basis for this in the philosophy of the postmodern era, as well as the search for ways out of the existential, spiritual, soul and moral-ethical crisis in order to preserve the human values.

The theoretical basis of the study was the work of philosophers of different periods, studies of psychologists and psychoanalysts, including contemporary, recent work of domestic researchers in meta-anthropology, as well as recent work of foreign representatives of transhumanism.

There is made a conclusion that the unification of the values of freedom and love in a person's life is impossible without preserving the traditional existentials of culture, in particular, such as spirituality, empathy, the capacity for compassion and feelings, which make sense of a human existence & being.

Keywords: *human, transhumanism, posthuman, metaanthropology, meaning of life, initiation*

Человек в метаантропологии и трансгуманизме и смысл человеческого бытия

Наталья Терлецкая, Национальный педагогический университет им. М.П. Драгоманова

С позиции метаантропологии в статье анализируются ценности человеческого бытия: ценность безопасности, власти, свободы, любви, единства свободы и любви, а также ценность такого экзистенциала как смысл человеческого бытия.

Осознается ценность смысла человеческого бытия, что означает жизнь не только ради самосохранения и минимизации страданий, но и для выявления, развития, целостной гармоничной реализации человеком таких качеств, которые делают человека способным быть не только потребителем благ цивилизации, но и творцом культуры, стремиться к гармонии духовных, душевных и телесных потребностей, уметь проявлять эмпатию и преодолевать экзистенциальные проблемы отчаяния и страха смерти, оставаясь человеком-творцом, сохраняя традиционные общечеловеческие ценности, верность экзистенциалам любви и свободы.

Ценность смысла жизни человека анализируется в области таких экзистенциально важных понятий, как свобода воли и право человека на традиционные ценности.

Исследование посвящено важной теме потере смыслобытийных экзистенциалов, что как норма предлагается трансгуманизм, имея основания для этого в философии эпохи постмодерна, а также поискам путей выхода из экзистенциальной, духовно-душевной и морально-нравственного кризиса, ради сохранения смысла в бытии человека.

Теоретическую базу исследования составили труды философов разных эпох, исследования психологов и психоаналитиков, в частности современных, последние работы отечественных исследователей с метаантропологии, а также последние работы зарубежных представителей трансгуманизма.

Делается вывод, что объединение ценностей свободы и любви в бытии человека невозможно без сохранения традиционных экзистенциалов культуры, в частности, таких как душевность, эмпатия, способность к сочувствию и состраданию, благодаря которым наполняется смыслом человеческое бытие.

Ключевые слова: *человек, трансгуманизм, постчеловек, метаантропология, смысл жизни, инициация*

Порівняно нещодавно відома культова група Scorpions записала свій новий хіт «Humanity, good-bye», суть якого полягає в тому, що сучасне людство, мабуть, уже віджило свій вік і настає кінець людської раси, оскільки люди розміняли свою людяність та своє буття на вигоду і задоволення найпримітивніших біологічних потреб, і їх життя позбавлене вищого смислу.

Якщо проаналізувати деякі тенденції сучасної музики, кіно, літератури, живопису та інших видів мистецтва – можна звернути увагу на те, що сучасне суспільство відзначається двома крайнощами: з одного боку, нам твердять про певну позитивну психологію та позитивну філософію у сприйнятті світу, а також про те, що кожен з нас без трьох хвилин не інакше як бог свого власного всесвіту, і людина може впоратися з будь-якими труднощами, подолати будь-які проблеми і досягти реалізації всіх своїх прихованих

здібностей, досягти великого успіху як в соціумі, так і в інших сферах свого буття, якщо побажає.

З іншого боку, існує тенденція своєрідного неодаданса, що, ймовірно, виникла як наслідок зруйнованих метанаративів постмодернізму, результатом якої є своєрідний культ танатичних тенденцій як у мистецтві (готи, ему та т. п.), так і в певній схильності до суїцидальних настроїв, відчаю і втраті смислу життя, своєрідному сповіданні типово-голлівудського апокаліпсису безвиході, що відбивається на житті сучасної людини і суспільства загалом, наповнюючи сучасний соціум настроями зневіри, туги, чорної меланхолії, агресивними і навіть руйнівними тенденціями.

Крайнощі, які спостерігаються в сучасному сприйнятті дійсності різними представниками соціуму, відкривають непримиренні суперечності, контрасти, приховані конфлікти всередині сучасного суспільства споживання.

Безумовно, серед людей, охоплених танатичними тенденціями, може бути чимало потенційно небезпечних індивідів для решти соціуму. Саме тому безпека і мир – це одна з проблем, яка займає думки сучасних вчених.

Але існує ще одна проблема – як позбавити від страждань суспільство загалом?

Представники суспільства, які налаштовані винятково на позитивне мислення, не можуть пробачити Богу-Творцю недосконалість цього світу, тому, або повністю заперечують Бога, або замінюють Бога людиною з її вадами, пристрастями, цілком тілесними бажаннями. Таким чином, як слушно зазначав ще філософ Микола Бердяєв, ідеал Боголюдини в технократичному суспільстві трансформується в ідеал Людинобога [2, с. 5].

Ставлячи людину в центр Всесвіту і роблячи мірою всіх речей, сучасна наука прагне також перетворити людину на щось досконале з науково-технічної точки зору, у зв'язку з чим з'явилися ідеї про тілесне безсмертя, нанотехнології. Також, щоб зробити життя людини «ідеально» безпечним з'явилася чипізація як варіант встановлення безпеки та миру шляхом науково-технічної трансформації суспільства та «покращення» людської природи винятково шляхом технічних «апгрейдів».

Шанувальники філософії нью-ейдж, охоплені жадобою позитивних трансформацій з метою легкого та швидкого самовдосконалення, найчастіше, без глибоких роздумів, погоджуються з ідеями трансгуманіста Рея Курцвейла про можливість життя без страждань, цитуючи сотні разів у соціальних мережах відомі слова вченого Реймонда Курцвейла, які малюють модель розвитку людства в майбутньому.

Зокрема, звернімо увагу на наступні моменти у прогнозах, які нам моделює відомий вчений-трансгуманіст.

На думку Р. Курцвейла, у недалекому майбутньому, винятково завдяки новітнім технологіям багато людей добровільно стануть кіборгами, а через велику кількість імплантів буде переосмислений і сам термін «людська істота». [5]. Вчений трансгуманіст також вважає, що у 2045 р. взагалі завдяки нанотехнологіям має бути реалізоване фізичне безсмертя людини і, при цьому, відбудеться злиття людини та штучного інтелекту [5].

Після прочитання про можливість безсмертя за допомогою нанотехнологій так і хочеться згадати слова Іоанна Богослова з книги «Апо-

каліпсис» про те, що люди в останні часи навіть прагнутимуть смерті, але не зможуть померти: «У ті дні люди будуть шукати смерті, але не знайдуть її; побажають померти, але смерть втіче від них» [4, с. 1337].

Чи будуть причини у людей, що житимуть у техногенному раю майбутнього для того, щоб прагнути смерті? Якщо замислюватися, передумови для екзистенціальної кризи в штучно створеному раю, де можуть бути задоволені всі тілесні потреби, крім духовних і глибинно-душевних, намічаються вже зараз у розвинених європейських країнах.

Ідеї техногенного раю являють собою, перш за все, реалізацію всіх тілесних потреб і домінуючий розвиток інтелекту, витісняючи на другий план душевні потреби, які в таких умовах є чимось на зразок атавізму.

Виникає екзистенційне питання, чи буде існувати взагалі любов у її істинному розумінні, як певна душевно-духовна єдність люблячої пари, здатної разом долати труднощі, зростати і облагороджувати один одного через доброту, взаємну підтримку, натхнення і співчуття? Чи залишиться місце для подібних світлих моментів у постлюдині?

Необхідно задуматися, що в собі таїть ідея про вічний рай, побудований людиною одноосібно заради власного самоствердження, де немає місця любові і співчуття – оскільки не буде місця стражданню та співстражданню, а є місце лише для програмування, технічного розрахунку і певної сингулярності, злиття в єдину інформаційну систему взаємодії, як передбачається, згідно з прогнозами вчених-трансгуманістів, з остаточної втратою особистісної та людської ідентичності та початком так званої ери технологічної сингулярності, яка має поєднати людину із штучним інтелектом та нанотехнологіями [5].

У зв'язку з тенденцією спростити людину і саме життя в соціумі до рівня програмованої взаємодії, результатом якої, згідно з версією вчених-трансгуманістів і постгуманістів, буде життя без страждань, потрібно задатися питанням, чи можливі прояви в такому світі стану душевності, душевного тепла і справжнього кохання, заснованого на шляхетності, співчутті і самопожертві, чи залишиться місце для справжньої творчості, що дає незрівнянні дивовижні переживання інсайту та катарсису, чи буде сенс у простих душевних людських відносинах, які дозволяють нам формувати цінності нашого життя і відчувати себе щасливими людьми? Чи не

перетвориться штучно програмоване життя на якийсь пластмасовий сурогат, що дає суспільству ярлик «пластмасові люди», як нерідко вже зараз, наприклад, називають наші співвітчизники-емігранти європейських людей?

Можна говорити, що у сучасних розвинених країнах Заходу вже в наш час у суспільному житті, на рівні екзистенційних цінностей та їх сприйняття, присутні елементи трансгуманістичного земного раю, де люди позбавлені як страждань, так і здатності до любові і співчуття. Наприклад, якщо проаналізувати фільм-притчу норвезького режисера Йенса Ліена «Недоречна людина» (2006), можна побачити, що екзистенційні цінності розвинених західних країн уже і зараз вміщують у себе, по суті, модель майбутнього, яку малюють нам вчені трансгуманісти, – поки це виражається на рівні сприйняття світу, особистості іншої людини, сенсу життя, поведінки в соціумі, втілюючись в домінуючому прагматичному гедонізмі, практицизмі, домінуванні інтелекту, витісняючи повністю душевність із стосунків навіть між близькими людьми, імітуючи душевні переживання різними масками, фантазіями і рольовими іграми.

Цей фільм відображає багато проблем сучасного західного суспільства, де люди вже практично змогли уникнути страждань і можуть пізнати всі види насолоди: соціальна самореалізація, стабільна, добре оплачувана робота, регулярний секс, різні види розваг і т. п. Але в морі цього штучно створеного позитиву відчують себе недоречними люди, для яких дорожче золотої клітки або, у нашому випадку, пластикової клітини в стилі хай-тек, – душевне тепло і живі природні емоції і почуття, які стають розкішшю у світі позитиву та показної успішності пластикового світу, заснованого на ідеальному розрахунку, вигоді та байдужості.

У зв'язку з цим важливо задатися питанням, чи буде людина доречною взагалі в світі майбутнього, де технології спрощують життя до рівня простих мікросхем та чи залишиться людина людиною в цьому світі, програмованому на 100 % успіх, позитив, повну відсутність страждань, а разом з цим – відсутність співчуття і душевного тепла, які неможливо сформувати в ідеально-позитивному світі?

Щоб краще зрозуміти загрози, які стоять перед сучасним людством в образі транс- і постлюдини, можна згадати давні перекази про те, що людина повинна пройти випробування в реальному світі, а не у віртуальному, заради того, щоб

зростити в собі мудрість і виховати в собі серце і душу, – тільки тоді людині можуть бути дані дари від Вищого, Горішнього Світу.

У давнину люди не йшли від страждань, а, навпаки, вважали для себе це формою ініціації в певних обставинах, в той час як трансгуманізм пропонує нам залишитися на рівні деяких істот, які переживають життя віртуально, а отже, ніколи не вступають в битву зі своїми пристрастями, ніколи не дорослішають, ніколи не радіють щиро, тому що позбавлені страждань, здатних навчити людину людяності і вмінню, долаючи труднощі, робити усвідомлений вибір. Іншими словами, трансгуманізм, в обмін за позбавлення від страждань позбавляє людину найдорожчого – безсмертної душі.

Для метаантропології – вчення про межі буття людини – проблема розвитку і трансформації людини однозначно пов'язана з повноцінною та цілісною реалізацією базових духовних та душевних цінностей, і, якщо заради розвитку суспільства і зменшення страждань та збільшення комфорту потрібно поступитися здатністю людини до повноцінного життя, варто вибрати можливість збереження краси ціннісного світу людини, а не прогрес цивілізації та суспільства загалом.

Обираючи цінність екзистенціалу добра, людина приходить до краси вчинків та відносин, відносин відкритих, діалогічних та шляхетних. Саме таку красу мав на увазі Ф.Достоевський, коли писав про красу, «яка врятує світ» [8, с. 79].

Щоб поглибити розуміння такого цілісного підходу до розуміння розвитку і трансформації людини, варто прийняти за основу певну ієрархічність, без якої неможливий повноцінний розвиток особистості, і цю тему глибоко і змістовно розкриває філософ Микола Бердяєв: «Вічним початком в тілі є не його матеріальний фізико-хімічний склад, а його форма. Без цієї форми немає цілісного образу особистості» [1, с. 1]. Філософ стверджує, що плоть і кров не успадковують вічного життя, тобто не успадковують матеріальність нашого занепаłego світу, але вічне життя успадковує одухотворена тілесна форма. Тіло людини, на думку філософа, у цьому сенсі не є тільки один з об'єктів природного світу, воно має й екзистенціальний смисл, воно належить внутрішньому, не об'єктивованому існуванню, належить цілісному суб'єкту [1, с. 1].

Така концепція видатного філософа наближається до світоглядних позицій православних старообрядців, які сприймають тілесну форму

людини як видиму частину душі. Микола Бердяєв стверджує: «Реалізація форми тіла привходить в реалізацію особистості. Це якраз означає звільнення від влади тіла, підпорядкування його духу. Ми живемо в епоху, коли людина і, перш за все, її тіло виявляються непристосованими до нового технічного середовища, створеного самою людиною (Див. мою статтю «Людина і містика» і книгу Cogel. *L'homme cet inconnu*). Людина роздроблена. Але особистість є цілісне духовно-душевно-тілесна істота, в якій душа і тіло підпорядковані духу, одухотворені і цим з'єднані з вищим, надособистим і надлюдським буттям. Така внутрішня ієрархічність людської істоти. Порушення або перекидання цієї ієрархічності є порушення цілісної особистості, зрештою, руйнування її» [1, с. 1].

Філософ підкреслює, що людина є багатогранною, плюральною у своїй природі, і гармонійну упорядкованість, цілісність особистості людині дає змогу розкрити винятково вектор спрямування особистості назустріч вищим трансцендентним потребам духовного буття, без яких неможливий повноцінний творчий розвиток: «Дух є не природа в людині, відмінна від природи душевної і тілесної, а іманентно діюча в ньому благодатна міць (подих, дихання), вища якісність людини. Справді активним і творчим в людині є дух» [1, с. 1].

Таким чином, людина, в контексті метаантропології, цілісно проявляє, розвиває та гармонізує свою особистість, завдяки підпорядкуванню тілесних та душевних потреб вищим потребам духовного буття. При цьому тілесна форма людини є, по суті, видимою частиною її душевного єства, а отже, гендерна ідентифікація на рівні статі, а також зовнішній вигляд людини мають бути адекватними своїй природі. Людина повинна трансформувати своє душевне єство заради вищих потреб духовного розвитку і одухотворювати тілесність, завдяки внутрішній «алхімії» – завдяки здатності душі до пробудження.

Звичайно, для такої цілісної зрілої людини повністю знімаються і взагалі не існують такі проблеми, як внутрішнє несприйняття себе на рівні статі, бажання змінити стать, відпадає проблема конфлікту із своєю природою, оскільки уся природа людини, виражена у її душевному та тілесному єстві, підпорядковується духовному життю людини. Людина у метаантропології досягає гармонії душі і тіла, долає відчай перед смертю, завдяки ієрархічному підпорядкуванню природного (душевного та тілесного єства) ви-

щим духовним прагненням.

Людина в постантропології, натомість, на думку вчених-атеїстів, має суто тілесну та соціальну природу.

У такої людини ієрархічність особистості підміняється ієрархічністю тілесних та соціальних потреб. Для такої людини притаманна підміна духовного життя суто інтелектуальним і витіснення душевності через домінанту роздмуханих потреб і жадоби до безкінечного споживання, отже, єдиною шкалою ієрархічних цінностей для такої людини постають, відтак, хіба що фізіологічні потреби та потреби у безпеці.

Трансгуманізм і постантропологія, відштовхуючись від традицій доби постмодерну, продовжують свій розвиток вже не у відхиленні від норм і цінностей, як це характерно для постмодерну, а у повній нівеляції смислу життя та підміні питання про смисл необхідністю подолання страждань будь-якою ціною – навіть ціною втрати людської ідентичності.

Якщо повернутися до аналізу особливостей доби постмодерну, буде важливим наголосити на такій визначній рисі, як втрата такого смислового та буттєвого поняття як «норма». Ще на початку ХХ ст., за часів модерну, Зігмунд Фрейд заклав для цього підґрунтя, зробивши «мірою всіх речей» сексуальність і, стверджуючи, що певні розлади психіки, котрі призводять до втрати гендерної ідентичності, для людини не є аномаліями, а, навпаки, можливістю повної реалізації своїх органічних потреб, до яких насамперед відносилися сексуальні потреби, звужуючи смисл буття людини лише до спраги у задоволенні потреб та нівелюючи вищі духовні прояви особистості.

Продовжуючи ці тенденції, доба постмодерну виправдовує відхилення у духовно-душевному розвитку особистості, які можна було б подолати, зокрема шляхом логотерапії, та робить нормою розвитку людини будь-які біполярні розлади, що призводить до прийняття у якості норми так звані «сексуальні меншини», проблеми трансвеститів тощо, та дає змогу говорити про те, що людина народжується взагалі без будь-якої статі і тому кожен має право змінити стать за власним бажанням.

Безумовно, відсутність цілісності особистості, відсутність критеріїв норми, відсутність поняття про розлад як результат призводять до мутацій не лише душевних, які починаються там, де людина не усвідомлює смислу свого буття, але й тілесно-статевих та гендерних, які є наслідком внутрішнього занепаду особистості,

унаслідок чого людина кидає виклик своїй природі, бажаючи змінити своє єство.

Така позиція є неприйнятною для дослідників, що базують свої погляди на світоглядних концепціях християнського екзистенціалізму, а також метаантропології. Необхідно розвивати не лише технократичну модель суспільства, але й розкривати у людині особистість, шляхом розвитку її духовно-душевних вимірів індивідуальності у прагненні до свободи та любові.

У випадку якщо через домінування технократичного суспільства, цивілізація матиме намір остаточно поглинути та розчинити в собі культуру, подібно до Кроноса, що пожирає своїх дітей, варто замислитись цілковито серйозно, як цього уникнути. Адже, зокрема, постгуманістична ідея про необхідність чипізації людства може призвести до повного нівелювання особистісної свободи та тотального контролю з боку соціуму, що призведе до втрати загальнолюдських цінностей та їхньої підміни цілковито утилітарними комп'ютерно-керованими моделями програмування поведінки мас, заради реалізації інтересів еліти, що очолить новостворений «техногенний рай», де підпорядкування соціуму заради досягнення миру і безпеки буде основною цінністю.

Вирішення проблеми трансформації людини потрібно перенести із сфери тілесності у сферу душевно-духовної царини, лише таким чином можна зняти всі домінуючі суперечності.

Нові технології у прагненні звільнити людину від страждань, перш за все, зазіхають на звільнення від душевності та свободу волі.

Постантропологія, звільнена від усіх метанаративів, пропонує, по суті, людині здобути

мир та безпеку, які аж ніяк не можуть замінити щастя. І якою ціною? Втратою всіх найдорожчих людині цінностей: гендерної ідентифікації, сімейного життя та родинного спілкування.

Втрату душевності не можна компенсувати жодними матеріальними досягненнями. Людина майбутнього, яка стане єдиною з усім людством завдяки комп'ютерній сингулярності та отримає звільнення від страждань завдяки новим технологіям, буде також і людиною, яка не здатна не лише до страждань, але й до справжнього людського щастя.

Метаантропологія пропонує свої відповіді і свої альтернативи розвитку і трансформації для сучасного людства [8, с. 69–88], перш за все, це повернення до цінностей традиційного суспільства, а також більш глибоке й ґрунтовне переосмислення як самого поняття «людина» у її сакральній ієрархічності, що передбачає підкорення душевного і тілесного єства вищим потребам духу та прагненні до трансцендентного, – так і переосмисленні поняття цілісності людини. Таким чином, поняття цілісності людини метаантропологія розуміє і пізнає у триєдності духовного, душевного і тілесного. Також у взаємозв'язку людини з важливими екзистенціалами буття, у важливості усвідомлення таких понять як «добро» і «зло», у взаємозв'язку зі смислом буття і вищим покликанням людини до духовної творчості, душевної краси, гармонії душі і тіла, ієрархічно підпорядкованих вищим прагненням духу людини до трансцендентного буття, що і визначає якість буття і гармонію в житті людини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бердяев Н. Проблема человека (К построению христианской антропологии). 1936. *Путь*. j50. С. 1. URL: http://www.vehi.net/berdyaev/chelovek.html#_ftn1.
2. Бердяев Н. Царство Духа и Царство Кесаря. Москва : Республика, 1995. 167 с.
3. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз). Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
4. Откровение Иоанна Богослова 9:6. Библия или книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Киев : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры. С. 1337.
5. Ребелло С. Рэй Курцвейл: люди смогут обмениваться телами и жить вечно. URL: <http://playboyruussia.com/chtivo/intervyu/rey-kurtsvey-l-yudi-smogut-obmenivatsya-telami-i-zhit-vechno/>.
6. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. Избранные произведения. Москва : Изд-во «Гнозис», 1994. 490 с.
7. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. 4-е издание, исправленное и дополненное. Киев : КНТ, 2017. 268 с.
8. Хамітов Н. В. Розвиток і самореалізація людини: проекти метаантропології і постантропології. *Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту*. Київ : КНТ, 2017. С. 69–88.
9. Хамитов Н. Тайна мужского и женского. Киев : Либідь, 2002. 176 с.

10. Хамитов Н.В. Люди тоски и люди скуки. Киев : КНТ, 2019.
11. Bostrom Responds to Fukuyama's Assertion that Transhumanism is World's Most Dangerous Idea. World Transhumanist Association.
12. Kurzweil Ray. The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology. New York : "Viking Adult", 2005.
13. Huxley J. New Bottles for New Wine: Essays. London : Chatto & Windus, 1957. 318 p.

REFERENCES

1. Berdiaev, N. (1936). Problema cheloveka (K postroeniju hristianskoj antropologii). [The problem of man (Towards the construction of Christian anthropology)]. *Put – The way*, 50, 1. Retrieved from http://www.vehi.net/berdyaev/chelovek.html#_ftn1 [in Russian].
2. Berdiaev, N. (1995). *Carstvo Duha i Carstvo Kesarja* [The Kingdom and the Spirit and the Kingdom of Caesar]. Moskva: Respublyka [in Russian].
3. Krylova, S. (2011). *Krasa liudyny: osobystist, simia, suspilstvo (sotsialno-filosofskyi analiz)* [Beauty of man: personality, family, society (socio-philosophical analysis)]. Nizhyn: Aspekt-Polihraf [in Ukrainian].
4. Otkrovenie Ioanna Bogoslova 9:6 [Revelation of John the Theologian 9: 6]. *Biblija ili knigi Svjashhennogo Pisanija Vethogo i Novogo Zaveta – Bible or books of the Scriptures of the Old and New Testaments*. (p. 1337). Kiev: Tipografija Kievo-Pecherskoj Uspenskoj Lavry [in Russian].
5. Rebello, S. *Rjei Kurcvjejl: ljudi smogut obmenivat'sja telami i zhit' vechno* [Rebello S. Rjei Kurcvjejl: ljudi smogut obmenivat'sja telami i zhit' vechno]. URL: <http://playboyru.com/chtivo/intervyu/rey-kurtsveyl-lyudi-smogut-obmenivatsya-telami-i-zhit-vechno/> [in Russian].
6. Sheler, M. (1994). Formalizm v jetike i material'naja jetika cinnostej [Formalism in ethics and the material ethics of values]. *Izbrannye proizvedenija – Selected works*. Moskva: Izd-vo "Hnozs" [in Russian].
7. Khamytov, N. (2017). *Filosofija: bytie, chelovek, mir. Ot metafiziki k metaantropologii* [Philosophy: Being, Man, World. From metaphysics to metaanthropology]. 4th ed. Kiev: KNT [in Russian].
8. Khamytov, N. V. (2017). Rozvytok i samorealizatsiia liudyny: proekty metaantropolohii i postantropolohii [Development and self-realization of man: projects of metaanthropology and postanthropology]. *Filosofska antropologhiia: aktualni problemy. Vid teoretychnoho do praktychnoho povorotu – Philosophical Anthropology: Current Issues. From theoretical to practical rotation*. (pp. 69–88). Kyiv: KNT [in Ukrainian].
9. Khamytov, N. (2002). *Taina muzhskoho y zhenskoho* [The secret of male and female]. Kyev: Lybid [in Russian].
10. Khamytov, N. V. (2019). *Liudy tosky y liudy skuky* [People are longing and people are bored]. Kyev: KNT [in Russian].
11. Bostrom Responds to Fukuyama's Assertion that Transhumanism is World's Most Dangerous Idea. World Transhumanist Association.
12. Kurzweil, Ray. (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: "Viking Adult".
13. Huxley, J. (1957). *New Bottles for New Wine: Essays*. London: Chatto & Windus.

Терлецька Наталія Олександрівна
Аспірантка
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9

Terletska Natalia
Ph.D. Student
National Pedagogical University M.P. Dragomanova
9, Pyrohova str, Kyiv, 01601, Ukraine

Email: kfa_ifon@npu.edu.ua

Цитування: Терлецька Н. О. Людина в метаантропології та трансгуманізмі й смисл людського буття. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С.59–65.

Citation: Terletska, N.O. (2020). Liudyna v metaantropolohii ta transhumanizmi y smysl liudskoho buttia [A human being in meta-anthropology and transhumanism: the sense of human existence]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 59–65.

Стаття надійшла / Article arrived: 18.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2020

Ціннісні смисли суспільного порозуміння в Україні

Тетяна Комарова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Ціннісні смисли розглядаються у контексті динаміки політичної системи України в інформаційну епоху. Стабільність політичної системи значною мірою залежить від її здатності ефективно реагувати на виклики, адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін. Зазначено важливість для нормального функціонування країни об'єктивних соціально-економічних показників, вибору пріоритетів державної політики та наявності загальних, визнаних більшістю громадян, соціокультурних та духовних цінностей і смислів. Увагу сконцентровано на одному з ключових факторів стабілізації – збереженні та посиленні загальнонаціонального порозуміння стосовно головних загальнонаціональних завдань розвитку, цілей та аксіологічних смислів. Необхідною умовою стабільного розвитку є формування інформаційного простору, що відповідає головним цінностям загальнонаціонального соціокультурного поля. У свою чергу, цей простір має позитивний і негативний бік, а отже, несе певні ризики. Підкреслено, що для набуття сталого стану суспільства важливо гармонізувати виклики, пов'язані як з традицією, так і з інноваціями. Виявлено специфіку протиріч між цими складовими за сучасних українських умов. Проаналізовано контент аксіологічних настанов, що є пріоритетними для формування стабільності як суспільства, так і політичного режиму, що надасть змогу ефективно опиратися деструктивним факторам. Розглядаються дві моделі політичної стабільності (тотальна та динамічна) суспільства та їхні характеристики. Вказано на сучасний стан характеру дестабілізації українського суспільства: критично підвищилось значення фактору випадковості на тлі втрати владою важливих регулюючих та контрольних функцій.

Ключові слова: політична стабільність, фактори та моделі стабільності, соціокультурний простір, адаптивність, ціннісний розкол, ефективність

Value senses of public understanding in Ukraine

Tetiana Komarova, V. N. Karazin Kharkiv National University

Value senses are considered in the context of dynamics of Ukraine's political system in information epoch. Stability of a political system depends on its ability to respond effectively to challenges, to adapt to internal and external changes. The importance of objective socio-economic indicators, choice of priorities of state policy and availability of common, recognized by majority of citizens, socio-cultural and spiritual values and meanings for normal functioning of the country are emphasized. Attention is focused on one of the key factors of stabilization – maintaining and enhancing of national understanding concerning major national development tasks, goals and axiological meanings. A necessary condition for stable development is formation of an information space that corresponds to main values of national socio-cultural field. This space, in turn, has its positive and negative sides, and therefore carries some risks. The necessity for creation an effective model of value senses of public understanding of a complex approach, which provides ensuring of freedom as a security by the state. It is emphasized that it is important to harmonize challenges related to both tradition and innovations in order to achieve a stable state of society.

The specific contradictions between these components under the present Ukrainian conditions are revealed. The content of axiological guidelines, which are priority for forming stability of both society and political regime, was analyzed. Two models of political stability (total and dynamic) of society and their characteristics are considered. The current state of destabilization of Ukrainian society is indicated: significance of the contingency factor has increased critically and the important regulatory and controlling functions have been lost by the power. The need for authorities and society to work together to restore the original model of understanding that existed at the beginning of Ukraine's independence was noted.

Significant part of responsibility for this state of affairs, especially for widen the division in Ukrainian society, lays in domestic political elite, which, instead of mobilizing values in socio-political space and uniting the efforts of citizens around constructive development goals, seeks to rely on external support.

Keywords: political stability, factors and models of stability, socio-cultural space, adaptability, value division, efficiency

Ценностные смыслы общественного согласия в Украине

Татьяна Комарова, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина

Ценностные смыслы рассматриваются в контексте динамики политической системы Украины в информационную эпоху. В статье показано, что стабильность политической системы в значительной степени зависит от ее способности эффективно реагировать на вызовы, адаптироваться к внутренним и внешним изменениям. Подчеркивается важность для нормального функционирования страны объективных социально-экономических показателей, выбора приоритетов государственной политики и наличия общих, признанных большинством граждан, социокультурных ценностных смыслов. Внимание сконцентрировано на одном из ключевых факторов стабилизации – сохранении и усилении общенационального понимания главных общенациональных задач развития, целей и аксиологических смыслов. Необходимым условием стабильного развития является, в свою очередь, формирование информационного пространства, которое соответствует главным ценностям общенационального социокультурного поля. Это пространство несёт в себе как положительное, так и негативное содержание, а значит, является источником определенных рисков. Подчеркнуто, что для обретения устойчивого состояния общества важно гармонизировать вызовы, связанные как с традицией, так и с инновациями. Обнаружена специфика противоречий между этими составляющими в современных украинских условиях. Проанализирован контент аксиологических смыслов, приоритетных для формирования стабильности как общества, так и политического режима, что позволит эффективно оказывать сопротивление деструктивным факторам. Рассматриваются две модели политической стабильности (тотальная и динамическая) общества и их характеристики. Указано на современное состояние характера дестабилизации украинского общества: критически повысилось значение фактора случайности на фоне потери властью важных регулирующих и контрольных функций.

Ключевые слова: политическая стабильность, факторы и модели стабильности, социокультурное пространство, адаптивность, ценностный раскол, эффективность

Постановка проблеми

Сучасні умови процесу глобалізації висувають нові, більш жорсткі вимоги перед державою та суспільством та підвищують ризики для збереження стабільності, без чого не може бути й мови про перспективи розвитку. Цінність стабільності є одним із ключових критеріїв ефективної політики, про що наочно свідчить уся історія людства. Потужний потенціал інформаційного простору містить у собі як запобіжні, так і небезпечні чинники впливу на стабільність внутрішньополітичного становища держави, на усі складові політичної системи. Стабільність поєднує у собі, з одного боку, те, що система зберігає свої певні межі, можна сказати, підтримує специфіку моделі, з іншого – набуває адаптації через зміни та відповіді на постійні імпульси втрати рівноваги [1, с. 99]. Ця рівновага забезпечується за рахунок здатності політичних інститутів давати швидкі та адекватні відповіді на виклики розвитку. Крім того, вона потребує гармонізації викликів, пов'язаних як з традицією, так і з модернізацією.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить про недостатній обсяг досліджень у науковому політичному дискурсі аксіологічних смислів саме у площині питання стабілізації загалом та стосовно України, зокрема, дещо переважає увага

до інституційних факторів. Втім, розкрити зміст обраної проблеми допомагають роботи таких відомих науковців і мислителів, як Н. Макіавеллі, А. Лейпхарт, Г. Алмонд і С. Верба, Е. Гідденс, А. Панарін, М. Кастельс, С. Жданенко, В. Кривошеїн, Г. Малкіна та інших.

Мета дослідження – дослідити ціннісні смисли у контексті динаміки політичної системи України в інформаційну епоху та їхню роль у стабілізації/дестабілізації політичної системи, формуванні її здатності ефективно реагувати на виклики, адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін.

Виклад основного матеріалу

Стабільність є категорією, що визначається функціональними характеристиками системи, її техніко-технологічними особливостями, вибором інституційної моделі. Це «організаційне тіло» ефективної або неефективної (за умов відсутності стабільності) політики. Однак в історії політичної філософії є багато прикладів, що наголошують на якісному вимірі стабільності. Саме в ньому відбивається аксіологічна складова суспільної моделі: цінності, що є пріоритетними для суспільства, засади комунікативної взаємодії в межах політичного простору, вибір ціннісних смислів розвитку. Концентровано зміст критерію стабільності в

якісному вимірі становить наявність суспільного порозуміння стосовно основних цілей та цінностей розвитку. Для суспільства, що налаштовано на формування соціально комфортного простору, необхідною є згода як щодо стратегії політичного управління, так і його тактичних складових. На нашу думку, за сучасних умов інформаційного етапу розвитку, коли, як зауважує Е. Гідденс, миттєвий електронний зв'язок є не лише способом прискореної передачі інформації або новин, а й змінює саме життя людини [4, с. 28], і коли висувуються високі вимоги до творчого потенціалу людини, вкрай необхідним є забезпечення політичними інститутами держави свободи як безпеки для реалізації цього потенціалу. На цій основі може формуватися стала модель суспільного порозуміння.

Слід зауважити, що якісні показники стабільності можуть суперечити виміру безпеки для громадян. Тотальна стабільність, на відміну від динамічної моделі, не передбачає важливості широкого конструктивного порозуміння. Тотальна модель стабільності базується на ціннісному псевдосинтезі, який є паліативною неспроможністю суспільства та політичної системи сформувати якісно стале соціокультурне поле спільної ідентичності. За тотальної моделі вектор стабільності спільний ціннісний зміст розвитку суспільства підміняється штучно нав'язуваними (у тому числі інформаційними засобами) пріоритетами. Проведення цих пріоритетів забезпечується посіданням, з одного боку, технології відкритого примусу, а з іншого – застосуванням маніпулятивного впливу для просування ціннісного псевдосинтезу у суспільну свідомість.

Сьогодні проблема набуття стабільності динамічного типу в Україні критично загострилась. Загостреність ситуації зумовлена тим, що відсутність динамічної моделі стабільності призвела до найбільш несприятливих тенденцій для перспектив розвитку української державності, а саме: втрата владою контролю над певною частиною території держави, наявність громадянського протистояння та посилення тенденцій на прояви соціальних протестів у зв'язку з погіршенням соціально-економічної ситуації. Ці явища красномовно свідчать про вкрай небажану якість дестабілізації: непередбачуваність розвитку, тобто стан, коли вплив випадковості у розвитку критично підвищується. Тобто керованість соціальними процесами з боку влади значною мірою втрачена. На жаль, на нашу думку, останнім часом виявляється тенденція функціонування вла-

ди та суспільства саме у парадигмі дестабілізації та відсутності сталого суспільного порозуміння. Це, у свою чергу, не сприяє створенню умов для соціально-економічного зростання. Отже, перед українським суспільством і владою сьогодні постає нагальна потреба динамічної стабілізації, яка б дала змогу відновити стрижні керованості політичною системою та запобігти будь-якій можливості чергових майданів, вплив яких на сталий розвиток заздалегідь передбачити неможливо. Таке завдання стоїть і перед українськими експертами. Принципова неадекватність стратегічного аналізу, що переважає в середовищі професійних експертів і розробників доктрин, характеризується зневагою до гуманітарних вимірів та духовно-гуманітарного підґрунтя сучасних епохальних зсувів [13]. Як своєю чергою зауважує С. Жданенко, що дослідники інформаційної епохи «дедалі частіше відзначають, що неминуче проникнення інформації і знання в усі сфери людського буття несе за собою істотні світоглядні трансформації, оскільки збільшення інформаційних потоків обумовлює якість життя і соціальні зміни» [6, с. 99].

На початку набуття незалежності Україна мала велику стабілізуючу основу у наявності суспільного порозуміння. Ми можемо назвати цю модель порозуміння джерельною. Порозуміння стосувалося антитоталітарних настанов, тому що суспільство втомилось від духовної несвободи радянської моделі, а отже, обрало незалежний демократичний вектор розвитку. Майже одноставно українські громадяни сформували ціннісний вектор спільного соціокультурного поля. Зрозумілим є той факт, що українці обрали перспективи безпечної, конкурентоспроможної держави. Джерельна модель порозуміння характеризувалась високим рівнем патріотизму, підтримки держави. Напружені у соціально-економічному плані 1990-ті рр. все ж таки були відзначені прихильністю суспільства до визнання легітимності влади. Цінність для громадян незалежної держави, принципів демократії були для української влади справжньою «золотою акцією» та шансом для виправдання суспільних експектацій, надали час для маневрів. Однак сьогодні політична еліта та обрана нею модель політичної влади втратили більшу частку того, що джерельно мало українське суспільство. Варто навести такий вислів М. Кастельса: «Я не проповідую плаский політичний ландшафт, вільний від цінностей та пристрастей; мрії та проекти – це матеріал, з якого робляться соціальні зміни» [7, с. 487].

Політична практика минулого та сьогодення свідчать про використання владою технологій бінарних опозицій, побудови образів «друг – ворог», «свої – чужі» та принципу «переможець отримує все». Ця технологія надає можливості для швидкої мобілізації та адресно обраної за часом мобілізації електорату, однак у довгостроковій перспективі спрацьовує на зрощування розколів у суспільстві. Самий факт застосування політичною елітою «різного кольору» таких технологій свідчить про орієнтацію цих еліт на вузькогрупові та навіть приватні інтереси, що зрештою дозволяє їм набувати певного політичного капіталу, а не на суспільне порозуміння. Однак для суспільства, з одного боку, це означає відсутність ефективної політики та конструктивних пропозицій в аксіологічній площині. Ці технології підміняли прагматичні завдання ефективного керування творенням міфологемних образів та були своєрідною «втечею від свободи» (Е. Фромм) і зіграли свою деструктивну роль, що і призвело до розколу суспільства. А з іншого боку, влада виявилася неспроможною повною мірою брати на себе політичну відповідальність та шукає зовнішні сили для перекладання власної відповідальності. Таке ставлення еліти до свого призначення може пояснюватись не лише непрофесійністю, а й неперіоритетністю для неї національних інтересів, конструктивний зміст яких було підмінено цінностями та смислами соціального псевдосинтезу, що побудований на творенні міфологем та маніпуляціях, або ж навіть на безпосередньому обмані. Слід погодитись з думкою В. Кривошеїна, який досліджуючи сучасні політичні процеси, визначає, що сьогодні у сфері соціально-політичних відносин під впливом віртуалізації втрачають ефективність традиційні механізми зворотного зв'язку, спостерігається загальна деполітизація населення, зростає недовіра до державних інститутів [8, с. 8].

Відсутність позитивних результатів здійснюваної політики переводиться в інформаційному просторі суспільства до «сірої зони» замовчування, а на перший план висувуються проблеми та інформаційні приводи, які штучно конструюються та підсилюються владним впливом для своєрідного «перемикання» суспільної свідомості, відволікання від нагальних потреб розвитку та знаходження псевдопричин, які пояснюють відсутність прогресивних змін шляхом ефективної політики у вимірі гуманізму та людинолюбства. Отже, історія різних часів та політичні концепції таких авторів, як Каутілья – творець індійської

«Артхашастри», китайський філософ Шан Ян, флорентієць Макіавеллі, свідчать про те, що парадигма конфлікту найбільш корисна для політично неефективної влади, коли вона шукає вихід з ситуації кризи та власних прорахунків, які перекладаються на плечі народу. Для українських умов найбільш важливим є подолання негативної традиції використання управлінської парадигми конфлікту для набуття нібито стабільності, яка насправді не є ні конструктивною, ні тривалою, та звернення до парадигми згоди. Смислом та ціннісними складовими цієї парадигми є насамперед соціальна рівновага, реалізація гуманістичного розуміння свободи людини та свободи як справедливості. Сьогодні людиновимірна політика має спиратись не на вектор підтримки міфологем, а на створення істотних соціально-економічних умов для всебічного розвитку кожного громадянина.

Варто наголосити на тому, що парадигма згоди передбачає наявність суспільної згоди щодо ключових цінностей та цілей розвитку суспільства. Дуже актуальними є слова Макіавеллі про те, що государ повинен турбуватися постійно про те, щоб у народу було почуття необхідності у державі та державці [11, с. 56]. Можна згадати і таких відомих політологів, як Г. Алмонд і А. Лейпхарт, які звертали увагу на суспільство, де сфера суспільної згоди недостатньо сформована або взагалі відсутня. На їхню думку, по-перше, це є причиною перекосів у владі, спотворенні суспільно ефективних технологій функціонування влади. По-друге, це є причиною перманентної нестабільності таких суспільств. По-третє, набуття стабільності можливе лише за умов створення широких коаліцій у структурах влади (А. Лейпхарт) [9, с. 219], пошуку ціннісного синтезу та порозуміння (Г. Алмонд) [2, с. 126]. У ціннісно-сегментованих плюралістичних суспільствах (А. Лейпхарт) усі представники різних ціннісних уподобань повинні бути залучені до формування суспільного компромісу та, як наслідок, порозуміння [10, с. 89].

Для стабілізації політичного режиму необхідним є забезпечення морально-політичної та політико-правової відповідальності українських урядовців та політичної еліти загалом. Можна погодитись з формулюванням Г. М. Малкіної змісту морально-політичної відповідальності, яка є таким морально-психологічним станом суб'єктів політики, який полягає в розумінні ними сенсу та наслідків їхньої політичної діяльності. Політична відповідальність у моральному аспекті передбачає свідоме дотримання суб'єктом політики, у

першу чергу глави держави, норм політичного життя, його впевненість у правильності обраного політичного курсу, розуміння ним громадянського обов'язку, відчуття причетності до прийняття суспільно значущих рішень [12, с. 70]. Це, на нашу думку, є передумовою ефективної реалізації національних інтересів та формування загального порозуміння. Однак перше неможливо без реалізації механізмів політико-правової відповідальності, яка передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих санкцій, які можуть мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний чи конституційний характер.

Саме домінування неформальних «правил гри», що сформувалися у процесі національного державотворення, спотворюють конкурентну логіку політичного змагання, котра виступає головним чинником інституціоналізації політичного ринку. Відповідно переважання політичного та соціально-економічного статусу неформальних інституціональних структур над формалізованими правовими нормами створює головну перешкоду процесам вітчизняної державно-політичної модернізації [5, с. 6].

Одним із вагомих важелів впровадження принципу політико-правової відповідальності є більш широке використання механізмів прямої демократії. Традиції останньої, як свідчить історія та сучасність, є, як виявилось, й досі актуальними. Цьому завданню можуть слугувати, на нашу думку, інститут відкличного референдуму за народною ініціативою щодо дострокового припинення повноважень президента України, упровадження імперативного мандату для депутатів із правом виборців відкликати свого депутата, навіть висловлювати недовіру політичним партіям, які не працюють задля національних інтересів. Ці інститути громадянської активності могли б бути законними і легітимними в очах усього суспільства шляхами оновлення влади та підтримки її політичної відповідальності.

Сьогодні для українського суспільства є життєво необхідним подолання розколу та розбрату. По-перше, на це впливає соціально-економічна ситуація; по-друге, відсутність у керівництва системного підходу для подолання цих та інших проблем. Безперечно, одним із важливих ціннісних смислів є забезпечення захисту території держави від зовнішніх загроз. Однак у вирішенні цієї проблеми наявна діалектика із внутрішньою стабільністю та порядком. Неможна заперечувати той факт, що внутрішньо стабільні держави та суспільства, що змогли випрацювати засади

порозуміння, є менш чутливими до зовнішніх загроз. Тому наздоганяюче вирішення проблем зовнішньої безпеки не повинно відкидати на другий план питання соціально-економічні, забезпечення конкурентоспроможності держави в усіх напрямках. Для України із населенням та потенціалом, що ще нещодавно забезпечувало її входження до тридцяти найбільш креативних країн світу [3, с. 44], саме людиновимірна політика, що спрямована на відновлення розвитку цього потенціалу, пов'язана із завданням входження до інформаційної цивілізації. Охорона здоров'я нації, освіта, наука, гідні сучасних вимог інформаційного суспільства умови життя для кожного, особливо підключення з боку держави та суспільства молоддю – це лише загальні вектори пошуку конструктивних політичних рішень, які б покращували стан цих сфер, і, аж ніяк не скорочували вже досягнуті позиції.

Висновки.

Для створення ефективної моделі ціннісних смислів суспільного порозуміння наявною є необхідність комплексного підходу, що передусім передбачає забезпечення державою свободи як безпеки. Значна частка відповідальності за такий стан речей, що характеризується поглибленням розколу в українському суспільстві, лежить на вітчизняній політичній еліті, яка замість мобілізації ціннісних смислів у соціополітичному просторі та об'єднання зусиль громадян навколо конструктивних завдань розвитку, й до сьогодні продовжує багато в чому реалізовувати неопатримональні практики, виявляє намагання спиратись на зовнішню підтримку. За таких умов, на нашу думку, необхідним для влади та суспільства є впровадження ціннісних смислів, щодо спільних зусиль відновлювати джерельну модель порозуміння, що існувала на початку набуття незалежності Україною.

Парадигма конфлікту найбільш корисна для політично неефективної влади, або ж за умов, коли влада шукає вихід з ситуації кризи та власних прорахунків, які перекладаються на плечі народу. Для українських умов найбільш важливим є подолання негативної традиції використання управлінської парадигми конфлікту для набуття нібито стабільності, яка насправді не є ні конструктивною, ні тривалою, та звернення до парадигми згоди. Ціннісними складовими цієї парадигми є насамперед соціальна рівновага, реалізація гуманістичного розуміння свободи людини і, зокрема, свободи як справедливості.

Для стабілізації та порозуміння не менш важливими є не лише практичні кроки, а й

формування інформаційного простору, спрямованого на підтримку ціннісних смислів суспільного розвитку, що поєднували б людей. Це конструктивні виміри безпеки, праці, власності, свободи, справедливості тощо. Необхідним, таким чином, є формування громадянського спільного соціокультурного поля, у цінностях якого стабільність держави та благополуччя кожної людини – взаємопов'язані категорії. Перевантаження інформаційного простору плеканням минулих взаємних образ, штучних міфологем, прояви агресії та нагнітан-

ня негативних очікувань справляють негативний вплив на стан та адаптивні можливості суспільної свідомості. Порозуміння будується на спільному духовному стрижні, на позитивних очікуваннях та впевненості у спільних вагомих минулих зверненнях. Інформаційний простір – це не лише сфера політики, він формується на підґрунті об'єктивної суспільної ситуації. Комунікативні можливості суспільства як на рівні міжлюдського спілкування, так і на рівні діалогу «влада – суспільство» в українських умовах потребують модернізації не менш інших сфер.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авксентьева Т. Г. Политика и власть в информационную эпоху: украинский контекст : монография. Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. 324 с.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Полис*. 1991. № 4. С. 122–134.
3. Бердичевская М. Академическое болото. *Эксперт. Украина*. 2008. № 39 (182). С. 42–45.
4. Гиддэнс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / пер. с англ. Москва : Весь мир, 2004. 120 с.
5. Динаміка політичного режиму в Україні (прогностичний аспект): аналіт. доп. / за заг. ред. О.А. Фісуна ; рег. філіал НІСД у м. Харкові. Харків : Золоті сторінки, 2011. 116 с.
6. Жданенко С. Б. Моральні цінності суб'єкта діяльності в інформаційному суспільстві: трансформація й віртуалізація. *Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 3(38). С. 96–109.
7. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы. *Полис*. 1992. № 1–2. С. 217–225.
8. Лейпхарт А. Со-общественная демократия. *Полис*. 1992. № 3. С. 86–99.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
10. Кривошеїн В. Соціально-політичні ризики віртуалізації держави. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2019. Т. 22, № 12. С.5–14.
11. Макиавелли Н. Государь / пер. с ит. Москва : Планета, 1990. 84 с.
12. Малкіна Г. М. Інститут політичної відповідальності президента України. *Інститут президента України в системі державної влади України* : Матеріали наукової конференції. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. С. 69–74.
13. Панарин А. Стратегическая нестабильность XXI века. URL: https://royallib.com/book/panarin_aleksandr/strategicheskaya_nestabilnost_hhI_veka.html

REFERENCES

1. Avksentijeva, T. G. (2013). *Polityka i vlada v informacijnu epokhu: ukrajinsjkyj kontekst [Politics and government in the information epoch: the Ukrainian context]*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].
2. Almond, Gh., & Verba, S. (1991). Ghrzhdanskaja kuljtura y stablyjnostj demokratyy [Civic Culture and the Stability of Democracy]. *Polis*, 4, 122–134 [in Russian].
3. Berdychevskaja, M. (2008). Akademicheskoe boloto [Academic swamp]. *Ekspert. Ukrayna – Expert. Ukraine*, 39 (182), 42–45 [in Ukrainian].
4. Ghyddens, E. (2004). *Uskoljzajushhyj myr: kak ghllobalyzacyja menjaet nashu zhyznj [An elusive world: how globalization is changing our lives]*. Moskva: Vesj myr [in Russian].
5. Fisun, O. A. (Ed.). (2011). *Dynamika politychnogho rezhymu v Ukrajinі (proghnoznyj aspekt) [Dynamics of the political regime in Ukraine (prognostic aspect)]*. Kharkiv : Zoloti storinky [in Ukrainian].
6. Zhdanenko, S. B. (2018). Moraljni cinnosti sub'jekta dijalnosti v informacijnomu suspiljstvi: transformacija j virtualizacija [Moral values of the subject in the informational suspension: transformation and virtualization]. *Visnyk Nacionaljnogho universytetu "Jurydychna akademija imeni Jaroslava Mudrogho" –The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 3(38), 96–109 [in Ukrainian].
7. Lejpkhart, A. (1992). Mnoghosostavnie obshhestva y demokratycheskye rezhymy [Multiple Societies and Democratic Regimes]. *Polis*, 1–2, 217–225 [in Russian].
8. Lejpkhart, A. (1992). Co-общественная демократия [Co-public democracy]. *Polis*, 3, 86–99 [in Russian].

9. Kastel's, M. (2000). *Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura* [The Information Age: Economics, Society and Culture]. Moskva: GhU VShE [in Russian].
10. Kryvosheyin, V. V. (2019). Sotsialno-politychni ryzyky virtualizatsii derzhavy [Social and political risks of virtualization of s tate]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (12), 5–14 [in Ukrainian].
11. Makyavelly, N. (1990). *Ghosudaryj* [Sovereign]. Moskva: Planeta [in Russian].
12. Malkina, G. M. (2014). Instytut politychnoji vidpovidalnosti prezydenta Ukrainy [Institute of Political Responsibility of the President of Ukraine]. Proceedings of Scientific Conference: *Instytut prezydenta Ukrainy v systemi derzhavnoji vlady Ukrainy – Institute of the President of Ukraine in the system of state power of Ukraine*. (pp. 69–74). Kyiv: Kyjivskyj universytet [in Ukrainian].
13. Panaryn, A. (2004). *Strateghycheskaja nestabil'nostj XX veka* [21st Century Strategic Instability]. Retrieved from https://royallib.com/book/panarin_aleksandr/strategicheskaya_nestabilnost_hhl_veka.html [in Russian].

Комарова Тетяна Геннадіївна

Кандидат політичних наук, доцент
Харківський національний університет ім.
В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Email: t.komarova@karazin.ua

Komarova Tetyana

Ph.D. in Political Science, Assoc. Prof.
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., Kharkiv , 61022, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7243-249X

Цитування: Комарова Т. Г. Ціннісні смисли суспільного порозуміння в Україні. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С.66–72.

Citation: Komarova, T. G. (2020). Tsinnisni smysly suspilnoho porozuminnia v Ukraini [Value senses of public understanding in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 66–72.

Стаття надійшла / Article arrived: 23.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2020

«Пам'ять міста» і «пам'ять у місті»: евристичні ресурси хвильової концепції Е.Тоффлера

Надія Міхно, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Розглянуто можливість застосування футурологічного концепту Е. Тоффлера для пояснення змін у коммеморативних об'єктах і практиках сучасного міського середовища. Звернено увагу на можливість використання семіотичного підходу при розгляді окресленої проблематики в межах міського простору. На основі семіотичного підходу визначено необхідність у межах нашого дослідження розглядати певні точки міського простору, які здатні виконувати функцію історико-соціальної трансляції минулого, – «місця пам'яті», та їх загальна сукупність – «ландшафти пам'яті». Зазначено, що «ландшафти пам'яті» та окремі «місця пам'яті» міського простору є ресурсним відображенням історичної та соціальної пам'яті в місті. Окреслено загальні положення хвильової концепції Е. Тоффлера, а саме пояснення трьох «хвиль», які задаються автором як масштабні загальносвітові процеси соціальної динаміки. Зафіксовано розгляд проблематики пам'яті через схему хвильових змін у суспільстві. Для аналізу пам'яті в сучасному міському просторі за допомогою хвильової концепції Е.Тоффлера здійснено розмежування понять «пам'ять міста» і «пам'ять у місті», які відрізняються локальністю транслючого образу минулого: конкретного міста чи події та персоналії поза містом. У результаті дослідження здійснено аналіз особливостей існування «місць пам'яті» та пов'язаних з ними коммеморативними практиками в просторі сучасного та варіативного майбутнього міста, спираючись на ідею Е. Тоффлера щодо взаємоіснування «Другої хвилі» та «Третьої хвилі» в сучасному суспільстві.

Ключові слова: місто, міський простір, місця пам'яті, ландшафти пам'яті, пам'ять у місті, пам'ять міста

«Memory of the city» and «memory in the city»: the heuristic resources of the waven concept of E. Toffler

Nadiya Mikhno, Oles Honchar Dnipro National University

In the article the possibility of application of the futures concept E. Toffler to explain changes in commemorating the objects and practices of the modern urban environment. The theoretical justification of the concept of "space" as one of the central categories of science, and it kind of "social space", that is, of course, the object of the social sciences and humanities, primarily sociological analysis. The proposed explanatory scheme the ratio of physical and social space. Provides an overview of the concept of "urban space" as a specific education between physical and social space. Attention is drawn to the possibility of using a semiotic approach to the identified issues within the urban space. Based on the semiotic approach identified the need in our study to consider certain points in urban space, which are able to perform the function of historical and social translation of the past – "places of memory", and their General set – «landscapes of memory». Moreover that «landscapes of memory» and a separate "places of memory" of urban space is a resource mapping of the historical and social memory in the city. For clarity, the conceptual-categorylink research system, a distinction between "social" and "historical" memory. Outline the General provisions of the wave concept E. Toffler, namely the explanation of the three "waves" which are defined by the author as a large-scale global process of social dynamics. Recorded discussion of memory through the circuit of the wave of change in society. For memory analysis in contemporary urban space using wave concept of E. Toffler made the distinction between the concepts "memory" and "memory in the city", which differ in the locality translocase images of the past: the particular city or events and personalities outside the city. The study carried out analysis of the characteristics of the existence of «places of memory» and related commemorative practices in the contemporary and divergent of the future city, based on the idea regarding relationship E. Toffler's "Second wave" and "Third wave" in modern society.

Keywords: city, city space, places of memory, landscapes of memory, memory of the city, memory in the city

«Память города» и «память в городе»: эвристические ресурсы волновой концепции Э. Тоффлера

Надежда Михно, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара

Рассмотрена возможность применения футурологического концепта Э. Тоффлера для объяснения изменений в коммеморативных объектах и практиках современной городской среды. Обращено внимание на возможность использования семиотического подхода при рассмотрении обозначенной проблематики в рамках городского пространства. На основе семиотического подхода определена необходимость в рамках нашего исследования рассматривать определенные точки городского пространства, которые способны выполнять функцию историко-социальной трансляции прошлого – «места памяти», и их общая совокупность – «ландшафты памяти». Отмечено, что «ландшафты памяти» и отдельные «места памяти» городского пространства являются ресурсным отображением исторической и социальной памяти в городе. Очерчены общие положения волновой концепции Э. Тоффлера, а именно объяснение трех «волн», которые задаются автором как масштабные общемировые процессы социальной динамики. Зафиксировано рассмотрение проблематики памяти через схему волновых изменений в обществе. Для анализа памяти в современном городском пространстве с помощью волновой концепции Э. Тоффлера осуществлено разграничение понятий «память города» и «память в городе», которые отличаются локальностью транслируемого образа прошлого: конкретного города или события и персоналии вне города. В результате исследования осуществлен анализ особенностей существования «мест памяти» и связанных с ними коммеморативными практиками в пространстве современного и вариативного будущего города, опираясь на идею Э. Тоффлера относительно одновременного существования «Второй волны» и «Третьей волны» в современном обществе.

Ключевые слова: город, городское пространство, места памяти, ландшафта памяти, память в городе, память города

Постановка проблеми.

В умовах розитку сучасного світу та України, зокрема, відбуваються неминучі зміни в усіх сферах соціального життя. Соціальна динаміка дає поштовх до різних просторових трансформацій. Це також стосується трансформацій міського середовища – основна форма територіального угруповання суб'єктів соціальної дії в сучасному світі. Дані умови активізують рефлексію серед різних дослідників, які прослідковуючи зміни в сьогоденні, та основуючись на наукових інструментах пізнання дійсності, здатні до відтворення певних прогностичних концептів. Річ йде про можливість споглядаючи за тим, що змінюється сьогодні, теоретично відтворити те, до чого призведуть ці зміни в майбутньому. Цікавим прикладом є концепція соціолога-футуролога Е. Тоффлера, яка окреслена в його книзі «Третя хвиля», що написана у 80-х рр. ХХ ст. і прогностично в кінцевій точці аналізу направлена на 2025 р. [9].

В Україні, враховуючи пройдений процес декомунізації міської топоніміки та меморіальних об'єктів, можна наголосити на такому явищі як зміна ідеологічних символізацій міста: перехід до національного, націю-центричного ракурсу. Схожа зміна проходила також під час комунізації міського простору при становленні Радянської системи

і реконструкції російсько-імперських ідеологічних символічних пластів. Попри дані ідеологічні зміни, слід враховувати й певні глобальні особливості часу епохи. Річ йде про сучасні процеси загальносвітового масштабу: глобалізація поряд з децентралізацією, інформатизація та візуалізація, зміни в характеристиках соціальних взаємодій, комунікацій, практик та характеристик сучасного групоутворення та інше.

Тому виникає необхідність окреслити, проаналізувати можливий стан та специфіку відображення в тексті сучасного міста об'єктів фізичного простору, які є точками трансляції минулого. Слідуючи з цього, вони розуміються як інструменти та ресурси відворення та відображення історичної, історико-соціальної та соціальної пам'яті.

Аналіз досліджень і публікацій. З 20-х рр. ХХ ст. соціальні дослідники звернулися до з'ясування змісту феномена пам'яті, що знайшло своє відображення в наукових концепціях: Е. Дюркгейма (коммеморативний ритуал), М. Хальбвакса (соціальні рамки пам'яті), Т. Адорно (травматична пам'ять), Я. Ассмана (пам'ятаюча культура), П. Нори (місця пам'яті), П. Коннертона (пам'ять-звичка).

Серед дослідників, які торкнулися в своїх теоретичних концептах проблематики пам'яті, соціальності в пам'яті (соціальна пам'ять) був

також американський письменник, соціолог та футуролог Е. Тоффлер. У контексті дослідження проблематики, пов'язаної з історичною пам'яттю як соціальним явищем або конструктом, займалися: вітчизняні дослідники (О. Бойко, С. Хутка, І. Наумова, Ю. Зерній, В. Жадько, О. Фостачук, П. Тронько, Л. Зашкільняк, М. Козловець) та російські дослідники (І. Чурсанова, Д. Анікін, Д. Гігаурі, І. Савельєва, А. Полетаєв, Л. Рєпіна). Проблематику ландшафтів пам'яті в міському просторі розглядали такі українські дослідники, як: А. Киридон, А. Меренков, Н. Антонова, А. Макаров, О. Мосієнко, В. Серєда, О. Мусієздов, Л. Малєс, Ю. Сорока, Є. Терентьєв, Р. Шаповалов, І. Богдановська, І. Трегубенко.

Мета статті полягає у використанні хвильової концепції Е. Тоффлера для аналізу потенційно можливих форм існування та презентації міської пам'яті: соціального, історичного та соціально-історичного наповнення в публічному, символічному, фізичному просторі сучасного міста (з проекцією на майбутнє) як особливої форми соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу.

Враховуючи те, що наш дослідницький напрямок пов'язаний з просторовим аналізом, у першу чергу дамо теоретичне обґрунтування простору загалом та соціального простору в рамках наукового поля соціології. Ми його розуміємо, по-перше, у синтезі з поняттям часу (хроно-топ, просторово-часовий континуум), по-друге, як певна реальність, яка охоплює всіх людей [2]. Щодо категорії більш близької до наукового поля соціології – «соціальний простір», слід зазначити на тому, що дослідники не розділяють загальної думки в розумінні даного явища. Існують різні чисто соціальні або соціально-фізичні трактовки. Так, А. Філіппов найбільш повно та комплексно визначає дану категорію. По-перше, це упорядкований простір соціальних позицій, наприклад, статусів, які можуть існувати тільки за умови, що заняття однієї позиції виключає можливість заняття іншої одночасно, що досить схоже з об'єктами фізичного простору. По-друге, це може бути специфіка будь-якого простору, бо його структурні елементи мають соціальне походження. По-третє, це простір у фізичному розумінні, але на нього здійснюється проектування розподілу і співвіднесення соціальних позицій [10].

Виходячи з цього, ми вважаємо, що фізичний простір існує як проекція соціального простору. Соціальний простір у певній мірі відбивається в межах фізичного, тому можна стверджувати, що

в даному випадку фізичний простір міста є соціальним конструктом, який діяльнісно направлений на переформування фізичних матеріальних об'єктів під потреби суб'єктів. Так, наприклад, розглядаючи місто, можна помітити, наскільки сильно його фізичний простір видозмінений через високу щільність населення та значну інтенсивність соціальних зв'язків. Слідом за В. Лаврік, погодимося, що місто є поняттям, яке вказує на масштабне просторове та територіальне утворення, що має такі особливості: щільність соціальних контактів мешканців, висока спеціалізація праці, конвертація різних видів капіталів для підтримки існування та діяльності людей [6].

За логікою нашого дослідження зосередимо увагу на специфічному та локальному виді просторового утворення, а саме на міському просторі. Тут варто відзначити, що в межах семіотичного напрямку досліджується знакова трансляція конкретних локальних точок міста або всього міського середовища [4]. Виходячи із семіотичного напрямку з його акцентуванням на знаковості об'єктів, логічно стверджувати про існування конкретних точок або композицій у міському просторі, які на символічному рівні транслюють повідомлення про певні сконструйовані варіації образу минулого. Ці точки, які відсилають нас до минулого, до практик «згадування», ми називаємо «місцями пам'яті».

Сукупність усіх фізичних об'єктів міського простору, які відносяться до місць пам'яті й мають здатність транслювати певний сконструйований контекст минулої дійсності, зводимо під загальною метафоричною назвою – «ландшафти пам'яті». Вітчизняна дослідниця А. Киридон визначає дві моделі даного концепту. Ландшафт пам'яті у ментальному вимірі як певна територія пам'яті, наповнена різноманітними смислами та образами, пов'язаними з процесом та результатом пам'ятання. Ландшафт пам'яті у прикладному (фізичному) вимірі як конкретні обриси та маркери місцевості, що формують образи пам'яті й створюють підстави для реконструкції минулого. Дослідник зазначає, якщо для відтворення ландшафту пам'яті у прикладному вимірі простір пам'яті представлений конкретними місцями пам'яті (наприклад пам'ятник), то для ландшафту пам'яті у ментальному вимірі його елементами є саме спогади, архетипи [5]. З огляду на наш дослідницький вектор, ми розуміємо ландшафт пам'яті винятково в межах прикладного виміру, який, у свою чергу, локалізований на рівні міста.

Розглянувши специфічність урбаністичного простору як об'єкту соціологічного аналізу, перейдемо до самого явища пов'язаного з проекцією «назад» у соціальному просторі, тобто соціальна пам'ять, історична пам'ять та ін. Загалом можна відзначити, що соціальна пам'ять – це вся інформація в межах поточної соціальної системи, яка має відсилання або прямо пов'язана з минулими станами соціальної системи. Якщо ж акцентувати увагу на їх відмінних рисах даних концептів, І. Чурсанова зазначає, що поняття «соціальна пам'ять» і «історична пам'ять», мають спільний об'єкт відображення, але відрізняються способами фіксації його змісту як на інформаційному так і на семіотичному рівні. Соціальна пам'ять охоплює набагато більший обсяг інформації, що запам'ятовується, тому вона менш диференційована, ніж історична пам'ять. Соціальна пам'ять практично позбавлена матеріально-предметних носіїв і менш залежна від інституційних утворень (у перш чергу від інституту політики), оскільки вона функціонує на більш глибоких рівнях свідомості суспільства, ніж історична пам'ять. Отже, загалом можна зазначити, що соціальна пам'ять не так сильно схильна до маніпуляцій і перекручувань стосовно свого змісту [11].

Виходячи із мети нашого дослідження, зосередимось на проблемі пам'яті загалом та соціальної, зокрема, у межах теоретичних розробок Е. Тоффлера. Науковець пропонує свою схему феноменології історичного процесу, що ігнорує традиційні історіографічні концепції. Слід зазначити, що Е. Тоффлер, спираючись на дуже об'ємний фактичний матеріал, посилення на наукову і публіцистичну літературу, статистичні дані, виокремлює в історії цивілізації три хвилі [8]. Спочатку за визначенням Е. Тоффлера, була перша хвиля, яку він називає «сільськогосподарською цивілізацією». Характерні риси: земля – основа всіх соціальних сфер, простий розподіл праці, існування декількох певних каст і класів, влада жорстко авторитарна, аскрептивний статус визначає його місце в житті, економіка децентралізована, у сім'ї патріархат. До середини ХХ ст. Перша хвиля змінюється Другою – приходить індустріалізм: серійне виробництво, невідновлювальна енергетика, промислове виробництво, мала нуклеарна сім'я, фабричне навчання. Але одночасно з Другою на світ почала накочуватися нова Третя хвиля: електроніка, космічне виробництво, використання глибин океану і біоіндустрії, поновлювані джерела енергії, вже не-нуклеарна сім'я, радикальні зміни в освіті та інше [3]. Ко-

ротно окресливши основну ідею суспільного розвитку, відображену в книзі Е. Тоффлера «Третя хвиля», слід перейти до того, яким чином дослідник розглядає саме проблематику пам'яті.

Так, Е. Тоффлер, у своїй праці виокремлює два види пам'яті, виходячи із критерія спільності та унікальності. Перша – це індивідуальна, яка недоступна для інших, тобто є особистою пам'яттю, яка утворюється в результаті життєвого досвіду індивіда. Другий вид – це загальна (соціальна), вона відкрита для інших. У загальній пам'яті соціолог бачить еволюційне ядро, тому що вона не короткострокова і обмежена лише життєвим шляхом окремої людини, а має репродуктивний характер, а саме зберігається і передається з покоління в покоління. Розвиток соціальної пам'яті має прямий функціональний взаємозв'язок з загальним розвитком суспільства загалом. Так, у суспільстві Першої хвилі не існувало інших форм зберігання соціально значимої інформації, крім самих людей, і саме тому об'єм інформації був значно обмежений. Цивілізація Другої хвилі розширила межі пам'яті за допомогою поширення грамотності, ведення систематичних ділових записів, будівництва бібліотек і музеїв, винахід картотеки – ці нові способи фіксування інформації значно розширили об'єм, а також зменшили ймовірність спотворення інформації. Але існують і певні негативні моменти: чітко зафіксована пам'ять у матеріальних носіях зменшує її рухливість. Тобто дослідник вважає, що на даному етапі відбувається «заморозка» соціальної пам'яті. Третя хвиля за допомогою створення комп'ютерів, які зроблять можливим появу нових теорій, технічних проривів та ідей, створила можливість не тільки збільшити пам'ять, а й певною мірою оживити її. У сучасній інформаційній ері спільна пам'ять знову стає актуальним механізмом суспільних змін [1]. Виходячи із теорії Е. Тоффлера, можна сказати, що пам'ять не є певним статичним елементом, вона також змінюється виходячи із технологічного і соціокультурного розвитку. Він також наголошує на тому, що на сучасному етапі вона органічно поєднала такі параметри як великий об'єм та динамічність. Отже, автор розробив концепцію еволюційної зрілості сучасної соціальної пам'яті, яка тепер грає важливу роль у соціальному житті.

Використавши евристичний потенціал футурологічної концепції, окресленої в книзі «Третя хвиля» зробимо спробу проаналізувати проблематику пам'яті в просторі міста як територіальної форми проживання суб'єктів соціальної реальності. Для початку варто було б пояснити

відмінність понять «пам'ять у місті» і «пам'ять міста». Дані поняття демонструють, що соціальна пам'ять у міському просторі, в її змістовному плані, може мати «міський» і «позаміський» контекст. Так, «пам'ять міста» є для нас інформацією про минуле, яка зберігається в певному місті, за змістом безпосередньо пов'язана з цим містом, і актуалізується також у цьому місті. По суті в ідеальному варіанті – це пам'ять у місті, про місто і для міста. Це пам'ять обмеженої масштабності. Але не варто говорити, що ця пам'ять повністю закрита всередині конкретного міста і не виходить за його межі. Вона може транслюватися і на національному, і на глобальному рівні, при цьому завжди тримаючись за свої витoki. Завжди її зміст буде про це місто. Тобто це пам'ять про себе самого (місто).

У той же час ми виокремили поняття «пам'ять у місті». Це більш широке поняття стосовно «пам'яті міста». Зміст даного поняття включає не тільки пам'ять, що має «міський» зміст, а й інше. У межах міського простору може транслюватися пам'ять регіональна, національна, глобальна. У ній транслюється подієве минуле, що не обов'язково має бути пов'язано з самим містом. Отже, під «пам'яттю в місті» ми розуміємо всю сукупність транслуючої соціальної, історичної пам'яті міського простору. Таким чином, «пам'ять міста» є підструктурою «пам'яті в місті». Явним прикладом елемента трансляції «пам'яті міста» можна назвати пам'ятник або назва вулиці на честь особи, яка була народжена в місті, проживала тут (а місто тепер «пишається» цією особою, актуалізуючи його в своїй пам'яті).

Отже, позначивши це, переходимо до моєнта припущень про те, що Е. Тоффлер можливо міг би говорити про «пам'ять міста» і «пам'ять у місті» в суспільствах Третньої хвилі. Спробуємо висвітлити дану проблематику на основі хвильової концепції Е. Тоффлера. Аналіз даної проблематики варто почати з обсягу і змістовних особливостей «пам'яті міста» в структурі «пам'яті в місті» на тлі Третньої хвилі. У першу чергу, у суспільствах Третньої хвилі можна говорити щодо збільшення «пам'яті міста» щодо всієї пам'яті, яка може існувати в місті. Це припущення ґрунтується на декількох взаємопов'язаних процесах, які Е. Тоффлер бачить у Третій хвилі, і які є протилежностями тому, що відбувалося в межах Другої хвилі, в умовах індустріального суспільства: демасифікація – децентралізація (і владна, і територіальна) – регіоналізація – і як наслідок «смерть національної держави».

У результаті перебігу цих процесів «пам'ять міста» збільшує свої масштаби в міському просторі. В умовах руйнування масових структур місто починає активніше пам'ятати не про події та персоналії країни, нації, на території якої місто розташовано, а про самого себе. Зникнення однорідної пам'яті, у першу чергу, у зв'язку із загибеллю національних держав призводить до того, що національна пам'ять йде з міста, оскільки вже не є актуальною, та її все сильніше витісняє локалізована пам'ять (пам'ять (в), (про) і (для) міста). За своїм змістом, це пам'ять про події, персоналії, які безпосередньо пов'язані з тим чи іншим містом, або ж повністю знаходяться в межах даного міста.

Збільшення обсягів «пам'яті міста» може бути ознакою спрогнозованого Е. Тоффлером наростання різноманіття на протигагу типовості, яка була у Другій хвилі. Отже, занепад національної або, навіть у більш рідкісних випадках, транснаціональної ідентифікації на протигагу наростання міської ідентифікації, призводить до того, що історична, культурна, соціальна пам'ять про країну, про націю вже знижує свою актуальність. Кожне місто на тлі збільшення «різності» починає говорити за свою унікальність, відмінність від інших, несхожість. Усе це можливо завдяки соціальній пам'яті (у вигляді «пам'яті міста») як дуже вдалого механізму самоідентифікації (споглядаючи назад, на те як історична пам'ять давала і підтримувала життя «національній» державі і «національній» ідентифікації).

Демасифікація інфосфери в Третій хвилі не дасть можливість конструювання в подальшому нових ліберальних, національних, націоналістичних, соціалістичних ідеологій. Тоді логічно припустити, що вулиці міста можуть перестати називати іменами героїв тієї чи іншої ідеології, меморіали або інші архітектурні споруди перестануть зводити на честь подій або персоналій важливих для конкретної ідеології. Деідеологізація пам'яті призведе відповідно і до її деполітизації. Зникне здатність політичної сфери (конкретно в формі тієї чи іншої держави) на рівні всіх міст певної країни проводити символічну політику з метою конструювання ідентичності вище рівня міста як максимум, або хоча б певного регіону. Штучне конструювання пам'яті з політичною метою, якщо і буде можливо, то тільки в «стінах» конкретного міста. Зникає символічна типізація міст, яка в найбільш концентрованому вигляді спостерігалася в радянському минулому.

У місті Третньої хвилі трансляція пам'яті, у межах його фізичного і символічного простору, у

першу чергу, може бути націленою на розповідь про саме місто і все те, що відбувалося всередині нього. Якщо знову вдаватися до аналогії з пам'ятками, то в м. Дніпро, наприклад, поява пам'ятника О. Полю – громадському діячеві міста і регіону, це якраз приклад актуалізації «пошуків» у міській та регіональній історичній пам'яті, без впливів ідеологічних конструкцій індустріального суспільства, які не давали йому (тобто пам'яті про нього) зайняти місце в символічному просторі міста. У кінцевому підсумку, в умовах демасифікації засобів інформації, дестандартізації поведінки людей і децентралізації влади у межах Третьої хвилі може відбуватися руйнування типової і однорідної пам'яті, розрахованої на велику кількість індивідів (у першу чергу, на рівні країни).

У цьому плані варто також поговорити про таке явище в українських реаліях як декомунізація міського простору. Тут, у першу чергу, ми повинні відповісти на таке питання: яке місце і пояснення декомунізації в Україні в межах теоретичної концепції Е. Тоффлера? З першого погляду зрозуміло, що даний процес не дуже то й укладається в розуміння суспільства Третьої хвилі, адже пам'ять радянського ідеологічного дискурсу змінюється національним (практики перейменування вулиць, площ). Ми б називали декомунізацію прикладом зміни пам'яті в міському просторі за законами суспільства Третьої хвилі, якби вона зупинилася тільки на ліквідації радянського ідеологічного дискурсу.

Так що ж виходить, приклад декомунізації в Україні спростовує те, що ми говорили вище про специфіку міської пам'яті в суспільствах Третьої хвилі? Але це зовсім не так, приклад України лише показує, що Друга хвиля сьогодні ще повністю не вщухла. Е. Тоффлер і говорив про те, що хвилі різко не змінюють один одну. У цьому полягає відмінність його концепції від марксистської, де завдяки революції все різко змінюється. Друга і Третя хвиля співіснують разом у даному моменті, тільки Третя хвиля набирає обертів, а Друга поступово вщухає. Тому, у даному випадку, нам варто говорити про темпи стихання Другої хвилі, які по всій планеті в різних його точках, мають різну інтенсивність. Друга хвиля повністю не стихла, хоча вже втратила багато енергії. Тому приклад специфіки декомунізації в Україні можна в даному кейсі пояснити як досі працюючу Другу хвилю в наш час. Так само варто врахувати, що в порівнянні з країнами Заходу, Друга хвиля в Україні залишилася більш впливовою і стихає більш повільно.

На ділі Е. Тоффлер, звертаючи увагу на соціальну пам'ять у цілому, вказував на те, що вона почне зберігатися не в бібліотеці, як у Другій хвилі, а в комп'ютері. У контексті міста і пам'яті це також є важливим моментом, особливо в межах аналізу специфіки ширшого поняття «пам'яті в місті». Так, якщо соціальна пам'ять Другої хвилі покладалася, у першу чергу, на письмову традицію, то своє зберігання вона забезпечувала в архівах і бібліотеках. Храми зафіксованої в письмовій формі пам'яті практично завжди знаходилися в містах. Міські бібліотеки і архіви консервували соціальну пам'ять усередині себе, отже, саме місто було «картою пам'яті». Тому в суспільствах Другої хвилі міста мали велику значимість, як реальної території, де зберігається пам'ять і міського, і позаміського змісту. В умовах Третьої хвилі головну роль зберігачів пам'яті займають вже не локальні територіальні точки – міста. Пам'ять у Третій хвилі починає зберігатися у позатериторіальному, інформаційно-віртуальному просторі – комп'ютер, інтернет. Інтернет-мережа зберігає інформацію і дає доступ до неї незалежно від фізичної території і, щоб звернутися до спадщини минулого, похід в бібліотеку втрачає актуальність.

Якщо дивитися більш широко, то на зміну фізичної матеріалізації пам'яті в суспільствах Другої хвилі приходить прямо протилежний процес дематеріалізації пам'яті, який викликаний вже Третьою хвилею. І тут мова йде не тільки про одне конкретне «місце пам'яті» – надрукована книга, яку можна «тримати в руках», і бібліотека як фізична територія концентрації даних книг. Дематеріалізація пам'яті торкнеться й інших об'єктів міста, а саме тих, яких ще називають місцями або ландшафтами пам'яті міського простору. Конкретизуючи, це різні меморіали міста (транслятори пам'яті): пам'ятники, пам'ятні таблички, монументи.

Ще одним теоретичним припущенням може бути те, що малі архітектурні форми з комеморативною функцією можуть поступово зникнути. Тоді вони повністю поступляться місцем архітектурним творінням з естетичною функцією. Уже в багатьох містах зростає кількість малих архітектурних форм з відсутністю трансляції про минуле: різні креативні композиції. Під час Другої хвилі в малій архітектурі переважали саме пам'ятники, які трансливали різні події і персонажів, які були в системі координат тієї чи іншої сконструйованої ідеологічної системи.

Але тут варто підкреслити, що взаємодія жителів міста з меморіалами в межах Другої хвилі була більш тісною. Наприклад, у радянському минулому типовими були зібрання громадян на різноманітних мітингах, які були пов'язані з святовою або траурною датою, яка транслиувала ту чи іншу подію, у рамках зконструйованої й однаковою для всіх історичної пам'яті. У прив'язці з пам'ятником, який транслиував ту ж пам'ять, що і певна дата, тільки в матеріальній формі, створювався «ритуал» з метою актуалізації, згадування і профілактики забування конкретних аспектів зконструйованого минулого. Усе це робилося з метою не допустити руйнування створеної завдяки історичній пам'яті ідентифікації (у даному випадку, таким чином, підтримували конструкт «радянського народу» і «радянської людини» в свідомості людей). У суспільстві Третьої хвилі, на думку Е. Тоффлера, це має повністю зникнути, оскільки, за словами автора, зникає значимість масової ідентифікації, тому і такі «ритуали» у пам'ятника не будуть актуальними.

Значимість втраять і пам'ятники пов'язані з малими або професійними групами в суспільній структурі. Люди, пов'язані між собою в минулому, будуть збиратися не у пам'ятника в місті, який би відображав їх спільне минуле, а в інтернеті, у «групах соціальних мереж», створених з метою об'єднати їх. У кінцевому підсумку, відсутність уваги жителів міста до меморіалів, незнання того, що транслює той чи інший пам'ятник, через відсутність добровільної або нав'язаної комунікації з ним, а також перехід пам'яті у віртуальний простір комп'ютера – усе це як раз і є знаком зникнення меморіалів як трансляторів у зв'язку з процесом дематеріалізації пам'яті Третьої хвилі.

Подібне стосується і внутрішньо міських топонімів, де символізація пам'яті закріплюється вже не матеріально, а завдяки практикам номінації певних міні-просторів міста: вулиці, площі, проспекти і т. д. Трансляція в топонімах імен історичних персоналіїв і назв історичних подій, які значимі для тієї чи іншої зконструйованої «національної пам'яті», може не мати місце в межах Третьої хвилі практично з таких же причин, що і пам'ятники. Ми вже говорили, що в Україні практики перейменування вулиць при декомунізації не є прикладом Третьої хвилі, оскільки не варто ще скидати з рахунків Другу хвилю. Але вже низку вулиць називають не на честь «чогось» або «когось» з метою трансляції певної моделі пам'яті, як приклад серед нових топонімів м. Дніпра є наступні: вул. Затишна, вул. Пшенична, пров. Ве-

селковий, пров. Улюблений та ін. [7]. Тобто назва вулиць буде мати нейтральний відтінок, топоніми можуть втратити функцію трансляторів пам'яті про минуле.

На відміну від меморіалів і топонімів, великі архітектурні форми (будівлі) часто використовуються при конструюванні «національної пам'яті», вони можуть ненав'язливо транслиувати «пам'ять міста» в нейтральному відтінку. Усе це завдяки тому, що, будучи створеними в певний історичний період і зберігшись в наш час, вони стають місцями «пам'яті міста», а саме пам'яті про свої минулі стани. Саме ці місця пам'яті стають важливими в містах Третьої хвилі. Вони підтримують ще одну тенденцію Третьої хвилі, а саме акцент на різності на протигагу однорідності. Саме для міста це спосіб підвищення своєї унікальності, захист своєї ідентичності. Зараз у багатьох європейських містах є навіть закони, що забороняють вносити правки в архітектурний план будівель, що б не порушити унікальність міського простору. Зокрема, у м. Дніпро діє «Дизайн-код міста», який регулює правила оформлення фасадів історичних будівель.

Завдяки будівлям, збереженим з минулих історичних періодів міста, саме місто стає різноманітним, багатоликим, а не однорідним. «Прогулюючись» таким містом, оглядаючи його, ми навіть можемо побачити його часову різноманітність, оскільки зливається і «минуле», і «теперішнє». Наявність старого кварталу (з найстарішими будівлями) в місті, забитому індустріальними заводами і однотипними будинками, вносить сильний контраст, викликаючи інтерес як у жителів міста (які можуть побачити своє місто іншим, в іншому часі), так і туристів. «Проходячи» таким кварталом, у деякому роді, ми потрапляємо в «машину часу», яка частково нас відсилає до певного періоду в історії міста.

Висновки.

Отже, якщо здійснити спробу експлікувати теоретичні ідеї Е. Тоффлера на проблематику пам'яті в міському просторі, можливо отримати потенційну модель існування пам'яті в місті в умовах існування суспільства Третьої хвилі: збільшення обсягів «пам'яті міста» в структурі «пам'яті в місті»; втрата містом комеморативної значущості як зберігача письмово зафіксованої пам'яті (перехід пам'яті з міської бібліотеки чи архіву в комп'ютер та інтернет); дематеріалізація «пам'яті в місті» (малі архітектурні форми з комеморативним функцією, у першу чергу, поза міського контексту, можуть повністю змінитися

малими архітектурними формами з естетичною функцією; назви вулиць, площ міста перейменовуються на нейтральні, без трансляції пам'яті про когось, про щось-то); єдиними матеріалізованими трансляторами пам'яті в місті можуть залишитися великі архітектурні форми (будівлі), які транслюють «пам'ять міста», про його минулі історичні стани (вони стають актуальними в межах акценту на «різності» в суспільстві Третьої хвилі, і захисту містом своєї унікальності в умовах підвищення ролі міської ідентифікації); на тлі

всіх різновидів неіндивідуальної пам'яті, «пам'ять міста» за своєю актуальністю може поступатися «пам'яті родини», оскільки сімейна ідентифікація і роль сім'ї буде найбільш важлива в суспільствах Третьої хвилі, на думку Е.Тоффлера. З одного боку, окреслені варіативні напрямки функціонування ландшафтів пам'яті в міському просторі можуть мати утопічний вигляд, з іншого боку, окремі прояви зміни конфігурації «місць пам'яті» та загалом соціальної пам'яті в місті може бути вже зафіксовано на сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аникин Д. Социальная память в свете информационного похода. *Вестник Поволжской академии государственной службы*. 2007. № 12. С. 163–167.
2. Барковская А. Социологическая интерпретация категории «социальное пространство». *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2013. № 1. С.49–55.
3. Кабачевская К. К вопросу о статусе волновой концепции развития общества. *Культура народов Причерноморья*. 2002. № 31. С. 215–218.
4. Касаткина С. Семиотический ракурс исследования городского пространства (методологический аспект). *Вестник Вологодского государственного университета*. 2016. № 2. С. 19–21.
5. Киридон А. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття. *Національна та історична пам'ять*. 2013. №. 6. С.77–86.
6. Лаврік В. Етимологічні та соціологічні контексти поняття «місто». *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. 2016. Т. 19, № 2. С. 43–49.
7. Міхно Н. Історична пам'ять в просторі міста: «ментальна» архітектура та динаміка міських топонімів. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: у 2-х т. Т. 1. Дніпро : ЛізуновПрес, 2018. С. 142–162.
8. Степанов В. Філософська концепція еволюції постіндустріального суспільства. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 4(27). Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-4/doc/1/10.pdf>.
9. Тоффлер Е. Третья Хвиля. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
10. Филиппов А. Социология пространства. Санкт-Петербург: Владимир Даль. 2008. 290 с.
11. Чурсанова И. Проблема соотношения истории и социальной памяти: опыт теоретической реконструкции. *Вестник ВГУ*. 2012. № 2. С. 180–191.

REFERENCES

1. Anykyn, D. (2007). Socyjalnaja pamjatj v svete ynformacyonnogho pokhoda [Social memory in the light of the information campaign]. *Vestnik Povolzhskoy akademii gosudarstvennoy sluzhbyi – Bulletin of the Volga Academy of Public Administration*, 12, 63–167 [in Russian].
2. Barkovskaja, A. (2013). Sociologicheskaja interpretacija kategorii «social'noe prostranstvo» [Sociological interpretation of the category «social space»]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universitet – Bulletin of Volgograd State University*, 1, 49–55 [in Russian].
3. Kabachevskaja, K. (2002). K voprosu o statuse volnovej koncepcyy razvytyja obshhestva. [On the status of the wave concept of society development]. *Kuljtura narodov Prychernomor'ja – Culture of the peoples of the Black Sea*, 31, 215–218 [in Russian].
4. Kasatkina, S. (2016). Semioticheskij rakurs issledovaniya gorodskogo prostranstva (metodologicheskij aspekt) [The semiotic perspective of the study of urban space (methodological aspect)]. *Vestnik Vologodskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Volgograd State University*, 2, 19–21 [in Russian].
5. Kyrydon, A. (2013). Landshaft pam'jati: konceptualizacija ponjattja [The memory landscape: conceptualizing the concept]. *Nacionaljna ta istorychna pam'jatj – National and historical memory*, 6, 77–86 [in Ukrainian].
6. Lavrik, V. (2016). Etymologichni ta sociologichni konteksty ponjattja «misto» [Etymological and sociological contexts of the concept of "city"]. *Scientific and theoretical and social-political almanac «Grani»*, 19 (2), 43–49 [in Ukrainian].
7. Mikhno, N. (2018). Osobystistj i socialjni instytuty v urbanizovanomu suspiljstvi: misto Dnipro [Personalities and Social Institutes in an Urban Society: Dnipro]. *Istorychna pam'jatj v prostori mista: «mentaljna» arkhitektura ta dynamika misjkykh toponimiv – Historical memory in the city space: "mental" architecture and dynamics of city place*

names. (Vol. 1.), (pp. 142–162). Dnipro: LizunovPres [in Ukrainian].

8. Stepanov, V. (2009). Filozofska kontsepsiia evoliutsii postindustrialnoho suspilstva [Philosophical concept of evolution of post-industrial society]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4(27). Retrieved from: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2009-4/doc/1/10.pdf> [in Ukrainian]

9. Toffler, E. (2000). *Tretja Khvylja [The Third Wave]*. Kiev: Vyd. dim "Vsesvit" [in Ukrainian].

10. Filippov, A. (2008). *Sociologija prostranstva [Sociology of space]*. St. Petersburg: Vladimir Dal' [in Russian].

11. Chursanova, I. (2012). Problema sootnosheniia istorii i social'noj pamjati: opyt teoreticheskoi rekonstrukcii [The problem of the relationship between history and social memory: the experience of theoretical reconstruction]. *Vestnik VGU – Proceedings of Voronezh State State*, 2, 180–191 [in Russian].

Міхно Надія Костянтинівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: krupskayanadiya@gmail.com

Mikhno Nadiya

Ph.D. of Sociological Sciences, Assoc. Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8120-7182

Цитування: Міхно Н. К. «Пам'ять міста» і «пам'ять у місті»: евристичні ресурси хвильової концепції Е.Тоффлера. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С.73–81.

Citation: Mikhno, N. K. (2020). «Pamiat mista» i «pamiat u misti»: evrystychni resursy khvylovoi kontseptsii E.Tofflera [«Memory of the city» and «memory in the city»: the heuristic resources of the waven concept of E. Toffler]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 73–81.

Стаття надійшла / Article arrived: 25.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 24.02.2020

Химера всеросійської «учредилки» і крах ілюзій української Центральної Ради (кінець 1917 – початок 1918 р.)

Валентин Іваненко, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

У статті розкривається цікавий, але недостатньо повно і виразно вписаний в історіографічний процес дослідницький ракурс, пов'язаний із відтворенням з сучасних позицій зусиль та спроб національної політичної еліти щодо імплементації ідеї державної автономії України через механізм так званої Всеросійської Конституанти (Установчих зборів) в умовах функціонування Української Народної Республіки (УНР) й вибору моделі демократичного суспільного поступу кінця 1917 – початку 1918 р. Ця сюжетна лінія розглядається у контексті політичної діяльності Центральної Ради та її лідерів М. Грушевського, В. Винниченка, інших учасників національно-визвольного руху доби Української революції (І. Мазепа, Д. Дорошенко та ін.), здійснення конкретних кроків щодо легітимізації цього інституту як вищого органу влади та управління на українських землях тієї пори, консолідації політикуму на засадах традицій і досвіду національного державотворення.

Значна увага приділена аналізу універсалів Центральної Ради в руслі зміцнення її владних позицій, пошуку та реалізації оптимальної формули національно-територіальної автономії України, визначення права остаточного її ствердження за всеросійською «учредилкою» (2-й Універсал), утворення УНР (3-й Універсал) тощо. Акцентується на загостренні її відносин з більшовицьким урядом Росії внаслідок його ультимативу Раді і розв'язання війни проти УНР.

Висвітлені підсумки виборів в Україні до Всеросійських і Українських установчих зборів, показано рейтинг основних політичних сил у регіональному вимірі, уперше сформований шляхом такої демократичної процедури. Зроблено обґрунтований висновок про фактичний провал феномена розігнаної більшовиками Конституанти як довгоочікуваного в масах та політикумі інструмента вирішення українського питання, про стрімке падіння у суспільстві під тиском багатьох чинників авторитету і впливу Центральної Ради, остаточний крах її ілюзій на досягнення реальної автономії України під «дахом» Москви.

Ключові слова: Україна, Росія, Центральна Рада, більшовики, легітимність, автономія, Установчі збори, Конституанта

The chimera of the All-Russian «founder» and the collapse of the illusions of the Ukrainian Central Rada (end of 1917 – beginning of 1918)

Valentyn Ivanenko, Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with an interesting but insufficiently and not clearly enough discussed in the historiographical process research perspective, which is related to the reconstruction, from the present day viewpoint, of the efforts and attempts of the national political elite to implement the idea of state autonomy of Ukraine through the mechanism of the so-called All-Russian Constituency (Constituent Assembly) during the existence of the Ukrainian People's Republic (UNR) and taking into account the choice of the model of democratic social progress in the late 1917 – early 1918. This storyline is considered in the context of political activity of the Central Rada and its leaders M. Hrushevsky, V. Vinnychenko, other participants of the national-liberation movement of the Ukrainian Revolution (I. Mazepa, D. Doroshenko, etc.), implementation of certain steps to legitimize this institute as the supreme body of government and governance on the territory of Ukraine of that time, the consolidation of the political party on the basis of the traditions and experience of national government.

Considerable attention is paid to the analysis of universals of the Central Rada in the course of strengthening its power positions, search and realization of the optimal formula of national and territorial autonomy of Ukraine, exercising its right of final approval as the All-Russian "founder" (2nd Universal), formation of the UNR (3rd Universal) etc. The article makes an emphasis on the aggravation of the UNR relations with the Bolshevik government of Russia as a result of its ultimatum to the Rada and the unleashing of war against the UNR.

The results of the elections in Ukraine which took place before the All-Russian and Ukrainian Constituent Assembly are described in the article. In addition, the rating of the main political forces in the

regional dimension, first to be formed through such a democratic procedure, is studied. The substantiated conclusion is made about the actual failure of the phenomenon of the Constituency being dismissed by the Bolshevik government as a long-awaited tool in the public and political sphere for resolving the Ukrainian issue, the rapid decline in society under pressure of many factors of authority and influence of the Central Rada, the final collapse of its illusions to achieve a real autonomy of Ukraine under Moscow's supervision.

Keywords: *Ukraine, Russia, Central Rada, Bolsheviks, legitimacy, autonomy, Constituent Assembly, Constituency*

Химера всероссийской «учредилки» и крах иллюзий украинской Центральной Рады (конец 1917 – начало 1918 г.)

Валентин Иваненко, Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье раскрывается интересный, но недостаточно полно и выразительно вписанный в историографический процесс исследовательский ракурс, связанный с воссозданием с современных позиций усилий и попыток национальной политической элиты по имплементации идеи государственной автономии Украины посредством механизма так называемой Всероссийской Конституанты (Учредительного собрания) в условиях функционирования Украинской Народной Республики (УНР) и выбора модели демократического общественного развития конца 1917 – начала 1918 г. Эта сюжетная линия рассматривается в контексте политической деятельности Центральной Рады и ее лидеров М. Грушевского, В. Винниченко, других участников национально-освободительного движения эпохи Украинской революции (И. Мазепа, Д. Дорошенко и др.), осуществления конкретных шагов по легитимизации этого института как высшего органа власти и управления на украинских землях той поры, консолидации политикума на основе традиций и опыта национального государственного строительства.

Значительное внимание уделено анализу универсалов Центральной Рады в русле укрепления ее властных позиций, поиска и реализации оптимальной формулы национально-территориальной автономии Украины, признания права ее окончательного утверждения за всероссийской «учредилкой» (2-й Универсал), создания УНР (3-й Универсал) и т. п. Акцентируется на обострении ее отношений с большевистским правительством России вследствие его ультиматума Раде и развязывания войны против УНР.

Освещены итоги выборов в Украине во Всероссийское и Украинское учредительное собрание, показан рейтинг основных политических сил в региональном измерении, впервые сформированный путем такой демократической процедуры. Сделан обоснованный вывод о фактическом провале феномена разогнанной большевиками Конституанты как долгожданного в массах и политикуме инструмента решения украинского вопроса, о стремительном падении в обществе под давлением многих факторов авторитета и влияния Центральной Рады, об окончательном крахе ее иллюзий на достижение реальной автономии Украины под «крышей» Москвы.

Ключевые слова: *Украина, Россия, Центральная Рада, большевики, легитимность, автономия, Учредительное собрание, Конституанта*

Постановка проблеми.

На відміну від масштабних і гучних святкувань в Україні за радянських часів річниць Російської революції 1917 року (на державному рівні, звичайно), недавній її 100-літній ювілей пройшов якось малопомітно, буденно, запам'ятавшись хіба що нечисленними згадками істориків, публіцистів, політиків. Просто з цілком зрозумілих причин події «червоного Жовтня» тут відійшли на другий план, а якщо ж про них і йдеться побіжно в науковій літературі, засобах масової інформації, інтернет-майданчиках чи на побутовому рівні, то, як правило, у негативному руслі, як чинник, що стимулював відкриття своєрідного «ящика Пандори» з усіма його бідами і трагедіями для українського народу.

У свою чергу, центральне місце у вітчизняній історіографії займає проблема тогочасних революційних процесів на теренах України, причому висвітлюється вона нерідко як суто національна. Між тим не варто забувати, наголошує наш авторитетний дослідник С. Кульчицький, що «Українська Центральна Рада діяла в рамках політичного простору Росії...», тому «Українська революція виявилася частиною Російської, а не самостійним явищем» [9, с. 60].

Відтак, щоб краще і повніше пізнати генезу Української революції, її витoki, строкату й суперечливу динаміку перебігу, особливості та наслідки, не буде зайвим, як на мене, звернутись до сучасного переосмислення й Російської, котра,

без перебільшення, стала однією з найпомітніших історичних подій XX сторіччя (поряд з двома світовими війнами, крахом СРСР та його «сателітів» в Європі), а, за словами знаного британського історика-радянолога Е. Карра, – взагалі «поворотним пунктом в історії людства» [8, с. 8]. І це правда. Як би хто не сприймав «червоний Жовтень» 1917-го (більшість проклинає як злочин і катастрофу, інші – продовжують славити як історичну віху у звільненні великих мас людей праці від гноблення). Адже саме його соціальні імпульси та сигнали, як першого відкритого виклику капіталістичній системі, багато в чому змінили уявлення про характер, напрями та масштаби модернізації не тільки Росії, а й подальшого поступу світової цивілізації загалом.

Безліч таких чи подібних оціночних тлумачень Російської революції можна й сьогодні зустріти на шпальтах численних західних видань, з-поміж них і антикомуністичного спрямування. Як кажуть, з пісні слів не викинеш, тим паче не викинути на смітник історії три чверті століття, пройдені під одним державним «дахом» народами колишнього СРСР (зокрема українським). Більше того, хоч і пройшло майже три десятиліття після його розпаду, «родимі плями» радянської спадщини на тілі нашого суспільства так чи інакше й досі є досить відчутними, що неабияк позначається на його трансформаційному оновленні та поступовій реінкарнації в лоно загально-цивілізаційного демократичного процесу.

Тож маємо спокійно, неупереджено, без емоцій і політиканства ставитися до цього історичного феномена, відтворюючи й показуючи його об'єктивно, виважено, всебічно, крізь призму позитивного і негативного досвіду, а не лише як заздалегідь запропоновану «більшовицьку страшилку» для пояснення найбільш драматичних і болючих сторінок нашого відносно недавнього минулого, справжніх його «оголених нервів», що й донині нагадують про себе незагойними душевними ранами.

Огляд досліджень і публікацій.

Історіографічна спадщина революційного виходу 1917 р. в Росії увібрала в себе тисячі найменувань найрізноманітнішої літератури – від спогадів живих свідків та учасників подій, підготовлених свіжими слідами збірок документів і матеріалів до фундаментальних наукових видань, монографій, дисертацій тощо. Лише останнім часом з'явилося чимало різножанрових праць російських дослідників, зокрема, П. Бермондта-Авалова, О. Смирнова, Д. Скотцова, М. Корна-

товського, О. Репнікова, О. Сеніна, К. Рябинського, А. Светенка та ін.

Вагомі здобутки має й сучасна вітчизняна історіографія в осмисленні та переосмисленні феномена Української національної революції 1917–1921 рр., яка, до слова, упродовж тривалого часу в радянській історичній літературі розглядалася здебільшого у контексті іншої – Жовтневої соціалістичної революції. Хоча, як відомо, розпочалася вона раніше, практично одразу після повалення у лютому 1917-го самодержавства в Росії, до складу якої входили й українські землі. Суттєво збагатили дослідницькі напрацювання в цій сфері серйозні, добре документовані і аргументовані роботи В. Верстюка, С. Кульчицького, Ю. Павленка, Ю. Храмова, Л. Радченка, О. Ресн-та, О. Рубльова, В. Сергійчука, В. Солдатенка та ін. Значний інтерес становлять узагальнюючі синтетичні праці про місце і роль Центральної Ради в революції та у розгортанні українського державотворчого процесу тієї буремної пори [15].

Натомість, незважаючи на, здавалося б, вичерпність до певної міри вивчення даної проблеми, обраний автором дослідницький ракурс у науковій літературі, схоже, простежується недостатньо виразно, потребуючи додаткових залучень фактажу, уточнень та інтерпретацій. Звідси метою статті є відтворення зусиль і спроб національної політичної еліти щодо імплементації ідеї державної автономії України через механізм Всеросійської Конституанти (Установчих зборів) в умовах функціонування Української Народної Республіки (УНР) й вибору демократичної моделі суспільного розвитку кінця 1917 – початку 1918 р.

Виклад основного матеріалу.

Нагадаємо, що омріяним ідеалом демократії для російських лібералів і революціонерів ще з середини XIX ст. було започаткування та упродовження у річище політичної практики такого специфічного політико-правового інструмента конституційного типу як Установчі збори. З новою силою цю ідею воскресила Лютнева революція в Росії, яку активно підтримували всі без винятку політичні партії (включаючи більшовиків) та громадські об'єднання, відкриваючи реальний простір для її втілення в життя. Вони наполегливо вимагали від Тимчасового уряду забезпечення вільного волевиявлення народу шляхом негайного проведення виборів депутатського корпусу так званої «Всеросійської Конституанти», тим паче, що партії не більшовицької орієнтації в Радах як стихійно виниклих, але підтриманих і «зверху» і «знизу» органах народовладдя, незмінно відкла-

дали вирішення багатьох найпекучіших питань (аграрного, національного, робітничого та ін.) саме до її скликання та початку роботи.

Уряд, звісно, не зміг знехтувати таким потужним політичним і електоральним запитом на нову й, імовірно, більш ефективну форму парламентської моделі правління в Росії порівняно із розпущеною раніше царем Державною думою (1912) і ухвалив відповідні рішення. Передусім розробили «Положення про вибори до Установчих зборів», за сучасною термінологією, на пропорційній сформували виборчі комісії, списки кандидатів у депутати. Примітно, що вибори мали пройти за демократичною виборчою системою, на основі за партійними списками (без мажоритарної компоненти), – як загальні, прямі, таємничі. Спочатку їх призначили на 17 вересня 1917 р., а потім перенесли на 12 листопада. Останню дату, до речі, підтвердив і ленінський Раднарком, створений на II Всеросійському з'їзді Рад у ніч з 25 на 26 жовтня.

Ідея Установчих зборів виявилася близькою по духу і українським демократам, зайнявши чільне місце в їхніх програмних документах і практичних кроках революційної доби. Щоправда, потенціальні можливості її реалізації на теренах України розглядалися ними тоді переважно у контексті загального політичного процесу колишньої імперії.

Зауважимо принагідно, що перемога Лютневої революції в Росії і виникнення на початку березня 1917 р. в Києві Української Центральної Ради – національного суспільно-політичного об'єднання, утвореного за ініціативою і під егідою різних політичних та громадських організацій, гостро актуалізувало питання щодо формування й зміцнення української державності, тобто «відновлення в Україні народовладдя, права народу самому керувати своїми справами». При цьому, судячи з документів, передбачалося вирішення в основному двох взаємопов'язаних завдань, а саме: створити умови для вироблення на українських землях такої політичної системи, яка б унеможливила появу в ній щонайменших елементів авторитарно-тоталітарного режиму, а також сприяти забезпеченню стабільності євразійського простору і балансу інтересів сусідніх державних новоутворень з метою якщо не гарантованого усунення, то принаймні мінімізації будь-якої загрози для України з їхнього боку.

І то були завдання зовсім не віртуальні і аж ніяк не надумані, як здавалося декому (у тому числі в Україні), а цілком реальні, життєдайні,

бо вже дуже скоро підтвердилися двома хвилями збройних вторгнень північного сусіда і остаточною державною інтеграцією її Москвою. Та й сьогоднішні драматичні події «гібридної війни» Кремля проти «братньої» України – черговий і більш ніж переконливий тому доказ.

Зрештою розв'язання окреслених та інших доленосних для тогочасної України завдань багато в чому залежало насамперед від рівня консолідованості національної еліти та розуміння нею своєї місії, від того, чи вдасться її вітчизняним діячам у складі Центральної Ради сформувати з урахуванням історичних традицій і специфіки поточного моменту оптимальну модель політичної системи та державного устрою України, здатних забезпечити реалізацію її відповідної національної ідеї.

При цьому не варто забувати, що могутній суспільний рух 1917 р., котрий засвідчив народження українців як модерної нації, розгортався переважно під соціалістичними гаслами. Один з лідерів української соціал-демократії І. Мазепа згадував: «Революція почалася і розвивалася під знаком ідей демократії і соціалізму, які були надзвичайно популярні в народних масах... Впливи поміркованих чи так званих буржуазних партій швидко звелися майже до нуля. Словом ... стала практично неможлива будь-яка ширша політична праця поза гаслами та програмами соціалістичних партій, що здебільшого стояли на ґрунті демократичної перебудови колишньої царської імперії» [11, с. 38].

Власне, на соціалістичних засадах й була в основному вибудована політична конструкція Центральної Ради як першого після Лютневої революції легітимного національного органу управління в Україні, що спирався у своїй діяльності на традиційні й поширені у суспільстві духовні цінності та світоглядні ідеали. Саме з цих позицій голова Центральної Ради М. Грушевський у циклі програмних статей з питань Української національної революції, опублікованих з кінця березня до середини квітня 1917 р. в газеті «Нова Рада», спробував обґрунтувати ключові тенденції і перспективи українського політичного поступу. На його думку, Україна, згідно зі своєю політичною традицією, мала одержати широку національно-територіальну автономію у складі Російської федеральної республіки.

Йшлося про автономію на демократичних засадах, з чіткими і зрозумілими, юридично закріпленими правами та повноваженнями в організації державного, національно-культурного, економічного життя. Законність цієї вимоги, наго-

лошував Грушевський, абсолютно вмотивована, оскільки «піднята ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським та іншими, вона від того часу не переставала бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці... Як тільки українське громадянство діставало змогу вільно висловлювати свою гадку, воно повторялося неустанно всюди і завжди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін.» [4, с. 97–98].

Інакше кажучи, проектування курсу на досягнення державно-територіальної автономії України тісно перепліталося з національно-патріотичної складовою, джерелом якої виступали відповідні міфологічні впливи, форми і символи попередніх українських державних інституцій, а фундаментом – ідея націотворення, створення та утвердження національної української державності. Осмислюючи ці питання, М. Грушевський стверджував, що в середовищі українців поволи почало «зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право: або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України». І далі він додавав: «Лише державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу... Се сталося і ... від сього становища не може бути повороту назад... Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кругів російського громадянства може мати тільки один наслідок – се пересунення центра ваги в бік українського самостійництва» [4, с. 99].

Пройшло понад сторіччя з моменту оприлюднення цих пророчих думок одного з лідерів національної революції, а «всякі перешкоди» українській державності з боку Москви тривають, дедалі глибше розмежовуючи наші народи і країни на полярні, відверто ворожі табори й виливаючись у справжні збройні протистояння на Сході України. І градус войовничої риторики Кремля не знижується, а навпаки, посилюється, блокуючи будь-які розумні кроки до відновлення нормальних добросусідських відносин між Російською Федерацією і Україною.

Повертаючись до безпосереднього контексту статті, зазначу, що тієї пори практичне вирішення питання щодо національно-територіальної автономії України і в Києві, і в Москві вбачалося у рамках Установчих зборів як вищого законодавчого

органу парламентського типу. Проте з огляду на цілком обґрунтоване і логічне прагнення до цього більшості впливових політичних сил України (есерів, соціал-демократів та ін.) лідер Центральної Ради закликав не чекати виборів та скликання Всеросійських Установчих зборів (Конституанти, як їх називали тоді в політичних колах), щоб саме з їх рук одержати формальний статус автономії. «Борці за національну справу, – акцентував у своїх виступах М. Грушевський, – повинні самі будувати автономію України, українізуючи чи створюючи нові органи місцевого самоуправління у контакт і згоді з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами та структурами. Завдання ж Установчих зборів – дати лише «останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп» [4, с. 103].

Як бачимо, М. Грушевський, віддаючи данину традиції, залишав за Всеросійською Конституцією хіба що право на остаточну легітимізацію державного (автономного) ладу України, позаяк всю «рутинну», багатомірну роботу з його проектування та конструювання мали таки взяти на себе самі українці. Тобто між декларативним проголошенням насправді доленосної стратегічної ідеї та її практичним втіленням – дистанція величезного розміру, що, схоже, добре усвідомлювало керівництво Центральної Ради, здійснюючи послідовні кроки передусім щодо забезпечення легітимності своєї діяльності й консолідації українського політикуму на боротьбу за автономію.

Показово, що визнання Центральної Ради як «єдиного компетентного органу, який покликаний вирішувати усі справи, що стосуються України в цілому та її відносин з Тимчасовим урядом», було підтверджене учасниками Українського національного конгресу (квітень), а також делегатами 1-го (травень) і 2-го (червень) Всеукраїнських військових і Всеукраїнського селянського (травень) з'їздів. Вирішальне ж значення у справі легітимізації верховенства Ради в політичному просторі України мали рішення Національного конгресу, який, по суті, надав їй мандат діяти від імені і в інтересах українського народу. «Конгрес, – писав пізніше В. Винниченко, – був першим кроком відродженої нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя. А саме:

Конгрес, як повновласний орган національної волі, офіційно передав усю свою повновасть вибраному з себе органів: новій Центральній Раді. З цього моменту Центральна Рада ставала дійсно представницьким, законним (за законами революційного часу) органом усієї української демократії» [2, с. 93–94].

Цікавий штрих: думки В. Винниченка щодо визначення ступеня легітимності Центральної Ради, утім, як і всього політичного ладу в Україні після Лютневої революції, багато в чому співзвучні поглядам на легітимність М. Вебера, який вважав, що у новітні часи зростання легітимності тієї чи іншої держави зворотно пропорційне зростанню державного насилля [1, с. 646]. «З гордостю кожний українець може сказати, – констатував В. Винниченко, – що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відроджуваної держави, а добра воля, щирі серця, хотіння, ентузіазм і самовідданість всіх складових і будівничих елементів її» [2, с. 94].

Водночас легітимації влади Центральної Ради суттєво сприяли її універсали – документи конституційного характеру, спираючись на які, вона практично і здійснювала верховну владу в Україні. Звичайно, усі чотири універсали істотно відрізнялися один від одного як за формою, так і за змістом, однак у кожному з них були присутні положення, які так чи інакше зміцнювали і легітимність влади, і легітимність державних перетворень, ініційованих й реалізованих нею. Навіть за самою назвою ці державні документи-звернення («універсали») були своєрідним символом української політичної самобутності (згадаймо хоча б універсали козацьких гетьманів XVII–XVIII століть), а відтак цілком вписувалися у процеси державотворення модерної доби як апробовані інструменти забезпечення його традиційної і національно-патріотичної компоненти.

Звертає на себе увагу, що і в першому, і в двох наступних універсалах Центральна Рада, визнаючи за Україною право на широку національно-територіальну автономію, все ж таки залишала право на остаточне вирішення українського питання за Всеросійськими установчими зборами. І чи не найбільш виразно це зафіксовано в 2-му Універсалі, що, по суті, був договором з російським Тимчасовим урядом. Власне, саме в ньому визначався перелік умов, на основі яких передбачалося запустити механізм упровадження автономії України.

Принципове значення для подальшого зміцнення позицій Центральної Ради, як вищого органу влади в Україні, мало положення того ж 2-го

Універсалу про утворення українського уряду – Генерального секретаріату, що зосередив у своїх руках «права і засоби української демократії», необхідні для «організації й будування життя» в Україні «в згоді з цілою революційною Росією» [2, с. 280].

Натомість зміст цього Універсалу свідчив, що Центральна Рада зробила чимало поступок Тимчасовому уряду, який, звісно, прагнув обмежити певними рамками український національно-визвольний рух. Так, у ньому не були чітко прописані повноваження Генерального секретаріату в його відносинах з місцевими органами управління Тимчасового уряду, а також межі території, на яку поширювалась влада Центральної Ради.

Проте, незважаючи на це, процес легітимизації і утвердження нової української влади тривав. Виступаючи на черговому засіданні Ради, М. Грушевський заявив: «Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом – Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм влади ми перейшли до правової влади» [4, с. 116].

З приходом до влади більшовиків у жовтні 1917 р., як відомо, внутрішньополітична ситуація в Росії різко загострилася. Суспільство стрімко поляризувалося, що, безперечно, позначилося і на політичному становищі в Україні. Відтепер принаймні два політичних чинники почали суттєво впливати на співвідношення сил в українських землях. По-перше, шалена агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків, яка в умовах зниження активності українських партій демократичного спрямування мала на меті забезпечення підтримки більшовицьких гасел і дій з боку українства. По-друге, у своїх подальших політичних кроках національні українські партії, зокрема соціалістичні, мали враховувати наявність сильної більшовицької партії, причому не лише як політичного суперника, а й як партію правлячої, державної, тобто такої, яка не зупиниться ні перед чим задля того, щоб утримати владу.

Окреслені чинники мали вирішальний вплив і на політику Центральної Ради, яка восени 1917 р., за словами Т. Гунчака, «опинилася перед вибором: або підкоритися урядові Леніна, або завершити державну будову, проголосивши українську державу» [5, с. 111]. Свій вибір Рада зробила 7 (20) листопада 1917 р., задекларувавши у 3-му Універсалі фактичний відрив від Росії й утворення УНР. «Однині, – записано в акті, – Україна

стає Українською Народною Республікою... До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України» [13, с. 126].

Невдовзі, правда, у ході вироблення проекту української Конституції, яку мали затвердити Українські установчі збори, М. Грушевський запропонував внести до нього як одну із шести ключових частин норму про «визначення відносин з федеративною Російською республікою, до складу якої входить Україна» [12]. І хоча цей проект виявився у підсумку нереалізованим, а відмова від повної самостійності УНР та визначення її статусу як складової частини Російської федерації не викликали серйозних дискусій ані в українському політикумі, ані тим більше в широких колах трудового люду, тим не менше, вважає авторитетний український історик С. Кульчицький, «об’єктивно складалося так, що відмовою від самостійності лідери українського національно-визвольного руху мимоволі прив’язували Україну до старого імперського центру в новій, більшовицькій оболонці» [9, с. 252].

Напевно, саме ця обставина й не дозволила зрештою Центральній Раді відмовитись від участі українців у виборах Всеросійських установчих зборів, на які, судячи з усього, лідери Української революції, попри більшовицький переворот, все ще покладали надії у вирішенні корінних питань майбутнього України.

Та й більшовики, взявши владу, змушені були з огляду на настрої мас підтримати ідею «учредилки» – саме так презирливо називали вони Всеросійську Конституанту, що підтверджують вже документи II Всеросійського з’їзду Рад. Зокрема, в ухвалі з’їзду щодо утворення уряду (Раднаркому) наголошувалося, що він має тимчасовий характер і буде управляти країною лише до скликання Установчих зборів [10, с. 26].

Тим часом позиція В. Леніна у питанні про Установчі збори була набагато жорсткішою, ніж це може здатися на перший погляд. Як згадував Л. Троцький, Ленін чи не з перших годин перевороту був налаштований якщо не відмовитись від скликання Конституанти, то бодай відтягнути його на невизначений термін. Коли ж зі своїми пропозиціями щодо такої тактики стосовно «учредилки» він виявився самотнім, то зосередив максимум уваги на її підготовці. «Підготовку, – писав Троцький, – він вів з усією старанністю, продумуючи усі деталі й піддаючи на цей раху-

нок небезсторонньому допити Урицького, який був призначений... комісаром Установчих зборів. Ленін розпорядився, між іншим, про доставку до Петрограда одного із латиських полків, найбільш робітничого за складом.

– У випадку чогось мужик може хитнутися, – говорив він, – тут потрібна пролетарська рішучість» [14, с. 207].

Знаючи, з якою неприязню ставився більшовицький вождь до інститутів «формальної демократії» (а якраз ця ідея лежала в основі Установчих зборів), неважко здогадатися, навіщо були потрібні у Петрограді відомі своєю нещадністю до ворогів революції «латиські стрільці» і що означали ленінські слова про «пролетарську рішучість».

Примітно, що у контексті України «пролетарську рішучість» новоспечена влада почала відкрито проявляти вже у грудні 1917 р., коли висунула ультимативні вимоги до Центральної Ради (припинити «дезорганізацію» фронту, не пропускати козачі частини з фронту на Дон на допомогу генералу Календіну й відмовитись від роззброєння червоногвардійців та схильних до підтримки радянської влади добровольців), які до того ж підкріплювались конкретним дорученням Раднаркому військам В. Антонова-Овсієнка «... зайняти Україну силою зброї» [9, с. 259].

Проте загострення стосунків між Центральною Радою і більшовицьким урядом Росії не завадило проведенню в Україні в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. виборів до Всеросійських установчих зборів, організацією яких керувала спеціальна всеросійська комісія під головуванням кадета М. Авінова. Вибори тут проходили згідно з відповідним правовим актом – Положенням про вибори – на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування у десяти виборчих округах: Волинському, Катеринославському, Київському, Подільському, Полтавському, Таврійському, Харківському, Херсонському, Чернігівському та Чорноморському флотському.

Результати виборчої кампанії, принаймні у розрізі найвпливовіших партій і блоків, що перемогли в кожному з округів, опубліковані автором у монографії 2003 р. «Біль і звитяга» [7, с. 27–29]. Вибори вперше, по суті, шляхом демократичної процедури сформували реальний рейтинг основних політичних сил, що став наочним і красномовним свідченням відповідних політичних настроїв українців тієї буремної пори. Показово, що перемогу у більшості округів святкували соціалістичні партії, передусім українські національні

(УПСР, «Селянська спілка», УСДРП), а також російські есери і більшовики. Так, на Катеринославщині блок українських есерів та соціал-демократів провів до Установчих зборів 10 своїх кандидатів (російські есери і більшовики по 4). Ще переконливішою була перемога українських соціалістів на Полтавщині, Київщині та в інших регіонах.

За оцінкою активного учасника українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Д. Дорошенка, вибори продемонстрували «значний зріст впливу українського елементу» й серед міських жителів. У Києві, наприклад, із майже 180 тис. виборців блок українських соціалістичних партій зібрав близько 47 тис. голосів (або 27 %), тоді як блок правих партій – 36,6 тис. голосів (20 %), більшовики – 32,5 тис. (18 %), кадеты – 18,7 тис. (10 %), а Бунд, російські есери і меншовики, разом взяті – 17,1 тис. (9 %). Дещо гіршими, хоча загалом успішними для українських соціалістів були підсумки виборів і в інших великих, а також у багатьох повітових містах України [7, с. 29–30].

Напередодні від'їзду до столиці 24 грудня 1917 р. понад 50 українських делегатів провели в Києві нараду з питань участі в роботі Установчих зборів. Попри певні розходження в поглядах і виробленні тактики дій на петроградському форумі, більшість присутніх вирішили працювати на засіданнях Конституанти діяльно й конструктивно, а якщо виникнуть перешкоди – максимально ефективно сприяти їх усуненню. Утім, як дуже швидко з'ясувалося, на шляху до громадянського миру в зовні демократичній Росії (до речі, так само, як і в Україні) з установленням радянської влади виникли такі «перешкоди», яких врешті-решт не вдалося здолати демократичним силам суспільства.

Зважаючи на численну історіографію детального відтворення перипетій першого і (з «легкої» руки більшовиків) останнього дня роботи Всеросійської «учредилки» (5 січня 1918 р.), залишимо їх, так би мовити, «поза кадром». Наголосимо лише, що з самого початку між депутатами розгорнулися такі політичні баталії й пристрасті, такий вогонь конфронтації, що годі було й сподіватися на досягнення не те що консенсусу, а навіть елементарного порозуміння чи компромісу. Шквал атак опонентів один на одного з наві'язуванням власної позиції й повним ігноруванням іншої, боротьба не проти тих чи інших ідей, а проти самих носіїв цих ідей, наявність синдрому ворога у свідомості мало не кожного депутата –

ось що домінувало в їхніх поглядах та діях, наоч-но показуючи, наскільки далекими були тогочасні політики від проголошуваних ними ж прагнень до суспільної злагоди.

Схоже, що укорінена саме тоді в українському політикумі махрова агресивність (коли ніхто нікого не чує, вважаючи, що з двох точок зору моя завжди – найвірніша!), виявилась надто живучою, тому не подолана й донині, розколюючи дедалі глибше суспільство на полярні, непримиренні табори. Подивіться бодай на наш парламент, чи спробуйте витримати без валер'янки перегляд політичних шоу-програм на наших телеканалах...

Незважаючи на мізерний час, відведений історією Конституанти, вона все ж таки встигла привернути увагу до України та деяких її проблемних вузлів. До слова, переважну її більшість скла-дали есери, оскільки через триваючі бойові дії на російсько-німецькому фронті, початок українсько-більшовицької війни тощо багатьом делегатам не вдалося прибути до Петрограда. У заяві, оприлюдненій від імені української делегації главою фракції УПСР А. Сіверо-Одосвським, була не тільки стисло окреслена політична ситуація в Україні, пояснені причини неприбуття до столиці частини делегатів, а й викладені конкретні есерівські пропозиції щодо подальшої демократизації суспільно-політичного життя в країні. Головне, як вважали українські делегати, у разі ухвалення Установчими зборами ці пропозиції могли б стати основою розв'язання національного питання в межах Російської федерації. Але щонайперше й цілком логічно вимагали вони негайно припинити «Всякі військові дії чи то з боку Ради Народних Комісарів чи Генерального Секретаріату...».

Далі в документі йшлося про необхідність перебудови Росії на федеративних засадах, для чого Всеросійські установчі збори мали забезпечити:

«а) встановлення основ соціально-політичного ладу, рівно обов'язкових для усіх республік майбутньої Російської федерації;

б) встановлення принципів ведення мирних переговорів; заключення миру тимчасовим федеральним урядом, організованим Всеросійськими Установчими зборами із представників російських республік, які самовизначилися до цього часу;

в) скликання крайових установчих зборів і конгресу народів Росії, який має об'єднати і завершити роботу усіх крайових зборів і в останній формі встановити умови союзу російських республік» [3, с. 16].

На наш погляд, пропозиції української делегації, спрямовані на створення Російської федерації,

як демократичного об'єднання вільних народів, були досить слухними, однак часу на їх обговорення та прийняття Зборами нова російська влада не відпустила, внаслідок чого вони так і залишилися на папері, точніше, в історії невдалого прологу до творення справді демократичного суспільства.

Трагічна доля Російської Конституанти недовозначно підтвердила, що більшовицький режим не має наміру будувати новий державний устрій у форматі загальноприйнятих канонів «реальної демократії», що будь-які елементи «демократичного соціалізму» видавалися йому смертельною небезпекою, а чи не єдино вірною дорогою до соціалізму вважалася «диктатура пролетаріату».

Не секрет також, що певні надії Центральна Рада плекала й на власні, Українські установчі збори, закон про вибори яких протягом грудня 1917 р. вона затвердила 29 листопада, передбачивши в ньому демократичну процедуру з правом участі у голосуванні всіх громадян, зокрема військових і біженців. «За таких демократичних виборів, – переконаний С. Кульчицький, – у більшовиків не було б шансів завоювати владу в Україні мирним шляхом [9, с. 257]. Проте ця спроба скінчилась невдачею, головним чином через розв'язану радянською Росією війну проти УНР, у результаті чого замість запланованих 301 депутата було обрано 172, що не дозволило започаткувати функціонування цього вищого всеукраїнського законодавчого інституту ні в січні 1918 р. (як намічалось ще третім Універсалом), ні пізніше, «щоб прийняти з наших рук (Центральної Ради. – В. І.) нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад у Народній Республіці нашої і організувати нове правительство» [15, с. 102].

«Треба сказати, – зазначав один із літописців Української революції І. Мазепа, – що велика шкода... сталася для цілої нашої справи від того, що Українські Установчі Збори не зійшлися хоч на короткий час та не проголосили самостійності України. Як би це допомогло нам в нашої подальшій боротьбі! Навіть найбільші противники українства мусили б тоді поставитися інакше до української справи. А так, різні вороги українського народу, використовуючи той факт, що на Україні свого часу не відбулося всенародне голосування, весь час ширили свою протиукраїнську пропаганду тим способом, що, мовляв, то все вигадка купки націоналістично настроєної інтелігенції, а сам український народ не висловився за відділення від Росії» [11, с. 64].

Отже, феномен Конституанти (і російської, і української), як довгоочікуваний в масах інстру-

мент вирішення українського питання, не спрацював, залишивши його «на потім». До того ж і сама Центральна Рада, виступаючи ідейним генератором здійснення таких кроків, під масованим тиском багатьох тогочасних чинників (зокрема, неспроможність дати збройну відсіч агресору і адекватно відповісти на повсякденні нужди мільйонів простих людей, інтенсифікація процесу повсюдного встановлення радянської влади в українських губерніях, дедалі наростаючі внутрішні чвари в національно-визвольному русі, гострий конфлікт між Радою та урядом тощо) стрімко втрачала свій авторитет і вплив у суспільстві, поступаючись місцем більшовикам.

Дуже виразно й точно суть тодішнього політичного моменту сформулював губернський комісар Центральної Ради на Чернігівщині Д. Дорошенко, який пізніше згадував, що оскільки численні розрекламовані обіцянки представників Ради далі усно-паперової риторики так і не пішли, дискредитувавши її в очах мас, «усі елементи населення в краю, які так радісно вітали проголошення Української Народної Республіки, як правової держави, що несе лад і оборону мирної праці, тепер од неї одвернулись... Натурально, що «симпатії народних мас»... перенеслися на більшовиків, і ці маси й пальцем не кивнули, коли настав для Ц. Ради судний день в половині січня 1918 року» [7, с. 33].

А В. Винниченко писав: «Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи, які, значить, були не латишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстливим глуфом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику» [2, т. 2, с. 260].

Заключним акордом законодавчої діяльності Центральної Ради, останньою спробою її керманців консолідувати навколо себе національні політичні сили став 4-й Універсал (січень 1918 р.), який задекларував, що відтепер УНР «стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу» [15, с. 103]. Там же наголошувалося, що вища законодавча влада в Україні належить лише її народу та Українським установчим зборам, до відкриття яких (вона все ще сподівалась на це!) владу (від імені народу) здійснює Рада. Наприкінці пролунала ще й думка про те, що тільки Конституція

УНР «закріпить свободу, порядок і добробут... усього трудового народу».

Будучи певною мірою каталізатором державотворчого процесу й свідченням остаточного краху ілюзій Центральної Ради на досягнення реальної автономії України в межах і під «м'яким» патронатом Росії, цей останній її Універсал був більше схожий на своєрідний пропагандистський трюк. Адже, апелюючи до майбутніх Установчих зборів і Конституції УНР, як найбільш привабливих символів-маркерів народної підтримки, Рада спробувала ще раз одержати кредит довіри народу, сподіваючись таким чином повернути собі втрачені позиції в політичному житті України. Схоже, однак, що насправді вона й сама вже мало розраховувала на вдачу і відновлення свого попереднього статус-кво, колишньої потужної підтримки суспільства, оскільки на той час фактично вичерпала свій державницький потенціал, виявилася безпорадною перед наступом нових внутрішніх та зовнішніх викликів і у підсумку змушена була поступитись іншим політсилам.

Висновки.

І хоч Центральна Рада як ключовий чинник першого року Української революції формально проіснувала до кінця квітня 1918 р., тобто до бруталного припинення її діяльності німецькою окупаційною адміністрацією й передачі нею влади гетьманату генерала П. Скоропадського, фактично її практичні кроки щодо спрямування національно-визвольного руху в конструктивне русло в інтересах більшості співвітчизників були

зведені нанівець ще раніше, зокрема внаслідок тривалої орієнтації на Росію та Всеросійські установчі збори як нібито «взірець», за словами лідера есерів В. Чернова, «Живої єдності народів Росії» [3, с. 13] справедливого розв'язання національного питання, зокрема в Україні.

Безперечно, створення і багатовимірної та плідної політичної діяльності Центральної Ради сприяла потужному розвитку національної самосвідомості, відродженню української державності, проте її лідерам та прихильникам у кінцевому підсумку не вдалося ні за допомогою універсалів як конституційних актів, ні шляхом певних практичних дій у соціально-економічній сфері надати національній владі повноцінний легітимний характер й створити сприятливі умови вирішення найпекучіших народних проблем та сподівань. Зрештою основні політичні меседжі та кроки Ради виявились хиткими, непослідовними, малозрозумілими для багатьох людей, а тому й неефективними. У дощенту розореній війною Україні Центральна Рада та її виконавчі органи не змогли забезпечити навіть мінімального рівня народного благополуччя і не сформували у населення стійкого прагнення до щастя, миру, національної злагоди і спокою. Історія розпорядилася так, що реальне вирішення цих завдань спробували взяти на себе інші суспільно-політичні сили, спочатку в державному просторі колишнього Радянського Союзу, а з кінця минулого століття – незалежної України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 805 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. У 3 т. Т.1: Доба української Центральної Ради; Т.2: Історія української революції (марець 1917 р. - грудень 1919 р.). Київ – Відень, 1920 (перевидання: Київ, 1990). Т.1. 348 с.; Т.2. 328 с.
3. Всероссийское Учредительное собрание: Стенограф. отчет. Киев : Абрис, 1991. 111 с.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : «Знання» України, 1991. 240 с.
5. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ : Либідь, 1993. 288 с.
6. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: документально-наукове видання. В 2-х т. Т. 1: Доба Центральної Ради / упорядн., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 320 с.
7. Іваненко Валентин. Біль і звитяга: XX століття в українському вимірі. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2003. 332 с.
8. Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / пер. с англ. Л. А. Черняховской. Москва : «Интер-Версо», 1990. 208 с.
9. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 1. Київ : Темпора, 2013. 504 с.
10. Ленін В. І. Про утворення тимчасового робітничо-селянського уряду: Постанова II Всеросійського з'їзду Рад. *Повне збір. тв.* Т. 35.
11. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921: У 3 т. Т.1: Центральна Рада – Гетьманщина. Директорія / І. Мазепа. Прага : Пробоєм, 1942 (перевидання: Мюнхен, 1953). 212 с.
12. Народна Воля. 1917. 20 лист.
13. Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф. Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т.2. / ред. кол.: І.Ф. Курас (голова); керівник тому В.Ф. Солдатенко. Київ : Генеза, 2003. 480 с.

14. Троцкий Л. Д. К истории русской революции. Москва : Политиздат, 1990. 447 с.
15. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. Т.2. Київ : Наук. думка, 1997. 422 с.

REFERENCES

1. Veber, M. (1990). *Vybrannye proizvedeniya [Selected Works]*. Moskva: Progress [in Russian].
2. Vynnychenko, V. (1920). *Vidrodzhennia natsii [The Renaissance of the Nation]*. (Vols. 1–2). Kyiv – Viden [in Ukrainian].
3. Vserossiyskoe Uchreditelnoe sobranie: Stenograf. otchet [All-Russia Constituent Assembly: Stenographer. report]. (1991). Kiev: Abris [in Russian].
4. Hrushevskyi, M. (1991). *Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [Who are Ukrainians and what they want]*. Kyiv: "Znannia" Ukrainy [in Ukrainian].
5. Hunchak, T. (1993). *Ukraina: Pershapolovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii [Ukraine: The first half of the XX century: Essays in political history]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
6. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy, 1917–1923 [History of Ukraine, 1917–1923]*. (Vol. 1). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
7. Ivanenko, V. (2003). *Bil i zvytiha: XX stolittia v ukrainskomu vymiri [Pain and torture: XX century in the Ukrainian dimension]*. Dnipropetrovsk: ART-PRES [in Ukrainian].
8. Karr, E. H. (1990). *Russkaya revoliutsiya ot Lenina do Stalina. 1917–1929 [The Russian Revolution from Lenin to Stalin. 1917–1929]*. (L. A. Chernyakhovska, Trans.). Moskva: «Inter-Verso» [in Russian].
9. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [The Red Challenge: The History of Communism in Ukraine from its Birth to Death]*. In 3 books. Book. 1. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
10. Lenin, V. I. Pro utvorennia tymchasovoho robitnycho-selianskoho uriadu: Postanova II Vserosiiskohozizdu Rad [On the formation of a temporary workers 'and peasants' government: Resolution II of the All-Russian Congress of Soviets]. *Povne zibr. tv.– Complete collection works.* (Vol. 35). [in Ukrainian].
11. Mazepa, I. (1942). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii. 1917–1921 [Ukraine in the fire and storm of the revolution. 1917–1921]*. (Vol. 1). Praha: Proboiem [in Ukrainian].
12. NarodnaVolia [People's Will]. (1917, November 20). [in Ukrainian].
13. Verstiuk, V.F., & Soldatenko, V. F. (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia [Political History of Ukraine. XX century]*. I. F. Kuras, V. F. Soldatenko (Eds.). (Vol. 2). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
14. Trotskiy, L. D. (1990). *K istorii russkoy revoliutsii [To the history of the Russian Revolution]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
15. *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy u dvokh tomakh [Ukrainian Central Council: Documents and Materials in Two Volumes]*. (1997). (Vol. 2). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

Іваненко Валентин Васильович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет
ім. Олеся Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: ivanenko_dnu@i.ua

Ivanenko Valentyn

Doctor of Historical Sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Цитування: Іваненко В. В. Химера всеросійської «учредилки» і крах ілюзій української Центральної Ради (кінець 1917 – початок 1918 р.). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 82–92.

Citation: Ivanenko, V. V. (2020). Khymera vserosiiskoi «uchredylky» i krakh iliuzii ukrainskoi Tsentralnoi Rady (kinets 1917 – pochatok 1918 r.) [The chimera of the All-Russian «founder» and the collapse of the illusions of the Ukrainian Central Rada (end of 1917 – beginning of 1918)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 82–92.

Стаття надійшла / Article arrived: 28.01.2020

Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2020

Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля

Антон Бадер, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка

У статті комплексно розглянуто соціальні витоки збройного насилля як одного з важливих феноменів розвитку людства. На основі аналізу досліджень провідних українських та іноземних науковців автором розглянуто сутність феномену збройного насилля у контексті розвитку соціального насилля. Зокрема, проаналізовано значну кількість наукових робіт, у яких розробляються ті чи ті аспекти обраної для дослідження теми, виявлено та охарактеризовано головні підходи та концепції, які склалися у процесі дослідження цього питання.

Надана комплексна характеристика основним поняттям, що досліджуються у статті. Зокрема, розглядаючи термін «соціальне насилля», автор розуміє його як застосування тим чи тим класом або соціальною групою різних, аж до збройного впливу, форм примусу щодо інших класів та соціальних груп з метою отримання або збереження економічного та політичного панування, завоювання тих чи тих прав або привілеїв. Відповідно, збройне насилля трактується як спосіб досягнення вищезгаданої мети за допомогою зброї. Автор погоджується із думкою значної кількості науковців щодо визначення збройного насилля як найрадикальнішої форми застосування соціального насилля.

Унаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновку, що насилля є характерним для людського середовища з моменту його появи. Як відзначають більшість науковців, з часу виникнення суспільних відносин, насилля, зокрема збройне, є одним з найголовніших способів досягнення завдань, пов'язаних із контролем над іншими членами соціальних спільнот та затвердження домінування у них.

Разом із тим, як показав аналіз опрацьованих наукових робіт, потребує подальшого наукового осмислення класифікація видів збройного насилля, відповідно до сфер його застосування у соціальному житті та його різновидів, відповідно до завдань, що реалізуються у процесі його виконання.

Ключові слова: збройне насилля, соціальне насилля, суспільні відносини, класифікація, марксизм, політичне насилля, влада, контроль, зброя

Essential Fundamentals of Armed Violence through the Prism of the Phenomenon of Social Violence

Anton Bader, Luhansk Taras Shevchenko National University

The article comprehensively examines the social sources of armed violence, as one of the important phenomena in the development of humanity. Based on the analysis of works by leading Ukrainian and foreign scientists, the author considers the essence of the phenomenon of armed violence in the context of the development of social violence. In particular, a significant number of scientific papers have been analyzed, in which certain aspects of the topic chosen for research are disclosed, the main approaches and concepts that have developed in the process of studying this issue are identified and characterized.

The complex characteristic of the basic concepts that studied in the article is presented. The term "social violence" the author understands as the application by one class or another of a social group of various forms of coercion, up to armed influence, against other classes and social groups in order to obtain or maintain economic and political dominance, to gain these or those rights or privileges. Accordingly, armed violence is interpreted as a way to achieve the goals using weapons. The author agrees with the opinion of a significant number of scientists regarding the definition of armed violence as a radical form of the use of social violence.

As a result of the research, the author has come to the conclusion that violence has been characteristic of the human environment since its occurrence. As most scholars have noted, since the emergence of social relations, violence, including armed violence, has been one of the most important ways to achieve the goals of controlling and asserting dominance in other members of social communities. Armed violence is the most radical form of

achievement of the aforementioned goal. As a form of social interaction, as noted by psychologists, armed violence is the result of the transformation of animal instincts that, in the course of social evolution, have evolved into one of the specific forms of struggle for domination within complex human communities. This is the main scientific value of the articles analyzed in the article.

At the same time, as the analysis of the researched works has shown, the further classification of the types of armed violence according to the spheres of its application in social life and its varieties, according to the tasks, which are realized in the process of its use, needs further consideration. The article assumes that the most important criterion for the classification of violence is the use of weapons in this process. It is noted that no one can doubt that armed violence is violence. It is suggested to consider the main goal of most unarmed forms of social violence – the prevention of armed forms of confrontation. These aspects will be addressed in future scientific publications

Keywords: *armed violence, social violence, social relations, classification, Marxism, political violence, power, control, weapons*

Суцностніе асновы вооруженага насілля сквозь прызму феномена сацыяльнага насілля

Антон Бадер, Луганскі нацыянальны ўніверсітэт ім. Тараса Шэвченка

В статье комплексно рассмотрены социальные источники вооруженного насилия, как одного из важных феноменов развития человечества. На основе анализа работ, ведущих украинских и зарубежных ученых, автором рассмотрена сущность феномена вооруженного насилия в контексте развития социального насилия. В частности, проанализировано значительное количество научных работ, в которых раскрываются те или иные аспекты выбранной для исследования темы, выявлены и охарактеризованы основные подходы и концепции, сложившиеся в процессе исследования этого вопроса.

Представлена комплексная характеристика основных понятий, которые исследуются в статье. Рассматривая термин «социальное насилие», автор понимает его как применение тем или иным классом или социальной группой различных, вплоть до вооруженного воздействия, форм принуждения в отношении других классов и социальных групп с целью получения или сохранения экономического и политического господства, завоевания тех или других прав или привилегий. Соответственно, вооруженное насилие трактуется как способ достижения вышеупомянутой цели с помощью оружия. Автор соглашается с мнением значительного количества ученых в вопросе определения вооруженного насилия как радикальной формы применения социального насилия.

Вследствие проведенного исследования, автор пришел к выводу, что насилие характерно для человеческой среды с момента ее появления. С момента возникновения общественных отношений, насилие, в том числе и вооруженное, является одним из главных способов достижения задач, связанных с контролем над другими членами социальных общностей и утверждения доминирования в них.

Вместе с тем автор отмечает, что как показал анализ научных работ, требует дальнейшего осмысления классификация видов вооруженного насилия, в соответствии со сферами его применения в социальной жизни и его разновидностей, в соответствии с задачами, которые реализуются в процессе его использования.

Ключевые слова: *вооруженное насилие, социальное насилие, общественные отношения, классификация, марксизм, политическое насилие, власть, контроль, оружие*

Постановка праблемы.

Із пачатком вайсковых дзей на Донбасі у 2014 р. даследвання праблемы витокаў, прычын та засобів пераадолення негатыўных рэзультатаў збройнага насілля зноў стаюць аднымі з ключавых у працэсі развіцця ўкраінскай паліталогічнай навуцы. Усе більш даследнікі намагаюцца комплексна разглядаці ці ці аспекты гэтай праблематыкі, што ё неабходнаю умоваю разроблення стратэгіі пратывіі паширэнню збройнага насілля, як аднаго з ключавых фактараў крызісу супольна-палітычных відносін.

Аналіз даследванняў і публікацый.

Акремі аспекты даследувананага пытання вы-

світлена ў працах Х. Арэндт [1], Л. Грымака [3], Л. Гумпловіча [4] А. Гусейнова [5], В. Денісова [6], О. Дмітріева [7], І. Кононова [8], М. Мануільскага [9], К. Лоренса [11], А. Назаретяна [12], Б. Поршнева [13], А. Пшенічнікова [14], Р. Файзрахманова [15] та ін. Аднак комплекснаі работы, што разкрывала б сутнісны асновы такога феномену як збройнае насілля не існуе.

Мета статті.

Попры шырокае даследвання рэзніх аспектаў гэтай тэмы, залішаюцца пэўні лакуны. Зокрэма, патрэбуюць дэталёнашаго высвітлення сацыяльны перадумовы збройнага насілля. Комплексна-

му вивченню цього питання, зокрема, розгляду збройного насилля у контексті функціонування механізмів соціального насилля, як одного з ключових феноменів розвитку людської спільноти, і присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу.

Розкриття сутності поняття «збройне насилля» було б далеко не повним без виявлення соціальних причин та передумов його появи. Насильство в людському середовищі з'явилося задовго до появи держави та політичної системи як організації суспільства. Слід додати і те, що насильство в середині одного виду характерне і для тваринного світу. Однак, за даними низки антропологів, саме у середовищі протолюдей, зі своїми біологічними особливостями, насильство відіграло одну з провідних ролей в еволюції людства до сучасного типу. На нашу думку, ці особливості продовжують відігравати значну роль і сьогодні, однак вже на більш масштабному рівні, зокрема впливають на існування та зміну політичних систем.

Так, узагальнивши значну кількість даних, напрацьованих зоопсихологами, видатний натураліст К. Лоренц констатував, що граціальний австралопітек родоначальник сімейства гомінідів, був обділений природними орудами вбивства, а тому не мав надійного механізму інстинктивного гальмування агресії. Того механізму, що запобігає самознищенню у високорозвинених хижаків, наприклад, левів [11, с. 237]. Низка антропологів, продовжуючи вказане положення, зазначають, що у гомінідів популяційноцентричний інстинкт спочатку був слабким, а інтелект, що розвивався, його остаточно придушив [3; 13].

У вказаних умовах стада *Homo habilis* (людина уміла), що, з одного боку, вже не мали природних механізмів гальмування внутрішньовидової агресії, а з іншого – мали в наявності досить потужні інструментальні можливості вбивства собі подібних, були приречені на самознищення. З цього приводу доктор філософських наук, головний науковий співробітник Інституту сходознавства РАН А. Назаретян зазначав, що гострим іклами лева протистоїть міцна шкура суперника (за винятком тих випадків, коли дорослі особини душать чужих дитинчат). Череп же гомініда легко пробивається ударом каменю, палиці або гострої кістки [12, с. 1107].

У підсумку лише деяким зі стад *Homo habilis* (можливо, єдиному) вдалося вижити, що поклало початок новому етапу еволюції людства. Спираючись на результати досліджень в археології,

етнографії, психології та нейрофізіології, низка вчених ці еволюційно важливі зміни пов'язують з клінічними зрушеннями в психіці ранніх гомінідів порівняно з їх тваринами-предками. Дійсно, за умови невідповідності інстинктивного гальмування штучним можливостям та знаряддям агресії баланс міг бути відновлений тільки за рахунок позаприродних, соціально-психологічних регуляторів поведінки [12, с. 1107].

Зазначені протиприродні регулятори сформувались та закріпились у стадах протолюдей, де переважали психастеніки з порушенням генетично закріплених форм поведінки та надзвичайною пластичністю мозку [3, с. 7–11]. Ці особливості почали формувати зачатки анімістичного мислення, а неприродно розвинена уява сприяла становленню страхів щодо мертвого тіла та приписування йому властивостей живого. Померлий сородич став об'єктом найінтенсивніших фантазій та страхів, оскільки від нього очікували непередбачуваних та, відповідно, зловісних дій. Зазначимо, що подібні уявлення доповнені «компенсаторною некрофілією», простежується і у сучасних тубільців [12, с. 1108].

Ще одним підтвердженням вказаної тези є ритуальні дії щодо мертвих (зокрема, зв'язування ніг), та біологічно недоцільна турбота про хворих і поранених сородичів у стадах ранніх людей.

Підсумовуючи викладені факти А. Назаретян констатує, що невротичний страх перед мстивим мерцем служив першим штучним обмежувачем внутрішньогрупових вбивств. На його думку, некрофобія втримала ранніх гомінідів від самознищення і стала тим зерном, з якого згодом виросло розгалужене дерево духовної культури людства. «Протиприродна легкість взаємних вбивств, не компенсована відповідним інстинктивним гальмуванням, задала лейтмотив соціальної історії. Життєздатність гомінідів, включаючи, звичайно, і неоантропів (*Homo sapiens*), багато в чому залежала від того, наскільки інструментальні можливості врівноважувались штучними механізмами стримування агресії» – писав він [12, с. 1108].

Якщо заборона міжособистісного насилля з періоду дикості і до сьогодення закріплена в культурах чи не у всіх народів світу, то міжплеменне насилля допускалось. З кардинальною зміною суспільних відносин, пов'язаних з появою перших держав та відповідних примітивних політичних систем й культур, насилля почало використовуватись як знаряддя для реалізації волі на внутрішньодержавному та міждержавному рівні. У подальшому, з ускладненням соціальної та

політичної системи, появою та розвитком правої, знаряддя нав'язування волі стають більш різноманітними. Їх можна звести в поняття соціального насилля.

На нашу думку, задля розширення розуміння сутності насилля та виявлення місця й ролі збройного насилля необхідним є проаналізувати здобутки вчених, які займалися вивченням більш широкого поняття соціального насилля.

Загалом насильство як наукова категорія почала оформлюватись лише у другій половині XIX ст. Л. Гумплович, Е. Дюрінг та К. Каутський обґрунтували насильство як першорядний фактор у всіх соціально-політичних явищах та процесах як у минулому, так і у сучасності. По суті, напрацювання вказаних авторів перетворили вчення про насильство на соціальну теорію. Так, Л. Гумплович, зазначає: «історія не пред'являє нам жодного прикладу, де б держава виникала не за допомогою акту насильства, а як-небудь інакше. Крім того, це завжди було насильством одного племені над іншим. Воно полягає в тому, що держава сконструйована як панування сильного над слабким та визнає такий стан владарювання даними самою природою» [4, с. 373].

Продовжували та розвивали вказану концепцію класики марксизму, зокрема Ф. Енгельс, а згодом і В. Ленін [15, с. 92]. Сутність марксистського вчення полягала у боротьбі протилежностей. Увесь розвиток природи, суспільства та пізнання проходив через зіткнення різних полярностей. Згадуваний вище К. Лоренц загалом уважав, що агресія та насилля є споконвічною, захисною, адаптивною властивістю як тварин так і людей [11, с. 238]. Поступово, до другої половини XX ст., на Заході склалась навіть окрема наукова дисципліна під назвою валеїнсологія, у межах якої насильство вивчається за напрямками – соціологічним, психологічним, юридичним та міжнародним [7, с. 60].

У вітчизняній науці розкриття сутності та формулювання терміну соціального насилля активізувалось ще в середині XX ст. Так, у міждисциплінарній роботі «Війна і армія» соціальне насильство визначалось як система економічних, політичних (включаючи військові), ідеологічних заходів примусу з боку одних класів, держав по відношенню до інших [2, с. 52].

Подібний термін увійшов до філософської енциклопедії 1964 р. У ній соціальним насильством визначається застосування тим чи тим класом (соціальною групою) різних, аж до збройного впливу, форм примусу щодо інших класів (соціальних

груп) з метою отримання або збереження економічного та політичного панування, завоювання тих чи тих прав або привілеїв [16, с. 551].

Більш ґрунтовно цей термін представлено в роботах В. Денісова. На його думку: «своє конкретне вираження соціальне насильство знаходить в застосуванні або загрозі застосування певною групою, класом, державою, суспільною системою різних форм, методів та засобів прямого або непрямого примусу й придушення (політичних, економічних, військових, юридичних тощо) по відношенню до інших груп, класів, держав, громадських систем з метою забезпечення захоплення та утримання політичної влади і економічного панування, отримання та збереження незалежності й суверенітету, різного роду прав та привілеїв, задоволення територіальних та інших претензій, обмеження інтересів протилежної сторони, нав'язування будь-кому своєї волі» [6, с. 6–7].

Відома німецько-американська дослідниця Х. Аренд вказує на важливу деталь у галузі аналізованого феномену. А саме на те, що насильство за самою своєю природою є не більше ніж знаряддя; як усякий засіб, воно незмінно потребує наявності певної спрямовуючої мети, що є до того ж його виправданням [1, с. 330]. Подібне розуміння, однак із концентрацією уваги на економічній сфері, простежується в роботах Ф. Енгельса. На його думку, насильство є тільки засіб, метою ж є, навпаки, економічна вигода [10, с. 164; 14, с. 239].

Відомий етик А. Гусейнов розрізняє вузьке та широке трактування насильства. Вузьке розуміння розповсюджене у повсякденному житті, до нього відносять фізичний та економічний тиск, і виявляється він у тілесних ушкодженнях, вбивствах, крадіжках, псуванні майна тощо. На думку автора, насильство у широкому розумінні є обмеження особистісного розвитку шляхом створення зовнішніх перешкод – фізичних, інституційних, інформаційних тощо [5, с. 60].

Дослідник стверджує, що насильство руйнує суспільну комунікацію та її загальновизнані підстави, що містяться в традиціях, звичаях, праві та інших формах культури. Він уявляє акт насилля як порушення певного договору, норми, правила, односторонній вихід за усталені межі комунікації. Індивід, який здійснює насильство стосовно того, на кого спрямовані його дії, переступає певну межу, яку вони раніше зобов'язались не переступати. А. Гусейнов вважає, що руйнування людської комунікації у зв'язку із застосуванням насилля є тотальним процесом, у межах якого одні

індивіди, групи людей або спільноти нав'язують себе, свої цілі іншим, з метою підпорядкування їх собі. Разом з тим нав'язується твердження, що перші краще других, що вони мають право так робити [5, с. 60].

Відомий російський дослідник член-кореспондент РАН А. Дмитрієв у своїй ґрунтовній роботі «Насильство як засіб вирішення конфліктів» на основі докладного аналізу наявних підходів до розуміння сутності аналізованого феномену констатує, що існує безліч трактувань понять «насильство», що розробляються значною кількістю дослідників – представниками психологічної теорії агресії, етики, кримінального права, теорії держави тощо. У ході систематизації цих понять окреслюються дві провідні групи, де переважаючими є або фізично-психологічні, або всеохоплюючі структурні характеристики. Використання будь-якого з понять цих двох груп при аналізі процесів насильства здається недостатнім [7, с. 60–61].

У вказаному контексті вчений додає, що психологи трактують насильство як безпричинну, імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію. Він підкреслює, що визначення подібного роду, безсумнівно, є неповними та дискурсивним. Вони досить часто відмінні одне від одного, не охоплюють змісту поняття у всій його повноті та, скоріш за все, ідентифікують конкретний вид насильства, що необхідно зрозуміти та визнати як факт. Своєю чергою, правознавці та політологи розуміють насильство в основному як державний вплив (що спирається на право і обмежений правом) та як дію, спрямовану на навмисне нанесення шкоди [7, с. 61].

На думку А. Дмитрієва, зараз суспільствознавцями ведеться пошук третього поняття насильства, що було б більш операційним і точним. Таким на сьогодні вважається поняття так званого системного насильства, що показує місце насильства в соціальній системі засобами соціологічної теорії [7, с. 61].

У якості аргументів зазначений дослідник приводить наступне: «Якщо йти по шляху, вказаному основоположником структурно-функціонального напрямку Т. Парсонсом, можна припустити, що носієм насильства є сама соціальна система. Продовжуючи цю лінію, ми віднесемо до соціальної системи систему комунікацій (Н. Луман), що доступна спостерігачеві лише через дію. Комунікація сама керує собою і за допомогою асиметризації відтворює себе. Тоді насильство можна розглядати як комунікацію дій або

реакцію на дії. Словом, насильство вбудовано в систему суспільства і саме по собі є не чим іншим, як системою» [7, с. 61].

Автор висловлює цікаву та важливу з точки зору нашого дослідження думку про те, що в економіці, науці, мистецтві, релігії комунікація здійснюється, як правило, без застосування насильства. У політичній підсистемі спостерігається дещо інша ситуація. З одного боку, тут очевидна постійна загроза застосування насильства. З іншого, влада шукає шляхи своєї легітимації не через приведення в дію загрози насильства, а через комунікацію. Таким же чином право замінює насильство аргументацією, економічна система – артикуляцією інтересів, культура – моральними нормами [7, с. 61].

Очевидно, що у вказаних вище тезах намітилось суттєве протиріччя. Так, насильство демонструється як комплексне явище, вбудоване в соціальну систему. Одночасно вказується на те, що культура, правова, економічна та, у певній мірі, навіть політична система спрямовані на виключення, заміну насильства іншими механізмами. На нашу думку, розв'язання зазначеного протиріччя лежить у площині класифікації та аналізу сутності конкретних видів широкого поняття «соціальне насильство».

Одну з найбільш розгорнутих класифікацій насильства, що має на меті охопити всі його види, представив старший науковий співробітник інституту соціології РАН М. Мануїльський. На його думку, найбільш розповсюдженою формою вияву насильства є агресивна поведінка. Деякі автори пропонують розділити насильство на агресію. Однак, М. Мануїльський вважає, що агресивні дії/реакція індивіда, спрямовані на примус іншого індивіда та нанесення йому шкоди (нехай і психологічної) є незалежно від мотивів насильством. Він позначає вказаний вид як насильство І [9, с. 61].

На думку вказаного автора, непрямим підтвердженням того факту, що насильство виступає специфічним модусом людського буття, є існування збройного насильства (насильство ІІ). Це положення підтверджує значна кількість археологічних знахідок доісторичного періоду, а саме, останки людей і тварин зі слідами ран, нанесених за допомогою зброї [9, с. 61]. Відповідно, результатами знарядійної діяльності первісної людини були не тільки штучні пристосування, що допомагали в побуті, але й засоби нападу (піки, ножі, луки, стріли), а потім і захисту (щити, примітивні обладунки). Тобто поступово люди стали застосовувати збройне насильство не тільки для вижи-

вання в умовах ворожого навколишнього середовища, але і для вирішення конфліктів всередині спільноти [9, с. 62].

М. Мануїльський висловлює досить сумнівну, на наш погляд, тезу про те, що збройне насильство не можна ототожнювати з військовими діями, війною (насильство III). Автор аргументує свою думку тим, що цей вид відрізняється, наявністю і застосуванням армії, озброєних сил, тобто спеціально навченої та організованою особливим чином групи людей, протистояння яких й становить зміст збройного конфлікту (війни). Дослідник додає, що, крім використання спеціальних технічних засобів, збройні сили діють за спеціально розробленими правилами (статуту, плани військових компаній). Підготовка та ведення війни неможлива без мобілізації матеріальних та організаційних ресурсів соціуму, тобто без розгалужених тилових служб. Нарешті, військові дії зазвичай підкріплені потужними ідеологічними компаніями. Перераховані фактори, зазначає М. Мануїльський, відсутні в збройному насильстві, скажімо, у злочинах з використанням вогнепальної зброї [9, с. 62]. Нашу позицію з цього приводу наведемо нижче, після того як опишемо всі виокремлені види соціального насилля.

Насильством IV М. Мануїльський визначає один з найбільш поширених та суперечливих, на його думку, різновидів. Це дії та установки, спрямовані на збереження, відтворення та захист соціальних інститутів (держави, сім'ї, церкви, власності, права, моралі тощо). Дослідник підкреслює, що мова йде не про інституціональне насильство як альтернативи стихійним діям. Мається на увазі система норм, заборон та приписів, що охороняють сформований порядок речей, а також спеціальні організації, завданням яких є забезпечення виконання відповідних вимог. Це – правоохоронні органи, силові та проурядові громадські організації [9, с. 62].

Різновидом системопідтримуючого автор вважає насильство, покликане відновити хиткий, у силу різних причин, стану речей, та знищити паростки нового. Він визначає для цього виду окрему нішу – насильство IVa. Тут, як приклад, називається Варфоломійська ніч, змови роялістів часів Великої французької революції, заколоти монархістів та Білий рух у післяжовтневий період у Росії [9, с. 63–65].

До наступного виду дослідник відносить інноваційне насильство (насильство V). Це масштабні соціально-економічні перетворення та програми модернізації, що проводяться державою. Вони, як

правило, супроводжувалися примусовим переміщенням великих мас людей та людськими жертвами. Наприклад індустріалізація та колективізація за радянських часів [9, с. 64].

Концентрованим видом М. Мануїльський називає соціально-політичне насильство (насильство VI). До нього він відносить революції, тероризм, державні перевороти, палацові змови тощо. На його думку, натхненники та ідеологи перетворень розглядають насильство як тимчасове явище, потреба в якому нібито відпаде після перемоги. Щоправда, питання про революційне насильство та його виправданість багато в чому залежить від політичної культури країни [9, с. 64].

Деякі історично зумовлені культурні практики, що використовують насильство, дослідник відносить до VII групи. Він пояснює, що мова йде про санкціоновані традиціями норми, звичаї насильницьких дії по відношенню до інших (кровна помста, людські жертвоприношення) або відносно себе (самопожертва, самогубство, самокалічення, евтаназія) [9, с. 65].

Наступним видом у класифікації М. Мануїльського є кримінальне насильство (насильство VIII). Сюди він також відносить й боротьбу зі злочинністю. Проте зазначає, що її можна вважати різновидом насильства IV, тобто системопідтримуючим насильством, у той час як кримінальне насильство є прямо протилежною практикою – формою відхиленої поведінки [9, с. 65].

В окрему групу у аналізованій класифікації віднесено примус, заборони, обмеження, збитки як реакцію, відповідь на неправомірні дії іншої особи. Автор називає цей вид насильством-відплатою або насильством IX. По суті, це покарання, помста, відплата за незаконні дії. Дослідник зазначає, що сьогодні вказаний різновид втілений в основоположному принципі кримінального права – невідворотності покарання за злочинне діяння [9, с. 66].

До X групи М. Мануїльський відносить широкий клас явищ під назвою «символічне насильство». Сюди, на думку дослідника, входить досить поширене та докладно досліджене психологічне насильство, що виявляється у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз та може завдати істотної шкоди здоров'ю. Окрім того, цей вид також включає харизматичне панування, маніпулювання масовою свідомістю та інформаційні війни. Автор підкреслює, що, з одного боку, даний вид насильства використовується для морально-політичного забезпечення різних силових акцій. З іншого – здійснюють його інститути та

структури, що все більше виходять з-під контролю та набувають автономного існування [9, с. 66].

Останнім видом у аналізованій класифікації є установки та практики, що заперечують насильство (насильство 0). М. Мануїльський зазначає: «На нашу думку, необхідність виділення такого кластера продиктовано тим, що в численних дискурсах, що заперечують насильство, містяться важливі та цінні міркувань про природу та форми побутування насильства. До даної групи можна віднести ідеї несупротивну злу насильством (Л. Толстой), принцип благоговіння перед життям (А. Швейцер), теорію і практику пацифізму, деякі інші вчення, що заперечують насильство» [9, с. 65].

Отже, на думку автора, агресія не має абсолютного характеру, не є обов'язковим пусковим механізмом насильства. Так, на практиці існують ситуації, коли агресія змінюється компліментарністю. Він, як найбільш відомий приклад, називає Стокгольмський синдром (встановлення емоційної близькості між терористами та заручниками, що в деяких випадках призводить до співпраці). На наш погляд, сюди слід додати сформульований та описаний професором І. Кононовим «Луганський синдром», що має подібні механізми, однак, виявляється у більш масштабному вигляді [8].

На наш погляд, описана класифікація важлива тим, що в ній була зроблена спроба виявити і описати всі види такого явища як насильство. Сам автор зазначає, що деякі форми насильства частково перетинаються, наприклад, збройне з військовим, соціально-політичне з кримінальним, насильство-відплата з системопідтримуючим, військове з культурно санкціонованим тощо. М. Мануїльський висловлює сподівання, що за умови збільшення числа критеріїв та більш чіткого їх методологічного калібрування, «дублювання», повинно зникнути [9, с. 68].

Однак, на нашу думку, розділення збройного та військового насилля не є обґрунтованим, навіть з урахуванням наведених автором аналізованої класифікації аргументів. Так, дослідник сам вказує на те, що первісні люди поступово почали застосовувати збройне насильство не тільки для виживання в умовах ворожого навколишнього середовища, але і для вирішення конфліктів усередині спільнот. Як відомо, у доісторичний період люди жили в умовах родоплемінної організації, де члени спільноти не відокремлювали та навіть не усвідомлювали себе окремо від роду. Відповідно, за допомогою збройного насилля вирішувались конфлікти не всередині спільноти, а на міжплемінному рівні, а це є нічим іншим як першими примітивними війнами.

Не є обґрунтованим розділенні збройного та військового насилля і на підставі застосування в останнього армії – спеціально навченої та організованої особливим чином групи людей, протистояння яких М. Мануїльський і визначає змістом збройного конфлікту (війни). Такий інститут як армія є невід'ємною частиною як політичної системи так і механізму держави. Підкреслимо, що у перших державах стародавнього Сходу саме військова інституція первісного ладу стала основою пануючою прошарку. В античних та ранньофеодальних державах, більшості імперій як Середньовічного, так і Нового часу, взагалі досить складно виокремити такий соціальний інститут як армія, оскільки тут кожен повноправний член указанного політичного союзу був дійсним військовим, а можливість зайняття державних посад залежала від військового рангу. Навіть сьогодні військовий обов'язок існує у багатьох країнах світу.

Висновки.

Таким чином, проаналізувавши головні праці з теми, можна стверджувати, що насилля є характерним для людського середовища з моменту його появи. Як відзначає більшість науковців, з часу виникнення суспільних відносин, насилля, зокрема і збройне, є одним з найголовніших засобів досягнення завдань, пов'язаних із контролем над іншими членами соціальних спільнот та затвердженням домінування у них. Збройне насилля виступає найбільш радикальною формою досягнення вищезгаданої мети. Як форма соціальної взаємодії, на думку науковців-психологів, збройне насилля є результатом трансформації тваринних інстинктів, які у процесі соціальної еволюції розвинулися в одну зі специфічних форм боротьби за домінування всередині складних людських спільнот. У цьому полягає головна наукова цінність проаналізованих у статті досліджень.

Поряд з цим, як показав аналіз опрацьованих наукових робіт, потребує подальшого наукового осмислення класифікація видів збройного насилля, відповідно до сфер його застосування у соціальному житті та його різновидів, відповідно до завдань, що реалізуються у процесі його використання. На наш погляд, найважливішим критерієм класифікації насилля є використання у цьому процесі зброї. Ми стверджуємо, що ні у кого не може виникнути сумнівів, що збройне насилля є насиллям. Пропонуємо вважати основною метою більшості неозброєних видів соціального насилля – запобігання озброєним формам протистояння. Ці аспекти розглядатимуться у наступних наукових публікаціях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Арендт, Х. О насилии: хрестоматия. Мораль в политике. Москва : МГУ, 2004. 470 с.
2. Война и армия: философско-социологический очерк / под ред. Д. А. Волконогова и др. Москва : Вoenizdat, 1977. 416 с.
3. Гримак Л. П. Вера как составляющая гипноза. *Прикладная психология*. 2001. № 6. С. 95–96.
4. Гумплович Л. Общее учение о государстве. Антология социально-политической мысли. В 2 т. Т. 1. Москва, 2001. 611 с.
5. Гусейнов А. А. История этических учений. Приложение. Этика ненасилия. URL: http://society.polbu.ru/guseinov_ethichistory/ch132_iii.html (дата звернення 10.10.2015).
6. Денисов, В. В. Социология насилия: Критика современных буржуазных концепций. Москва : Политиздат, 1975. 214 с.
7. Дмитриев А. В. Насилие как средство решения конфликтов. *Общество и право*. 2004. № 4(6). С. 58–68.
8. Кононов И. Ф. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>.
9. Мануильский М. А. К типологии насилия. Дескриптивная версия. *Человек*. № 2. 2017. С. 60–70.
10. Маркс К. Сочинения. Т. 20. Москва : Издательство политической литературы, 1961. 858 с.
11. Лоренс К. Агрессия (так называемое «зло»). Москва : Прогресс-Универс, 1994. С. 237.
12. Назаретян А. П. Эволюция ненасилия: историческая ретроспектива. *Вестник Российской академии наук*. 2007. Т. 77, № 12. С. 1107–1117.
13. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва : Наука, 1979. 566 с.
14. Пшеничников А. В. Понятие и сущность социального насилия. *Вестник КемГУ*. 2013. № 2 (54) Т. 1. С. 239.
15. Файзрахманов Р. Х. Понятие вооруженного насилия в политико-правовой мысли Древнего Востока и современность. *Социум и власть*. № 3 (27). 2010. С. 90–95.
16. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. Т. 3. Москва : Советская энциклопедия, 1964. 584 с.

REFERENCES

1. Arendt, H. (2004). *O nasilii: hrestomatiya. Moral' v politike* [About violence: a reader. Morality in politics]. Moskva: MGU [in Russian].
2. Volkonogov, D. A. (Ed.). (1977). *Vojna i armiya: filosofsko-sociologicheskij ocherk* [War and the army: philosophical and sociological essay]. Moskva: Voenizdat [in Russian].
3. Grimak, L. P. (2001). Vera kak sostavlyayushchaya gipnoza [Faith as a component of hypnosis]. *Prikladnaya psihologiya – Applied Psychology*, 6, 95–96 [in Russian].
4. Gumplovich, L. (2001). *Obshchee uchenie o gosudarstve. Antologiya social'no-politicheskoy mysli* [General doctrine of the state. Anthology of socio-political thought]. In 2 vol. (Vol. 1). Moskva [in Russian].
5. Guseynov, A. A. *Istoriya eticheskikh uchenij. Prilozhenie. Etika nenasiliya* [History of ethical teachings. Application. Ethics of Nonviolence]. Retrieved from http://society.polbu.ru/guseinov_ethichistory/ch132_iii.html [in Russian].
6. Denisov, V. V. (1975). *Sociologiya nasiliya: Kritika sovremennykh burzhuaznykh koncepcij* [Sociology of violence: Criticism of modern bourgeois concepts]. Moskva: Politizdat [in Russian].
7. Dmitriev, A. V. (2004). Nasilie kak sredstvo resheniya konfliktov [Violence as a means of resolving conflicts]. *Obshchestvo i pravo – Society and law*, 4(6), 58–68 [in Russian].
8. Kononov, I. F. *Lugans'kij sindrom yak masova anomichna reakciya na rozgortannya gibridnoyi vijni* [Lugansk syndrome as a mass anomalous response to the deployment of a hybrid war]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny> [in Ukrainian].
9. Manuil'skij, M. A. (2017). K tipologii nasiliya. Deskriptivnaya versiya [To the typology of violence. The descriptive version]. *Chelovek – Human*, 2, 60–70 [in Russian].
10. Marks, K. (1961). *Sochineniya* [Works]. (Vol. 20). Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury [in Russian].
11. Lorens, K. (1994). *Agressiya (tak nazyvaemoe «zlo»)* [Aggression (the so-called «evil»)]. (p. 237). Moskva: Progress-Univers [in Russian].
12. Nazaretyan, A. P. (2007). Evolyuciya nenasiliya: istoricheskaya retrospektiva [Evolution of non-violence: historical retrospective]. *Vestnik Rossijskoj akademii nauk – Bulletin of the Russian Academy of Sciences*, 77 (12), 1107 – 1117 [in Russian].
13. Porshnev, B. F. (1979). *Social'naya psihologiya i istoriya* [Social psychology and history]. Moskva: Nauka [in Russian].
14. Pshenichnikov, A. V. (2013). Ponyatie i sushchnost' social'nogo nasiliya [The concept and essence of social violence]. *Vestnik KemGU – Bulletin of KemSU*, 1, 2 (54), 239 [in Russian].

15. Fajzrahmanov, R. H. (2010). Ponyatie vooruzhennogo nasiliya v politiko-pravovoj mysli Drevnego Vostoka i sovremennost' [The concept of armed violence in the political and legal thought of the Ancient East and the present]. *Socium i vlast' – Society and power*, 3 (27), 90 – 95 [in Russian].
16. Konstantinov, F. V. (Ed.). (1964). *Filosofskaya enciklopediya [Philosophical Encyclopedia]*. (Vol. 3). Moskva: Sovetskaya enciklopediya [in Russian].

Бадер Антон Васильович

Кандидат історичних наук, доцент
Луганський національний університет ім.
Тараса Шевченка
92703, Старобільськ, площа Гоголя, 1

Email: bader@meta.ua

Bader Anton

Ph.D. of History Science, Assoc. Prof.
Luhansk Taras Shevchenko National University
1, Gogol Sq., Starobelsk, 92703, Ukraine

ORCID: 0000-0002-3670-5753

Цитування: Бадер А. В. Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 93–101.

Citation: Bader, A.V. (2020). Sutnisni osnovy zbroinoho nasyllia kriz pryzmu fenomenu sotsialnoho nasyllia [Essential Fundamentals of Armed Violence through the Prism of the Phenomenon of Social Violence]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 93–101.

Стаття надійшла / Article arrived: 01.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2020

Динамика процессов приватизации и реструктуризации экономики Польши на примере Подкарпатского воеводства

Януш Стройный, Жешувская Политехника

В 2008–2011 гг. Совет Министров Польши принял План приватизации 802 компаний, который стал значительным этапом в процессах трансформации собственности в стране. Приватизированные предприятия получили больше независимости, быстрее адаптируясь к рыночным изменениям. Разделение и приватизация огромных компаний способствует повышению конкурентоспособности и препятствует политической борьбе за управление государственной собственностью. Отказ от субсидирования убыточных государственных предприятий позволяет снизить бюджетные расходы.

С другой стороны, приватизация привела к массовым увольнениям работников, многие компании стремятся использовать приватизацию как процесс спекулятивного обогащения, не заботясь о том, чтобы люди могли найти альтернативную работу на схожих финансовых условиях и вблизи своего места жительства. Польша является одной из стран, которая потенциально может привлечь все больше иностранных инвестиций. Все чаще в тендерах выигрывают богатые иностранные корпорации, что создает угрозу для отечественного производителя.

Подкарпатское воеводство находится в трудной экономической ситуации из-за своего периферийного географического положения. Несмотря на сложную ситуацию на рынке труда и в экономике Подкарпатя, респонденты не видят шансов на повышение уровня жизни благодаря динамичной приватизации и реструктуризации. Инспирацией для написания статьи стали результаты эмпирических исследований, проведенных в Подкарпатском воеводстве, которые указывали на прохладное отношение респондентов к процессам реструктуризации и приватизации. В статье определены потенциальные направления хозяйственной деятельности, которые могут способствовать повышению экономических стандартов на региональном рынке. Автор считает целесообразным усиление государственного контроля над приватизированными предприятиями в целях более эффективного использования имеющегося потенциала для экономического развития Подкарпатского региона и ликвидации его экономической отсталости.

Ключевые слова: приватизация, реструктуризация, структурные изменения, региональный рынок, план приватизации, трансформация собственности, рынок труда

Dynamics of the privatization's and restructuring's processes of the Polish economy on the example of Podcarpathian's region

Janusz Strojny, Politechnika Rzeszowska

In 2008–2011, the Council of Ministers of Poland adopted the Privatization Plan of 802 companies, which became a significant stage in the process of property transformation in the country. Privatized enterprises gained more independence, quickly adapting to market changes. The separation and privatization of large companies enhances competitiveness and hinders the political struggle for the management of state property. The refusal to subsidize unprofitable state enterprises can reduce budget spending. On the other hand, privatization has led to mass layoffs of workers, many companies seek to use privatization as a process of speculative enrichment, not caring that people can find alternative jobs on similar financial conditions and near their place of residence. Poland is one of the countries that could potentially attract more and more foreign investment. Increasingly, wealthy foreign corporations win tenders, which poses a threat to domestic producers.

The Subcarpathian Voivodeship is in a difficult economic situation due to its peripheral geographical position. Despite the difficult situation on the labor market and in the economy of Subcarpathia, respondents do not see a chance to improve living standards due to dynamic privatization and restructuring. The paper was inspired by the results of empirical studies conducted in the Subcarpathian Voivodeship, which indicated a cool attitude of respondents to the processes of restructuring and privatization. The article identifies potential areas of economic activity that may contribute to raising economic standards in the regional market. The author considers it appropriate to strengthen state control over privatized enterprises in order to more effectively use the existing potential for the economic development of the Subcarpathian region and eliminate its economic backwardness.

Keywords: privatization, restructuring, structural changes, regional market, privatization plan, property transformation, labor market

Динаміка процесів приватизації та реструктуризації економіки Польщі на прикладі Підкарпатського воєводства

Януш Стройний, Жешувська Політехніка

У 2008–2011 рр. Рада Міністрів Польщі ухвалила План приватизації 802 компаній, який став значним етапом у процесах трансформації власності в країні. Приватизовані підприємства отримали більше незалежності, швидше адаптуючись до ринкових змін. Поділ і приватизація величезних компаній сприяє підвищенню конкурентоспроможності та перешкоджає політичній боротьбі за управління державною власністю. Відмова від субсидування збиткових державних підприємств дозволяє знизити бюджетні витрати.

З іншого боку, приватизація призвела до масових звільнень працівників, багато компаній прагнуть використовувати приватизацію як процес спекулятивного збагачення, не піклуючись про те, щоб люди могли знайти альтернативну роботу на схожих фінансових умовах і поблизу свого місця проживання. Польща є однією з країн, яка потенційно може залучити все більше іноземних інвестицій. Усе частіше в тендерах виграють багаті іноземні корпорації, що створює загрозу для вітчизняного виробника.

Підкарпатське воєводство знаходиться у важкій економічній ситуації через своє периферійне географічне положення. Незважаючи на складну ситуацію на ринку праці і в економіці Підкарпаття, респонденти не бачать шансів на підвищення рівня життя завдяки динамічній приватизації та реструктуризації. Інспірацією для написання статті стали результати емпіричних досліджень, проведених у Підкарпатському воєводстві, які вказували на прохолодне ставлення респондентів до процесів реструктуризації та приватизації. У статті визначено потенційні напрямки господарської діяльності, які можуть сприяти підвищенню економічних стандартів на регіональному ринку. Автор вважає за доцільне посилення державного контролю над приватизованими підприємствами з метою більш ефективного використання наявного потенціалу для економічного розвитку Підкарпатського регіону і ліквідації його економічної відсталості.

Ключові слова: приватизація, реструктуризація, структурні зміни, регіональний ринок, план приватизації, трансформація власності, ринок праці

Впервые термин «приватизация» появился в словаре, изданном в 1983 г. и был определен как «действие, целью которого является присвоение или передача общественной собственности в частную»¹. Приватизация – это переход от господства в экономике государственной собственности к частной собственности, то есть процесс передачи государственной собственности частным лицам, превращение государственной экономики в частную и ограничение роли государства в экономике². Как научное, так и разговорное определения звучат практически одинаково. Проще говоря, приватизация – это процесс передачи государственной собственности частному владельцу. Другими словами, приватизация – это изменение отношений собственности, предполагающее расширение частного участия в процессе управления государственным имуществом. То есть это приобретение частными лицами права на владение частью государственной собственности. Сам процесс приватизации может происходить посредством продажи или передачи в собственность.

Для анализа источников и истоков экономических преобразований следует вернуться к концу 70-х гг. прошлого века. Это десятилетие началось с изменений в экономической системе, которые принесли в экономическую сферу постулаты о реконструкции системы управления народным хозяйством и надзора за государственными предприятиями³. Постулаты были направлены на повышение независимости предприятий и внедрение современных принципов стимулирования. В результате в середине 1970-х гг. были разработаны концепции новой системы надзора за государственными предприятиями под названием WOG (Wielka Organizacja gospodarcza – Большая экономическая организация). Система должна была объединять группы предприятий четырех типов: многопрофильные предприятия, комбинаты, промышленные союзы и объединения.

WOG были мощными, сконцентрированными экономическими структурами, в которых отдельные предприятия оставались юридическими лицами, но их самостоятельность как в текущей деятельности, так и в развитии, была сильно

ограничена. Большее значение придавалось повышению эффективности функционирования этих организаций через введение новых правил оценки экономической эффективности и системы мотивации⁴.

Э. Герек, в начале своего правления, обещал поднять уровень жизни при помощи модернизации части экономики. Он рассчитывал добиться перемен путем широкого внедрения современных технологий и лицензированных продуктов, которые в это время применялись в развитых западных странах. Финансирование должно было осуществляться в основном за счет иностранных инвестиций. Однако последствия ускорения и попыток придать социалистической экономике реальный стимул к развитию, инициированные Э. Герекком, оказались жалкими. Ведь инвестирование огромных средств, полученных благодаря легкодоступным в то время иностранным займам, осуществлялось без глубоких структурных реформ и повышения эффективности предприятий.

Появление «Солидарности» летом 1980 г. и очень сложная экономическая ситуация дали мощный импульс к осуществлению реальных экономических реформ. Были разработаны «Гданьские постулаты», которые сформулировали социальные требования, в том числе и в области экономики. Экономические требования носили обратный характер и не предусматривали новых эффектов, в том числе отменяли рыночные цены и восстанавливали официальные государственные цены.

В 1980 г., как ответ властей на требования Забастовочного комитета в Гданьске, была создана государственная Комиссия по экономическим реформам. Ее деятельность должна была стать свидетельством того, что политические власти видят слабость экономики и стремятся ее укрепить. В течение двух месяцев был подготовлен проект изменений в экономической системе. Согласно положениям проекта, предприятия должны перейти на «самофинансирование», то есть должны были сами регулировать свою деятельность, а трудовым коллективам данных предприятий передавалась значительная часть полномочий в области управления и владения собственностью, ранее

закрепленных за государством. За государством сохранялось право опосредованного воздействия на предприятия. Январские обсуждения (1981 г.) проекта Комиссии имели большое общественное значение⁵. Здесь следует упомянуть концепцию Лешека Бальцеровича, который доказывал, что ничто не должно препятствовать функционированию рыночных механизмов вне инструментов государства⁶.

Успехом в области экономических реформ на рубеже 70-80-х гг. стал Закон о государственных предприятиях, принятый 25 сентября 1981 г., – своего рода революция по сравнению с существующим порядком, сущность которого не менялась более 30 лет. Этот акт утверждал формулу «3S»: независимое, самоуправляемое и самофинансирующееся предприятие. Согласно закону, предприятие получало существенную независимость от государственной и партийной администрации; суд гарантировал права предприятия и его органов.

В начале 1982 г. была предпринята конкретная попытка продолжить трансформацию экономической системы. Это объяснялось крайне неблагоприятной экономической ситуацией, а также стремлением улучшить общественный и международный имидж новой власти. Первым проявлением было резкое повышение цен, что на некоторое время улучшило состояние рыночного равновесия, но в долгосрочной перспективе оказалось непоследовательным и поверхностным⁷.

Осенью 1988 г. новоназначенный премьер-министр М. Ф. Раковский начал новый этап реформирования экономики. Были объявлены радикализация реформы, придание ей четкого рыночного характера и, по возможности, быстрое завершение. В 1988 г. был представлен План правительства по консолидации народного хозяйства, где были выделены текущие и долгосрочные цели на период до 1995 г. План сигнализировал о фундаментальном изменении философии управления экономикой – «переход от ограничения, лицензирования и контроля к созданию условий, способствующих развитию инициативы и предпринимательства, стимулированию экономической

⁴Savas E. S. Prywatyzacja. Klucz do lepszego rządu. Warszawa, 1992. P. 7.

⁵K. Pawlicki. Jak prywatyzować? Warszawa, 1990. P.7.

⁶Bałtowski M., Miszewski M. Transformacja gospodarcza w Polsce. Warszawa : Wyd. PWN, 2007. P. 127.

⁷Bałtowski M. Prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych. Warszawa : Wyd. PWN, 1998. P. 58–59.

⁸M. Bałtowski, M. Miszewski. Op.cit., s. 130.

⁹L. Balcerowicz, Trzecie Podejście, „Kultura” 1981, nr 14.

¹⁰Bałtowski M., Miszewski M. Op. Cit. P. 133–134.

активности, производства и эффективности во всех секторах собственности»⁸. 23 декабря 1988 г. правительство М. Ф. Раковского приняло два закона: Закон об экономической деятельности и Закон об экономической деятельности с участием иностранных лиц.

Первая половина 1989 г. была особенным периодом для польской экономики. Уже вступил в силу либеральный закон о создании новых предприятий и частный сектор развивался быстро и беспрепятственно. Это ознаменовало фактическое начало процесса трансформации экономики.

Реформы декады 80-х гг. существенно изменили польскую экономику и, несомненно, стали преддверием системных изменений 1989–1991 гг. Кризис конца «эры Герека» обнажил все слабости и иррациональность системы командования и распределения⁹.

В начале 90-х гг., наряду с реализацией первых приватизационных проектов, началось строительство экономики свободного рынка. После продолжительных обсуждений 13 июля 1990 г. был принят сеймом правительственный законопроект о принципе продажи предприятий¹⁰. Главной целью приватизационных процессов было повышение эффективности функционирования и конкурентоспособности польских предприятий. С точки зрения общества целью приватизации было создание среднего класса и формирование экономической субъектности граждан. В 1994–1998 гг. была реализована Универсальная программа приватизации, предполагавшая преобразование 512 предприятий в коммерческие компании и передачу их акций 27 миллионам поляков. Каждый гражданин мог обменять полученный сертификат акций на акции национальных инвестиционных фондов или продать их любому лицу. В то время в Польше было создано 15 национальных инвестиционных фондов, которые впервые появились на Варшавской фондовой бирже в 1996 г. Распространение сертификатов акций продолжалось с 22 ноября 1995 г. по 26 ноября 1996 г. Сертификаты получили 96 % правомочных граждан.

Несколькими годами ранее, 16 апреля 1991 г., была создана Варшавская фондовая биржа (ВФБ), на которой впервые появились такие ком-

пании, как Tonsil, Exbud, Krosno, Kable и Próchnik. Менее чем через 20 лет ВФБ стала приоритетной фондовой биржей в Центральной и Восточной Европе, привлекая все большее число отечественных и иностранных инвесторов, благодаря чему инвесторы стали воспринимать Варшаву как региональный финансовый центр в Центральной и Восточной Европе.

В 2008–2011 гг. был разработан План приватизации, который стал значительным этапом в процессах трансформации собственности в Польше. Он был принят Советом министров 22 апреля 2008 г. и предполагал приватизацию 740 государственных компаний, работающих в нескольких десятках секторов экономики: финансовые учреждения, энергетика, химия, нефтяная промышленность, машиностроение, металлообработка, электроника, электротехническая, алкогольная, пищевая, деревообрабатывающая и бумажная, мебельная, транспортная и швейная промышленности. 10 февраля 2009 г. Совет Министров принял решение охватить Планом 802 компании.

С 22 апреля 2008 г. по 1 октября 2010 г. было приватизировано 33 компании, 45 компаний были переданы органам местного самоуправления. Решающим периодом для реализации Плана приватизации являлся 2010 г., когда было завершено 340 из 369 запланированных приватизационных проектов, сделки для 144 компаний были успешно завершены. В литературе по этому вопросу авторы использовали различные решения, касающиеся процесса принятия решений в области приватизации¹¹.

В научной литературе исследователи представляют разные точки зрения на процесс принятия приватизационных решений в тот период¹². В целях изучения общественного мнения на тему приватизации и реструктуризации польских предприятий проведен опрос 70 жителей Подкарпатского воеводства в возрасте от 18 до 65 лет. Респонденты включали работников физического труда и служащих, хотя последняя группа составляла подавляющее большинство – до 70 % всех опрошенных. Кроме того, участники опроса занимают различные должности, такие как: работник физического труда, офисный работник, младшие и старшие служащие, фрилансеры.

⁸ Bałtowski M., Miszewski M. Op. Cit. P. 133–134.

⁹ Там же, с. 146.

¹⁰ Там же, с. 233.

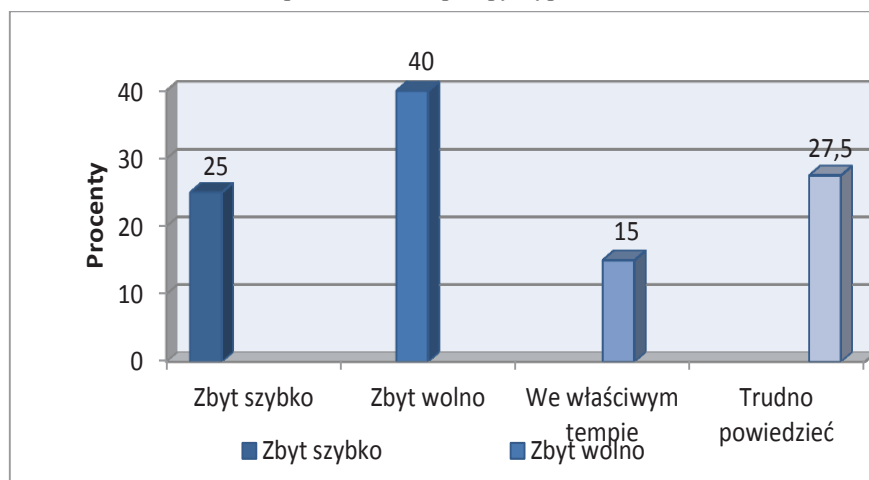
¹¹ www.msp.gov.pl.

¹² Malewska K. Intuicja w podejmowaniu decyzji kierowniczych. Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2018. P.26.

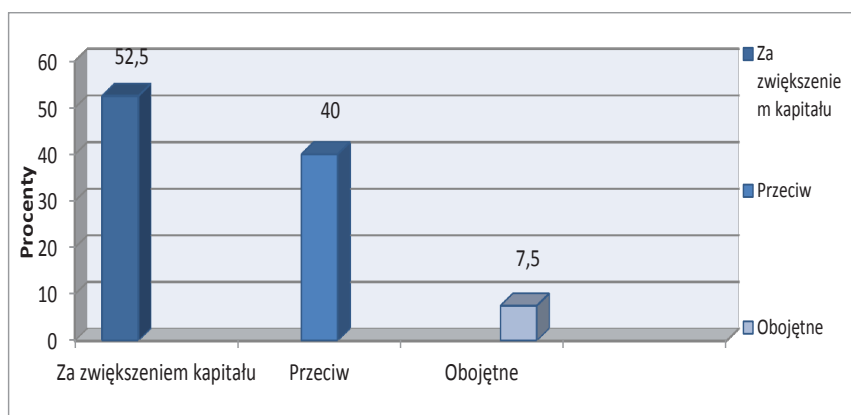
Положительная оценка экономической трансформации преобладала в возрастной группе 18–25 лет – респонденты были удовлетворены экономической ситуацией в Польше и одобряли процесс приватизации госсектора. Ответы респондентов в возрасте от 45 до 60 лет были совершенно разными. По их словам, Польша идет не в том направлении, и им трудно говорить об экономической ситуации нашей страны.

Заслуживает внимания оценка приватизации остальных хозяйственных субъектов в Польше и на Подкарпатье. Анализ данных позволяет сделать вывод, что приватизация других хозяйствующих субъектов происходит слишком медленно – так считают 40 % респондентов. Только каждый четвертый придерживался противоположного мнения, а 27,5 % людей не имеют мнения по этому вопросу.

Динамика приватизации и реструктуризации в Польше

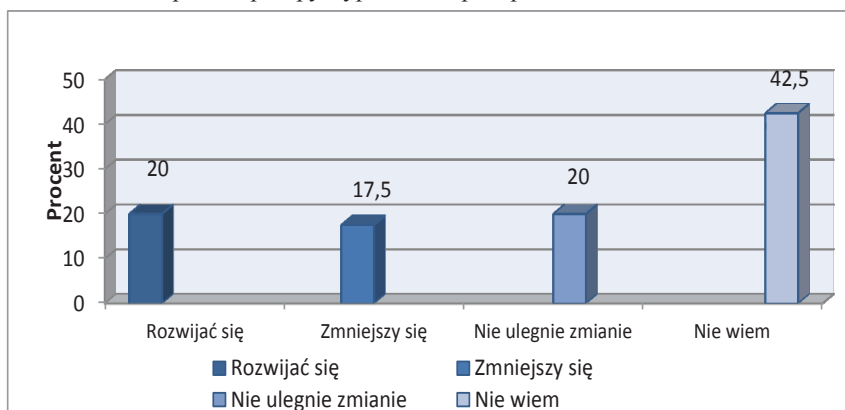
Оценка капиталовложений западных компаний в польскую экономику

Однако только 15 % респондентов считают, что приватизация субъектов предпринимательства идет в правильном темпе. Предприниматели из высокоразвитых стран (таких как Германия, Франция и др.) считают Польшу достаточно привлекательной для инвестиций – 12-е место в рейтинге. С каждым годом все больше компаний хотят инвестировать в польскую экономику. Тем

не менее, единого мнения по этому вопросу у поляков нет. Более половины респондентов выступают за увеличение иностранного капитала в Польше – 52,5 %. Однако не намного меньше – 40 % опрошенных высказывается против инвестиций западных компаний. Для 7,5 % участников опроса не имеет значения, какой капитал будет преобладать на польском рынке.

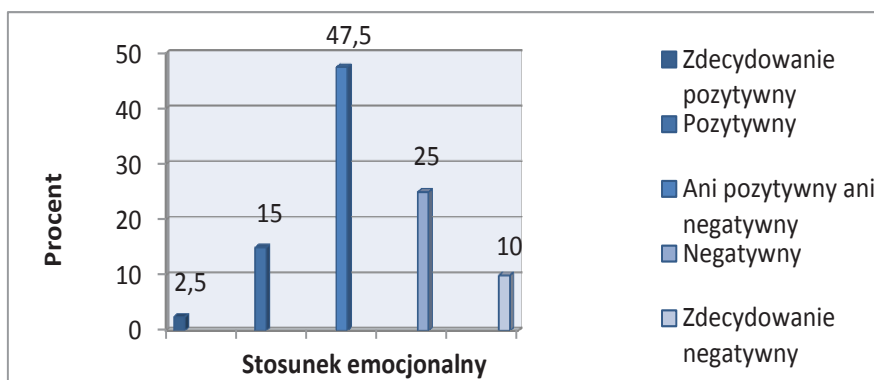
Процесс реструктуризации предприятий в 2013-2015 гг.

Отвечая на вопрос о планах реструктуризации предприятий на следующие три года, опрошенные придерживались разных взглядов. Но подавляющее большинство, а именно 42,5 %, не знают, как относиться к этому вопросу. 20 %

считают, что процесс реструктуризации должна и будет развиваться. Такой же процент респондентов считают, что этот процесс не изменится. Только 17,5 % считают, что в течение следующих трех лет этот процесс замедлится.

Эмоциональное отношение к процессу реструктуризации предприятия

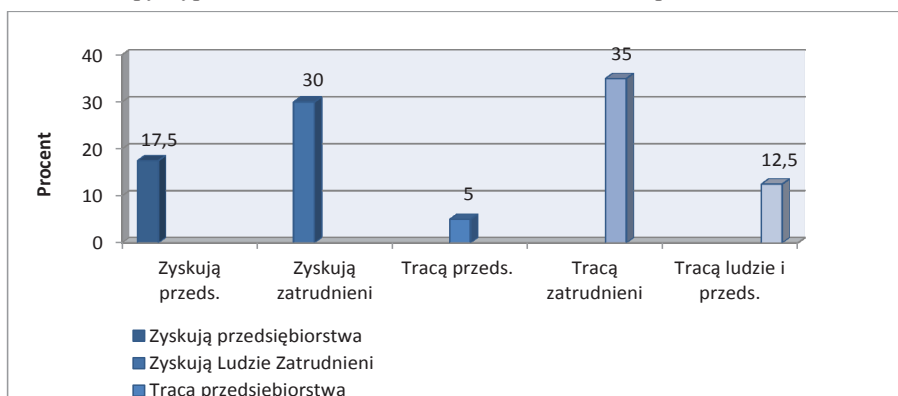

На основании анализа анкет можно сделать вывод, что оценка процесса реструктуризации является довольно спорным вопросом для поляков. Почти у половины населения Подкарпатья (47,5 %) проблема реструктуризации предприятий не вызывает эмоций. Тем не менее, каждый четвертый поляк негативно относится к этому

вопросу, а каждый десятый резко негативно реагирует на реструктуризацию.

Среди респондентов были и те, кто имеет положительное отношение к процессу реструктуризации – 15 %. Но только 2,5 % респондентов определенно положительно относятся к реструктуризации предприятий.

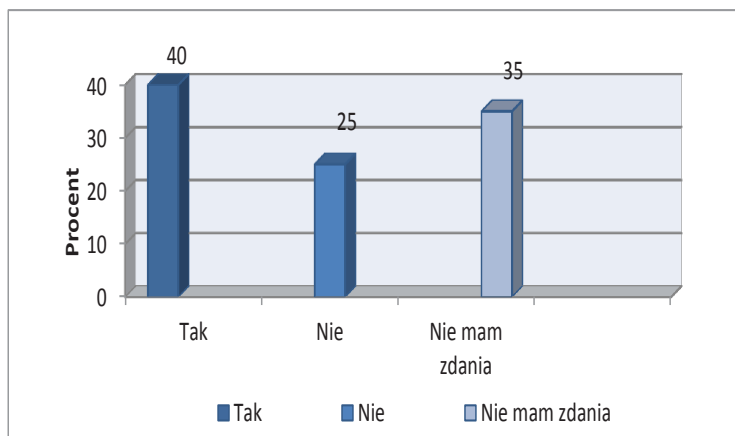
Реструктуризационные изменения и экономические процессы в Польше

Заслуживает внимания и оценка распределения поступлений от структурных изменений в Польше: 35 % респондентов считают, что работники предприятий только теряют от реструктуризации, столько же респондентов придерживаются противоположного мнения – они утверждают, что большинство извлекает выгоду от этих изменений. Почти 20 % читают, что предприятия выигрывают от структурных изменений, и только 5 % считают, что предприятия проигрывают. Есть также те, кто утверждает, что от реструктуризационных изменений в Польше проигрывают и предприятия, и люди, на них работающие.

Участникам анкетирования был также задан вопрос относительно их должности: затрагивает ли реструктуризация их должность?

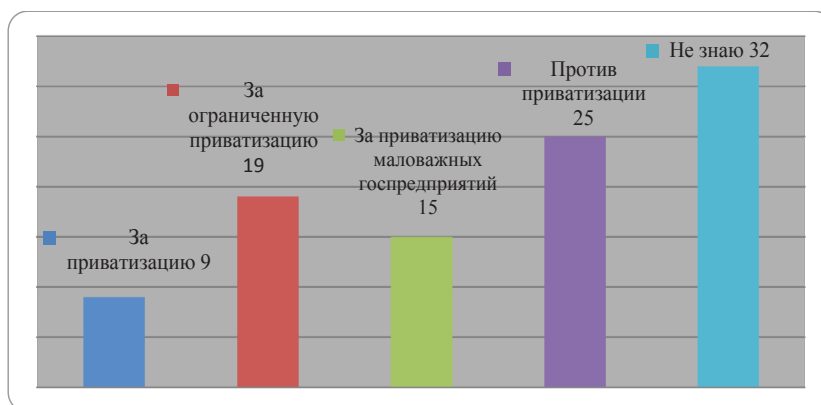
Занимаемая должность и процесс реструктуризации

Исходя из приведенной диаграммы, можно заключить, что подавляющее большинство респондентов, а именно 40 %, вовлечены в реструктуризацию. 35 % опрошенных не имеют мнения по этому вопросу, так как не уве-

рены, что этот процесс напрямую влияет на занимаемую ими должность на предприятии. Однако 25 % респондентов не связывают процесс реструктуризации с изменением своей официальной должности.

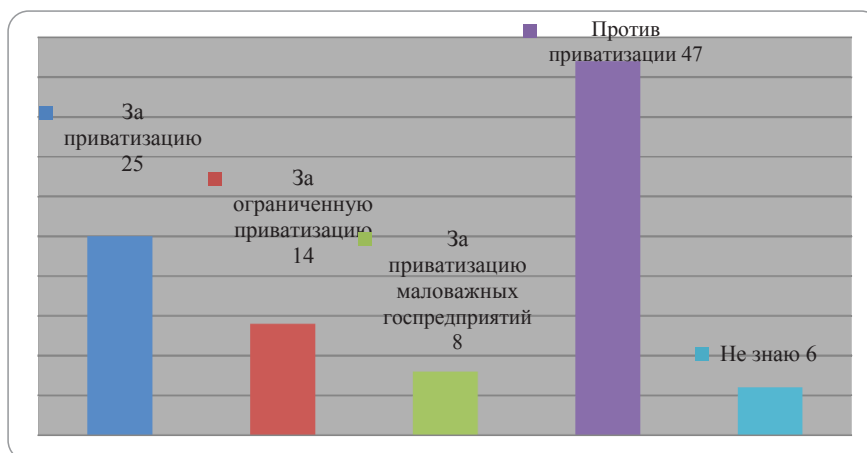
Приватизация в оценке студентов I курса Высшей школы права и администрации (WSPiA)

Итак, подавляющее число первокурсников WSPiA не имеют мнения о приватизации. Это может быть связано с отсутстви-

ем предыдущего опыта, потому что самым важным решением в их жизни до сих пор был выбор соответствующих исследований.

Приватизация в оценке студентов IV курса WSPiA

Однако студенты четвертого курса придерживаются уже другого мнения, чем первокурсники: 47 % против приватизации польских предприятий, а 25 % – за. Полученные в ходе обучения знания привели к тому, что у студентов четвертого курса сформулировались разные мнения о приватизации в Польше.

Как упоминалось в первой части статьи, приватизация – это процесс, ведущий к смене контроля над экономикой и превращению общественной собственности в частную. Однако пора получить ответы на очень важные вопросы:

1. Какое влияние окажет приватизация на экономику Польши?
2. Имеет ли это негативные последствия или окажется лучшим решением существующих проблем?

В поиске ответов на эти вопросы следует обратить внимание на плюсы и минусы приватизации. Безусловно, одним из наиболее важных аргументов в пользу приватизации является то, что привати-

зированные предприятия получают больше независимости, которая облегчает адаптацию к рыночным изменениям. На сегодня большое значение имеют аналитические навыки менеджеров в области микро- и макроэкономики, которые являются ключевым фактором в процессе принятия решений¹³. Кроме того, разделение и приватизация огромных компаний способствует повышению конкурентоспособности и препятствует политической борьбе за управление государственной собственностью, в то время как отказ от субсидирования убыточных государственных предприятий позволит снизить бюджетные расходы. Следовательно, в пользу приватизации свидетельствует ряд положительных факторов, например:

- увеличение государственных доходов (от продажи предприятий и от уплаты последующих налогов);
- повышение эффективности хозяйственной деятельности предприятий;
- улучшение качества товаров и услуг

¹³ Strojny J. Predyspozycje, umiejętności menedżera podejmującego decyzje we współczesnej organizacji. Rzeszów : Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, 2019. P.18.

¹⁴ Gasik S. Współczesne koncepcje zarządzania publicznego. Kraków : Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2016. P. 20.

¹⁵ Walas – Trębacz J. Zarządzanie i finanse. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytet Gdański, 2016. P. 439.

¹⁶ Borowiecki R., Siuta B., Tokarska Z. Zarządzanie rozwojem współczesnej organizacji. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 2016. P. 121.

¹⁷ Piętowska-Laska R. Produktowność pracy a wzrost konkurencyjności gospodarki polskiej. Rzeszów : Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, 2018. P.45.

и повышение чувствительности экономики к решениям потребителей;

- привлечение новых инвестиций, поддержка новых предприятий;
- удовлетворение ожиданий иностранных инвесторов.

Однако механизмы управления должны систематически совершенствоваться. Необходимо более активно внедрять стандарты управления, функционирующие в высокоразвитых странах ЕС¹⁴. Существенными недостатками в организации процесса приватизации является и то, что богатые иностранные корпорации часто выигрывают в тендерах, создавая угрозу для отечественного производителя. Приватизация неизбежно приводит к массовым увольнениям работников, поэтому следует обеспечить, чтобы эти люди могли найти альтернативную работу на схожих финансовых условиях и вблизи своего места жительства. Наконец, многие компании, ориентированные только на увеличение капитала, стремятся использовать приватизацию как процесс спекулятивного обогащения – покупать дешево, а продавать подороже. Поэтому было бы целесообразно, чтобы государство усилило контроль над приватизированными предприятиями.

Современные экономические тенденции и решения, принятые на их основе, указывают на необходимость адаптации и реагирования лиц, принимающих решения, на изменение условий окружающей среды¹⁵.

Польша является одной из стран, которая потенциально может привлечь крупные иностранные инвестиции в исследования и разработки¹⁶. Об этом свидетельствуют статистические данные, отражающие интерес к инвестированию в Польшу, – за последние пять лет он вырос на 20 %. В настоящее время Польша, которая в течение многих лет занимала в Европе маргинальное положение, имеет все основания стать одним из основных драйверов роста ЕС¹⁷.

Несомненно, есть много факторов, которые могут повлиять на восстановление экономики страны и отдельных ее регионов, но основным фактором являются люди, которые должны продемонстрировать предприимчивость и творческий подход. Без этих элементов восстановление экономики, которое положительно повлияет на рынок труда и социальное удовлетворение жителей Подкарпатья, ликвидацию его экономической отсталости невозможно.

REFERENCES

1. Balcerowicz L. Trzecie podejście. *"Kultura"*. 1981. № 14.
2. Bałtowski M., Miszewski M. Transformacja gospodarcza w Polsce. Warszawa : Wyd. naukowe PWN, 2007.
3. Bałtowski M. Prywatyzacja przedsiębiorstw państwowych. Warszawa : Wyd. naukowe PWN, 1998.
4. Borowiecki R., Siuta B., Tokarska Z. Zarządzanie rozwojem współczesnej organizacji. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, 2016 .
5. Gasik S. Współczesne koncepcje zarządzania publicznego. Kraków : Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2016.
6. Malewska K. Intuicja w podejmowaniu decyzji kierowniczych. Poznań : Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2018.
7. Piętowska-Laska R. Produktowność pracy a wzrost konkurencyjności gospodarki polskiej. Rzeszów : Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, 2018.
8. Savas E. S. Prywatyzacja. Klucz do lepszego rządzenia. Warszawa : 1992.
9. Strojny J. Predyspozycje, umiejętności menedżera podejmującego decyzje we współczesnej organizacji. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, 2019.
10. Walas-Trębacz J. Zarządzanie i finanse. Gdańsk : Wyd. Uniwersytet Gdański, 2016.

Стройний Януш

Доктор економічних наук, професор
Жешувська політехніка
35-959, Poland, al. Powstańców Warszawy 12

Strojny Janusz

Doctor of Economic Sciences , Full. Prof.
Politechnika Rzeszowska
12, al. Powstańców Warszawy, 35-959, Poland

Email: tag@prz.edu.pl

Цитування: Стройний Я. Динаміка процесів приватизації та реструктуризації економіки Польщі на прикладі Підкарпатського воєводства. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. Т. 23, № 1–2. С. 102–111.

Citation: Strojny, Ja. (2020). Dynamika protsesiv pryvatyzatsii ta restrukturyzatsii ekonomiky Polshchi na prykladi Podkarpatskoho voievodstv [Dynamics of the privatization's and restructuring's processes of the Polish economy on the example of Podcarpatian's region]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (1–2), 102–111.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.02.2020

Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2020

РЕЦЕНЗІЯ

Тетяна Бевз

Інтелектуальні контексти Українського XIX століття

Рецензія на книгу Світленко С. І. «Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти» (Дніпро : ЛІРА, 2018. 480 с.)

У складні й переломні для розвитку суспільства періоди вчені звертають свої погляди на тих особистостей, які формували світогляд, створювали концепції, привносячи в навколишній світ нові цінності чи відроджуючи старі, відкинуті або тимчасово забуті, стаючи лідерами нації. Адже інтелектуали так чи інакше беруть на себе місію зробити світ більш справедливим, а людей – щасливішими.

Спроби оновити методологію історичної науки шляхом впровадження інтелектуальних інновацій, зокрема, застосування методології «інтелектуального співтовариства» і мережевого підходу все більше знаходять відгук у новітніх фундаментальних працях, наукових публікаціях та дисертаційних дослідженнях. Під кутом мережевого підходу інтелектуальне співтовариство сприймається як комунікаційний простір інтелектуала, утворений потоками інформації та формальними і неформальними каналами впливу. Основними здібностями для інтелектуала повинні бути: прагнення до постійного самовдосконалення, схильність до сприйняття нових ідей і досягнень, панорамність мислення (системність, широта, комплексність) і професійна предметність (знання деталей і тонкощів управління), здатність до самоаналізу. Приємно відзначити, що предметом уваги науковців у контексті інтелектуальної історії все частіше стають мережі наукових, публіцистичних та культурно-інтелектуальних комунікацій видатних діячів українського XIX ст. Понад те, «у сучасній історичній науці є інтелектуальна історія, яка дає можливість простежити процес зародження, становлення й еволюції розумової діяльності людей на певних етапах історичного поступу, показати сутність та особливості окремих ідей, концепцій та світоглядних систем» (с. 216).

І нова книга С. Світленка «Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти. Збірник наукових праць» (Дніпро: ЛІРА, 2018. 480 с.) розкриває біографії непересічних діячів XIX ст. як системний інтелектуальний конструкт. Книга приваблює не лише надзвичайно цікавим предметом вивчення, а й рівнем виконання непростого задуму. Композиція книги складається з 22 статей і трьох розділів. У першому розділі «Історія українського націєтворення: ідеї і люди» йдеться про історію українського націєтворення крізь призму поступу української національної ідеї як національно-культурного відродження та діяльності її носіїв, зокрема українських народолобців І. Срезневського, М. Костомарова, А. Свидницького. До цього розділу включено і три статті про постать Т. Шевченка. Завдяки новаторському підходу і використанню нетрадиційного ключа подачі інформації про Т. Шевченка статті сприймаються по-новому. У них йдеться про вплив постаті Т. Шевченка на ідеологію та діяльність українських громад Наддніпрянської України 1860-х рр., на українських народолобців Києва, Полтави, Харкова, Чернігова (с. 153–167). Друга стаття циклу розкриває, як у 1870–1880-х рр. учасники українських громад і гуртків вивчали, публікували й розповсюджували вільнолюбну й народнолюбну Шевченкову поетичну спадщину, досліджували її мовні надбання, поклали вірші Кобзаря на музику (с. 168–191). І завершує цей цикл стаття, в якій розглянуто збереження національної пам'яті про Т. Шевченка в ідеології та діяльності українських громад, груп та політичних товариств Наддніпрянщини наприкінці XIX століття (с. 192–214).

Другий розділ «Українська інтелектуальна історія» представляє великий інтелектуальний доробок ідейних провідників нації та розкриває їхні інтелектуальні комунікації. У контексті західноєвропейських інтелектуальних впливів досліджено інтелектуальні зв'язки В. Антоновича, українське інтелектуальне середовище О. Лазаревського, роль і місце ідейного лідера одеських громадівців Л. Смоленського в інтелектуальній історії України XIX століття, українські інтелектуальні зв'язки Д. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду, структуру інтелектуальної біографії Б. Грінченка, поняття «соборності» в інтелектуальній спадщині М. Грушевського та категорії «свої» та «чужі» символи історичної пам'яті у світогляді і спадщині Д. Яворницького.

«Українська історіософська думка XIX – початку XX ст.», третій розділ збірника розкриває історіософське осягнення історії України у творчості М. Максимовича, формування і становлення історіософських поглядів М. Костомарова, історію України в історіософському осягненні П. Куліша, історіографічну традицію та сучасні рефлексії історії України в історіософії В. Антоновича, а також історіософське осмислення історії України у спадщині М. Драгоманова, актуалізуючи інтелектуально-біографічний підхід та досліджуючи сутність конструкту структури інтелектуальної біографії цих діячів.

Автор рецензованої книги слушно зазначає, що «новітні біографічні дослідження українських істориків дають цікавий матеріал для теоретичних розмислів та узагальнень (с. 289). Аналогічно, інтелектуальні біографії С. Світленка дають поштовх до роздумів та аналізу великої кількості проблем, які піднято у збірнику і які є надзвичайно актуальні для нашого сьогодення. Зокрема, такі як українська національна ідея, ідея соборності, національна ідентичність, національна символіка, українська інтелектуальна еліта та інші. Акцентується увага на вивченні українського національного руху як важливого компонента процесу вітчизняного націотворення, на питаннях формування і становлення українського модерного націстворення.

Відкривати широкому загалу нові імена протягом багатьох років – це риса характерна для наукової діяльності С. Світленка. Свого часу він «познайомив» з видатним діячем, автором однієї з перших книг з політичної науки «Політика як наука» (1872) О. Строніним, який у цьому збірнику згадується побіжно. Натомість детально розкриває постаті українського народолюбця А. Свидницького (першодрук), представника вітчизняного романтизму І. Срезневського, талановитого українського інтелектуала, педагога, ідейного лідера Одеської української громади Л. Смоленського, заповнюючи лакуни вітчизняної інтелектуальної історії.

Автору притаманна достатньо широка дослідницька культура, використано значну кількість нових архівних матеріалів, проаналізовано наукову літературу зарубіжних та вітчизняних авторів. Поглиблено розробку термінологічних питань, дотичних до теми, які ще не є усталеним в українській історіографії категоріями, зокрема, «інтелектуал», «інтелектуальна біографія», «інтелектуальна історія», «інтелектуальна спадщина», «інтелектуальне оточення», «інтелектуальні зв'язки», «інтелектуальна комунікація», «інтелектуальна діяльність», «інтелектуальна мережа», «інтелектуальний доробок», «інтелектуальні імпульси», «інтелектуальні доміанти», «інтелектуальне коло», «інтелектуальний штаб свідомого українства», «інтелектуальний простір», «інтелектуальна думка», «інтелектуальне спілкування», «інтелектуальне середовище». Заслугує на увагу авторське визначення інтелектуального середовища, під яким «слід розуміти оточення людей з насиченою розумовою діяльністю, яке створювало між собою певне контактне поле, впливаючи на світогляд та діяльність» (с. 264).

Практично в усіх статтях збірника С. Світленко намагається реконструювати ідейне оточення, інтелектуальний простір, інтелектуальну комунікацію, інтелектуальне середовище та інтелектуальні зв'язки українських діячів «довгого XIX століття». Зазначимо, що автор з-поміж інших визначень дає тлумачення «українським інтелектуальним зв'язкам», які окреслює як «розумові відносини, стосунки, насичені цілком певними ідеями й діями національного змісту, спрямування» (с. 239). Йдеться, зокрема про те, що «В. Антонович упродовж десятиліть підтримував українські інтелектуальні зв'язки з діячами різних регіонів Наддніпрянщини й західноукраїнських земель».

Попри велику кількість персоналій у книзі є ще один головний герой – «українське XIX століття» чи «довге XIX століття», яке охоплює «період від кінця XIII до початку XX століття» і яке С. Світленко визначає «як епоху формування і становлення українського модерного націстворення» (с. 12) і пише про «нелінійності українського національного руху довгого XIX століття», водночас вчений зазначає, що «наукова проблема формування і становлення української нації до сьогодні не розв'язана і є дискусійною» (с. 16).

Через усю книгу проходить ідея «творення узагальнюючого образу України», насамперед, через символіку. Зокрема, йдеться про використання української історичної символіки у формі національних прапорів під час подій 1848–1849 рр.; про внесок наддніпрянських і галицьких українців у творення національних символів і насамперед національного гімну України «Ще не вмерла України і слава, і воля» (П. Чубинський, 1862 та М. Вербицький, 1863). Соборницька символічність простежується і в історії створення другого національного гімну України відомого як канонізована молитва за Україну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (О. Кониський, М. Лисенко, 1885). Йдеться й про те, що «Шевченковій могилі судилося стати не просто святиною, а загальнонаціональним символом єднан-

ня» (с. 157). Показано, що символіка історичної пам'яті зароджується та функціонує в певному історичному часі та є тісно пов'язаною з етнонаціональним, етнокультурним, соціальним, професійним, морально-етичним та духовно-релігійним усвідомленням індивіда та суспільства. Закцентована увага і на значенні символів історичної пам'яті для утвердження історичної та національної ідентичності (с. 357–369).

У текстах збірника певною мірою розглядається й українська національна ідея, ідея української історичної самодостатності. Зокрема, зазначалося, що творче осмислення передового західноєвропейського досвіду, адаптація його на українському ґрунті дозволила В. Антоновичу виробити українську ідею, головним змістом якої стало національно-культурне відродження українства (с. 229).

Побіжно у статті розглянута тема учителів і учнів. Адже без перебільшення в житті кожної людини велике значення відіграє педагог, учитель, той, хто впливає на формування світогляду, хто спрямовує думки та ідеї у правильне русло. Великі, талановиті Педагоги виховують великих і талановитих Учнів. Ймовірно, це не аксіома, але в історії є чимало випадків, які підтверджують нашу сентенцію. Це підтвердження є і у рецензованій книзі. Зокрема, учнем О. Строніна був М. Драгоманов, а учнями В. Антоновича були М. Грушевський – у Львові, Д. Багалій у Харкові, М. Довнар-Запольський – у Києві, І. Линниченко – в Одесі. Можливо, не мав таких видатних учнів Л. Смоленський, однак він прищеплював своїм учням ліберальні демократичні цінності, ідеї вільнодумства, республіканізму, виступаючи антагоністом імперського режиму.

У збірнику розглянуто вплив західноєвропейських інтелектуалів, їхніх ідейних напрямів, теоретичних концепцій та ідей на формування українських науковців, освітян та громадських діячів нової генерації.

Окреслені в рецензії питання не вичерпують коло проблем, які розглянуті у збірнику. Залишаючи за межами розгляду дискусійні моменти, зазначимо, що книга С. Світленка «Українське XIX століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти. Збірник наукових праць» значно розширила пізнання «українського XIX століття».

Високий фаховий рівень С. Світленка, новаторський характер роботи, оригінальна структура та введення значної кількості нових документів гарантує інтерес до книги наукового загалу. Адже теоретичні напрацювання великих мислителів – то не лише надзвичайно оригінальні й конструктивні сторінки історії української суспільно-політичної думки, а й неоціненне джерело для роздумів щодо багатьох і багатьох сучасних проблем.

Бевз Тетяна Анатоліївна

Доктор історичних наук, професор
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8

Bevz Tetyana

Dr. of History Science, Full Prof.
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
8, General Almazova St., Kyiv, 01011, Ukraine